

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Кол жазма укугунда

УДК: 801.56 (575.2) (043.3)

Ийсаева Анаркан Джумакадыровна

Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер

Адистиги: 10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи -
филология илимдеринин доктору,
профессор **Мусаев С.Ж.**

Бишкек 2013

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ТУТУМУНДАГЫ СИНТАКСИСТИК ПРОЦЕССТЕР

КИРИШҮҮ.....	3
1-БАП. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөнүн ал-абалы	
1.1. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча айрым бир маселелер.....	12
1.2. Сүйлөмдүн модели.....	19
1.3. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөнүн ал-абалы.....	34
1-бап боюнча жыйынтык.....	54
2-БАП. Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги сөз айкаштар	
2.1 Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги сөз айкаштарынын структуралык типтери.....	57
2.2 Зат атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	77
2.2.1 Препозициядагы багыныңкы мүчөлүү зат атоочтук сөз айкаштары.....	77
2.2.2 Постпозициядагы багыныңкы мүчөлүү зат атоочтук сөз айкаштары.....	86
2.3 Сын атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	88
2.4 Тактоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	90
2.5 Ат атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	90
2.6 Сан атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	91
2.7 Этиштин функционалдык формалары аркылуу жасалган сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери.....	92
2.7.1 Ыкташуу жолу боюнча уюшулган этиштик сөз айкаштар.....	94
2.7.2 Башкаруу жолу боюнча уюшулган этиштик сөз айкаштар.....	96
2.8 Багынычсыз сөз айкаштар.....	104
2-бап боюнча жыйынтык.....	110
3-БАП. Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр жана андагы синтаксистик процесстер	
3.1 Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр.....	114
3.2 Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер.....	137
3.2.1 Кеңейүү процесси.....	141
3.2.2 Татаалдануу процесси	149
3.2.3 Жайылуу процесси.....	156
3.2.4 Алмашуу, репрезентация жана түшүрүү процесстери.....	167
3.2.5 Трансформациялык процесс.....	169
3.2.6 Перифраза процесси.....	170
3-бап боюнча жыйынтык.....	176
Корутунду.....	179
Шарттуу кыскартуулар.....	185
Диссертациялык иште колдонулган терминдер жана аларга берилген түшүндүрмө	186
Колдонулган адабияттар.....	190

КИРИШҮҮ

Синтаксисти изилдөө тилдик деңгээлде синтаксистик бирдиктердин абстрактуу схема, моделдери менен иш алып барууга багытталса, кептик деңгээлде ошол схема, моделдердин конкреттүү ишке ашышы, кептик манифестацияда аткарылат. Демек, изилдөөчү теориялык жактан синтаксистик бирдиктердин моделдери, конструкциялары, тилдин мазмуну жөнүндөгү маселелер менен алектенгени менен, эмпирикалык жактан кептик материалды, сүйлөмдү, текстти анализдейт. Ошондуктан бул багытта изилдөө жүргүзүү синтаксистик процесстердин түпкүрүндөгү моделдерди түзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошону менен эле катар, биринчиден, синтаксистик изилдөө жүргүзүүдө анын конкреттүү бирдиктерин талдоо аркылуу синтаксистин илимий фундаменти бекемделет, экинчиден, мындай анализдин алкагында изилдөөнү жана толуктоону талап кылып жаткан айрым синтаксистик бирдиктердин теориялык маанилүү маселелерин чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул багытта синтаксистик негизги бирдик катары сүйлөм алынып, андагы синтаксистик процесстер, аларды ишке ашыруучу лингвистикалык каражаттар, механизмдер, анын структура-семантикалык моделдери терең изилдөөгө алынууга тийиш. Ушул өңүттөн алганда, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда өтүп жаткан синтаксистик процесстерди аныктоо, сөзсүз түрдө, сөз айкашы маселеси менен карым-катышта аныкталышы зарыл. Себеби сөз айкаштары, алардын мүнөзү, көлөмү, структурасы жөнөкөй сүйлөмдүн курулушуна, андагы процесстерге таасирин тийгизбей койбойт. Арийне, кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумунда кезигүүчү ар кандай синтаксистик процесстер, сөзсүз түрдө, алардын структуралык модель-схемаларын аныктоо менен түздөн-түз шартталат. Анткени жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик процесстер, кандай болгон күндө да, ошол сүйлөмдүн структуралык жана семантикалык компоненттерине, түзүүчүлөрүнө мүнөздүү

болгон жагдайлар менен байланышат да, же сүйлөмдү кыскартып ядролук чекке жеткирет, же сүйлөмдү кеңейтип татаал сүйлөмгө чейинки чекке жеткирет, же болбосо сүйлөмдү трансформациялап өзгөртөт. Албетте, мунун баары бири-бири менен тыгыз карым-катыштагы өтө татаал лингвистикалык процесстер менен коштолот.

Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык моделдерин аныктоо, биздин иште, лингвистикалык анализдин натыйжасында алардын эң минималдуу, андан ары кыскартууга мүмкүн болбой калган ядролук структураларынын моделдерин формулага салуу менен инвентарын түзүп чыгып жана алар кандай процесстердин, механизмдердин жардамы менен ишке ашаарын иликтөө жүргүзмөкчүбүз.

“Модель” термини кандайдыр бир объекттин үлгүсү, окшош көрүнүшү, бирок анын толугу менен кайталанышы эмес, же тетирисинче алганда, үлгүнүн реалдуу объектке аздыр-көптүр окшошуп турушун туюндурат (Апресян, 1966: 81). Демек, модель, биздин түшүнүктө, ошол схеманын негизинде кептеги көптөгөн реалдуу сүйлөмдөр түзүлүүчү үлгү болуп саналат.

Сүйлөмдү ядролук деңгээлде моделдештирип изилдөөнүн баалуулугу талашсыз. Бул боюнча жалпы тил илиминде да, жеке тил илиминде да, андан калса жалпы түркологияда да олуттуу ойлор айтылып, бир катар изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Мындай изилдөөлөрдүн илимий-теориялык, илимий-практикалык жактан мааниси өтө жогору, себеби синтаксистик бирдиктерди моделдештирүү аркылуу алардын тигил же бул жеке тилдеги ядролук моделдеринин чектелген эле сандагы конкреттүү схемалык типтерин аныктап, ар кыл синтаксистик процесстердин жардамы менен алардын кептеги миң сандаган структуралык варианттарын түзүүгө мүмкүнчүлүк алабыз. Анткени биздин кепте кездешкен миң сандаган сүйлөмдөр аз гана ядролук сүйлөмдүк типтердин ар кандай жагдай-шартка ылайык берилүүчү маалыматка жараша синтаксистик ар кыл

процесстердин негизинде кеңейип, өзгөрүп түзүлүшү болуп саналат (Мусаев, 1983).

Тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн ядролук негизин аныктоо, эң алды, анын негизги бирдиктеринин, б.а. сүйлөмдөрүнүн конкреттүү ядролук структураларынын инвентарын аныктоо дегенди билдирет. Мындай изилдөө кыргыз тил илиминде мурда жүргүзүлгөн эмес жана ошонусу менен бул иш жөнөкөй сүйлөмдү изилдөө чөйрөсүндөгү жаңылык болуп саналат. Сүйлөмдүн ядролору – бул иллюстрация-мисалдардын чеги жок көрсөтүлүшү эмес, ядролук сүйлөм – кыргыз тилинин синтаксистик системасынын иретке келтирилген тилдик маанилүү бирдиктеринин жабык инвентары. Жөнөкөй сүйлөмдүн ядролук моделин көргөзүү – анын ички түзүлүшүн терең изилдөөнүн келечегин ачып берет.

Жөнөкөй сүйлөмдү моделдештирип изилдөө дегенибиз, сүйлөмдөрдү структуралык жактан аныктоодо эң маанилүү ядролук моделдердин тизмегин түзүү болуп саналат. Ошону менен катар эле, ал моделдердин формуласын жазуунун методикасы маселеси да келип чыгат. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ядролорунун моделдери түздөн-түз көрүнүп турган структура эмес. Ошондуктан изилдөөчү кептик материалдарды анализдөө аркылуу аны белгилүү бир деңгээлде шарттуу мүнөздү алып жүрүүчү формула түрүндө көргөзөт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин формула аркылуу берүүдө ар кандай формулалар колдонулуп келет. Бул иште сүйлөмдүн структурасынын кептик түшүнүгүнөн чыгып, сүйлөмдүн баяндоочун ядро түзүүчү негизги бирдик катары алып, анын валенттүүлүк мүмкүнчүлүгүнө жараша кирип жаткан актант, сирконстанттарды иреттик түшүнүктө көргөздүк.

Теманын актуалдуулугу. Сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер жана алардын конкреттүү тилде ишке ашышы жалпы эле тил илиминде татаал, көп кырдуу маселелерди камтыган актуалдуу проблемалардын катарына кирет.

Анткени тилдин коомдук кубулуш катары функциясы маалыматтын көлөмүнө жана мүнөзүнө жараша сүйлөмдүн тигил же бул структурасында ишке ашат. Ал эми сүйлөм конкреттүү сөздөрдүн өз ара айкашынан куралат да, сөз айкаштарында өткөн синтаксистик процесстер аркылуу кыймылга келет. Ошол сөз айкаштар тутумундагы ар кандай процесстер сүйлөмдүн тигил же бул структура-семантикалык түзүлүштө болушун шарттайт. Жөнөкөй сүйлөмдүн ядросунун кеңейиши же жайылган (кең мааниде) сүйлөмдүн ядролук моделге чейин кыскарышы тутумундагы сөздөрдүн айкашына, тизмектешүүсүнө жараша аныкталат. Анын негизинде, жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөдө сөз айкашы маселеси маанилүү экендиги байкалып, биз сөз айкашын кароого мажбур болобуз. Ошондуктан, биринчиден, жөнөкөй сүйлөм тутумундагы сөз айкаштарынын жалпы жаратылышы, структуралык ички өзгөчөлүктөрү, сүйлөм мүчөлөрү менен өз ара байланыштары тууралуу маселе келип чыкса, экинчиден, негизги синтаксистик бирдик болуп эсептелген жөнөкөй сүйлөмдүн моделинин ядролук жана кеңиген структура-семантикалык касиеттерин изилдөө – кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө жөнөкөй сүйлөм схемасын, моделин тактоого мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрү жана ядролук сүйлөмдөрдүн жайылуу процесси жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин иштелген атайын иш жок болгондуктан, бул багытта изилдөө жүргүзүү өтө актуалдуу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация КР УИАнын жана ЖОЖдордо мерчемделип жүргөн “Азыркы кыргыз адабий тилинин өнүгүшү” аттуу проблеманын бир тармагы катары иликтөөлөр менен түздөн-түз байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана негизги милдеттери. Бизге чейинки илимий-теориялык жоболорго таянуу аркылуу кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндөгү жөнөкөй сүйлөмдүн ядролук структуралык моделин аныктоочу

концептуалдуу схеманы сунуштоо жана аны кыргыз тилинин материалдарына карата колдонулушун иликтөө – биздин ишибиздин **негизги максаты**. Бул маселени чечүү үчүн жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы элементтерди, б.а., сөз айкаштарын анализдөө, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизин түзүүчү ядролук структураларын изилдөө жана жайылган сүйлөмдүн уюшулуш жолдорун аныктоо талап кылынат. Жөнөкөй сүйлөм – синтаксистин негизги бирдиги болуп саналат. Ошондуктан кыргыз тилинин жалпы концептуалдуу схемасын түзүү жана тереңдетип изилдөө жөнөкөй сүйлөм маселесинен чыгат. Жалпы лингвистиканын синтаксистик процесстер тууралуу теорияларына таянуу менен, изилдөөбүздүн **негизги милдеттери** катары төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

- жөнөкөй сүйлөм тутумундагы сөз айкаштардын компоненттеринин ортосундагы маанилик-мазмундук байланыштарын, алардын грамматикалык маанисин анализге алуу менен, сөз айкаштарынын структуралык типтерин көргөзүү;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүп туруучу ядролук сүйлөмдөрдү аныктоо;

- алардын инвентарын түзүү;

- жөнөкөй сүйлөмдөр дуушар болуучу синтаксистик процесстерди изилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы катары кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн инвентарынын түзүлүшү жана жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстердин лингвистикалык табиятынын аныкталышы эсептелет.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Бул илимий изилдөөбүздүн жыйынтыгы жөнөкөй сүйлөм жөнүндөгү таанып-билүүлөргө өз салымын кошо алат. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик бирдиктердин жаратылышын, ар түрдүү функцияларын терең түшүнүүгө жана ички түзүлүшүн ар тараптан изилдөөгө жардам берет. Ядролук сүйлөмдөрдүн негизинде сүйлөмдүн ар түрдүү типтерин талдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошону менен бирге, изилденген материалдар жөнөкөй сүйлөмдөр тууралуу колдонмолорду,

атайын курстарды ж.б. иштеп чыгууга, илимий иштерди жүргүзүүгө жардам берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- тилде жөнөкөй сүйлөм белгилүү бир структурадагы моделдик схемалардан турат, ал схема-моделдер кептик каражаттар аркылуу ишке ашат, анткени тил – структуралык схема-моделдин жыйындысы, ал эми кеп – конкреттүү каражаттар аркылуу реализацияланат;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзөгүн ядролук сүйлөмдөр уюштуруп турат жана ар бир тилде ядролук сүйлөмдөрдүн инвентары чектелүү болот;
- жөнөкөй сүйлөмдүк моделдеги структуралык түзүлүш анын тутумундагы сөз айкаштарынын ички структурасы аркылуу өзгөрөт;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык кеңейиши жайылуу, кеңейүү, татаалдануу, кошулуу процесстери аркылуу ишке ашат;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык тарышы компрессия, контаминация, кыскаруу, түшүрүү процесстери аркылуу ишке ашат;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөрүшү трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстери аркылуу ишке ашат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Диссертациялык изилдөөдө кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө жөнөкөй сүйлөмдү аныктоочу концептуалдуу схеманы сөз айкашы маселеси менен баштап, анын семантика-синтаксистик, структуралык касиеттери; зат атоочтук сөз айкаштары жана алардын багыныңкы компоненти препозицияда болгон, багыныңкы компоненти постпозицияда болгон структуралык моделдери; сын атоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык моделдери; сан атоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык моделдери; тактоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык моделдери; ат атоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык моделдери;

этиштин функционалдык формалары менен жасалган сөз айкаштары жана алардын структуралык моделдери; багынычсыз сөз айкаштар жана алардын структуралык моделдерин иликтөөгө алып, ирети менен ачып берүүгө аракеттениши; сүйлөмдүн конструктивдик жактан маанилүү элементтерин түзүп турган ядролук сүйлөмдөрдүн 77 тибин аныктап, алардын көлөмдүк структурасын максималдаштыруучу процесстер катары кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу процесстерин, алардын карама-каршы келген компрессия, контаминация, түшүрүү, кыскаруу процесстерин, синтаксистик синонимдик катарды жаратуучу трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстерин аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илиминин синтаксисине кошкон салымы болуп саналат.

Илимий иштин апробацияланышы Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөөнүн натыйжалары И.Арабаев атындагы КМУдагы, К.Тыныстанов атындагы ЫМУдагы илимий конференцияларда окулуп, баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Натыйжада диссертациялык иштин темасына байланыштуу тогуз илимий макала Жогорку аттестациялык комиссия тарабынан сунуш кылынган Кыргызстандын басмаларында жана бир илимий макала “Научный мир Казахстана” деген эл аралык илимий журналда басылып чыккан.

Изилдөөнүн методу жана булактары. Диссертация, негизинен, сыпаттама методду колдонуу менен, трансформациялык анализ жүргүзүү ыкмалары аркылуу аткарылды. Түрк тилдери менен катар эле, башка тилдердин лингвистикалык адабияттарына таянуу менен кыргыз тилинин фактылары салыштырылып, мыйзамченемдүүлүктөрү көргөзүлдү. Басма материалдарда, көркөм адабиятта, оозеки кепте кездешүүчү тилдик материалдарга таянуу менен байкоо жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды.

Диссертациялык иштин объектиси катарында тилибизде ар кандай конструкциядагы жөнөкөй сүйлөм системасына кирген сүйлөмдөр каралса, **иштин предмети** катары жөнөкөй сүйлөмдү уюштуруучу анын субсистемаларын: сөз айкаштарын жана семантикалык жактан маанилүү элементтерден турган сүйлөмдүн ядросун ар тараптан ачып берүү; ошондой эле, ядролук сүйлөмдөрдү структуралык жактан өзгөртүүгө дуушар кылуучу синтаксистик процесстердин табиятын иликтөө болуп саналат.

Иштин көлөмү жана түзүмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 189 бет, колдонулган адабияттардын саны – 148.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, жоболор, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бапта жалпы жана кыргыз тил илиминде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисине тиешелүү айрым бир маселелер, синтаксистин предмети, синтаксистик байланыштар маселеси боюнча талаш-тартыш проблемалар, система-структуралык анализ, жөнөкөй сүйлөм түшүнүгү талдоого алынган. Сүйлөмдүн модели, ядролук модель түшүнүктөрү сыпаттоого алынып, алардын тил илиминде каралышы анализденет. Ошондой эле жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөнүн ал-абалы жалпы тил илиминдеги, орус жана кыргыз тил илиминдеги иликтөөлөрдүн чегинде илимий сереп салынат.

Экинчи бапта кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын структуралык типтери, багыныңкы компоненти препозицияда жана постпозицияда болгон зат атоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык типтери, сын атоочтук, тактоочтук, ат атоочтук, сан атоочтук сөз айкаштары жана алардын структуралык типтери, этиштин (ыкташуу жана башкаруу жолу боюнча уюшулган) функционалдык

формалары аркылуу жасалган сөз айкаштары жана алардын структуралык типтери, багынычсыз сөз айкаштары жана алардын структуралык типтери берилип, илимий иликтөөгө алынды.

Үчүнчү бапта ядролук сүйлөм түшүнүгүнө токтолуу менен, тилибиздеги ядролук сүйлөмдөрдүн инвентары 77 модель менен сунушталат. Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык көлөмүнүн өсүшүнө карай кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу процесстери, кыскарышына карай компрессия, контаминация, кыскаруу, түшүрүү процесстери, синонимдик катарды жаратуучу катары трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстери кыргыз тилинин материалдары аркылуу илимий-теориялык талдоого алынат жана негиздүү бүтүмдөр чыгарылат.

Корутундуда диссертациялык изилдөөдө алынган маселелер боюнча илимий жыйынтыктар берилет.

I БАП. ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ТУТУМУНДАГЫ СИНТАКСИСТИК ПРОЦЕССТЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН АЛ-АБАЛЫ

1.1. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча айрым бир маселелер

Акыркы жылдарда синтаксистик изилдөөнүн багыты бир аз өзгөргөнүн байкоого болот. Албетте, бул өзгөрүүгө структуралык лингвистика менен катар эле, коммуникативдик жана семантикалык лингвистиканын, алардын изилдөө методдорунун, принцип аспектилеринин “жаңырышы” да өз салымын кошконун белгилеп кетүүбүз керек. Анын негизинде синтаксистик проблемалар ар кыл аспектиден, ар кандай өңүттөн каралып, жалпы лингвистикалык планда кароого багыт ала баштады. Синтаксис эми таза структуралык, сүйлөмдү мүчөлөштүрүү же сөз айкаштарынын грамматикалык эрежелери менен гана чектелбейт. Ал көлөм жагынан да, изилдөөнүн предмети жагынан да алда канча татаал бөлүм катары коммуникативдик, когнитивдик, семантикалык жана прагматикалык жактан изилденүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло баштады. Эгерде мурда синтаксис пикир алышуунун, маалымат берүүнүн каражат-бирдиктери жөнүндөгү тармак катары статикалык мүнөздө териштирилип келген болсо жана ал каражат-бирдиктер формалдык грамматиканын эреже-талаптарына жараша аныкталган болсо (албетте, синтаксистин өнүгүп-өсүшү жана калыптанышы үчүн бул деңгээл да өтө зарыл болгон, аны танууга мүмкүн эмес), бүгүнкү күндө, маалыматтык мейкиндиктин алкагы кеңип турган шартта, синтаксисти дүйнөнү таанып-билүүчү, маданият аралык коммуникацияны жолго коюучу жана уюштуруучу каражат-бирдиктердин системасы, модели катары когнитивдик, прагматикалык аспектиден кароого өзгөчө көңүл буруу зарылдыгы келип чыкты.

Көптөгөн изилдөөчүлөр синтаксистин негизги жана бирден бир максаты катары кепте сөздөрдү байланыштыруунун жолдорун изилдөө деп эсептешет.

В.В.Виноградов орус тилинин грамматикасынын теориялык бөлүгүндө синтаксистин максатына мындан сырткары сүйлөмдүн түзүлүштөрүн, алардын функцияларын жана колдонулуш шарттарын изилдөө да кирери белгиленет (Грамматика русского языка, 1954: 6). Албетте, синтаксис сөздөрдү байланыштыруунун жолдорун гана изилдөө менен чектелбеши керек, бул – синтаксистин негизги максатынын катарына деле кирбейт. Кептеги синтаксистик түзүлүштүн өзгөчөлүгүн ачууга жардам берүүчү бардык максаттардын натыйжалары маанилүү дагы, керектүү дагы болуп саналат. Биздин оюбузча, бул максаттарга, биринчиден, кептик түзүлүштүн негизин түзүүчү тилдик көрүнүш-кубулуштарды изилдөө жана кептин түзүлүшүнө таасир тийгизүүчү шарттарды изилдөө, мисалы: айтылыш максатты, сүйлөп жаткан адамдын маектешине, айтылып жаткан ойго жана кептин өзүнө карай болгон мамилесин ж.б., экинчиден, кептеги сөздөрдүн өз ара карым-катыш мүмкүнчүлүктөрүн, сүйлөмдөрдүн байланыш жолдорун изилдөө; үчүнчүдөн, кептеги башка дагы структуралык жана конструктивдүү өзгөчөлүктөрдү изилдөө, мисалга алсак: көп тутумдуу татаал сүйлөмдөрдү, кептин формаларын жана сүйлөшүү процессинде сөздөр менен катар эле катышуучу жана кептин түзүлүшүнө кандайдыр бир конструктивдүү өзгөчөлүктөрдү берүүчү каражаттарды изилдөө кирет. Анткени синтаксис – тил (система) менен кептин (тилдик системанын реализациясы) бири-бири менен болгон байланышы (Синтаксис современного русского языка. 2008: 5).

Орус тилиндеги сөз айкаштары тууралуу ойлор М.В.Ломоносовдон баштап синтаксистик изилдөөнүн маанилүү объектиси катары каралат (Ломоносов, 1952). Жалпысынан сөз айкаш тууралуу изилдөөлөрдү М.Н.Петерсон (1923), В.Н.Ярцева (1947, 49, 55, 61), О.С.Ахманова (1950, 52), Ф.Ф.Фортунатов (1956), А.М.Пешковский (1956), А.Б.Шапира (1957) Л.С.Бархударов (1966) ж.б. эмгектеринен кездештиребиз. Түрк тилдери боюнча бул темага Е.И.Убрятова (1950), М.Б.Балакаев (1957), Н.А.Баскаков (1956, 1974), Ю.М.Сеидов (1965), жана

башкалардын эмгектери арналса, кыргыз тилинде А.Жапаров (1955), А.Турсунов (1976) изилдөөлөрүн жүргүзгөн.

Лингвисттердин айрымдары синтаксис маселеси сөз айкаштарын изилдөө аркылуу ишке ашарын көргөзүшкөн, б.а. алар синтаксистин предмети катары сөз айкаштарынын кеңири маанисин гана карашкан. Бул авторлор өзүлөрүнүн эмгектеринде сөз айкаштары жана сөз аркылуу гана берилген сүйлөмдөрдү талдоого алышкан. Бул багыттагы ойлорду М.Н.Петерсон (1923), Д.Рис (1928), Ф.Ф.Фортунов (1956; 1957), А.М.Пешковский (1956), М.Б.Балакаев (1957) жана башкалардын эмгектеринен байкаса болот.

Синтаксистик изилдөөнүн конкреттүү предмети катары кээ бир лингвисттер сүйлөмдү эсептешет. В.В.Виноградов “изучая законы построения речи, в которой реализуется и выражается мысль, грамматика обычно кладет учение о предложении в основу синтаксиса” деп белгилейт (Виноградов, 1955: 389).

Л.Теньер да синтаксистин предмети сүйлөмдү изилдөө болуп саналат деген. Немец лингвисттери “синтаксис” деген сөздү өз тилине которууда “Satzlehre” – “Сүйлөм жөнүндө окуу” деген терминди бекеринен алышкан эмес. Анын белгилөөсү боюнча, сүйлөм - элементтери сөздөр болуп саналган, уюшулган бир бүтүндүк. Сүйлөмдүн составына кирип жаткан ар бир сөз сөздүктө берилген маанисинин изоляциясынан бошонот. Сүйлөмдүн ар бир сөзү өзүнүн жанындагы башка сөз менен байланышка кирип, алардын биримдиги сүйлөмдүн структурасын же "өзөгүн" пайда кылат. Натрий (Na) менен хлордун (Cl) кошулуусунун натыйжасында, натрийге да, хлорго да тиешелүү эмес касиетке ээ татаал зат туз же хлорлуу натрий (NaCl) пайда болгон татаал химиялык кубулуш сыяктуу эле, *Айша унчукпай калды* (Ч.А.) деген сүйлөмдө өзүнчө турган эки сөздү билдирүү негизги максат эмес. Анын биринчи максаты *Айша аттуу бир адам бар экенин* жана экинчиден *анын унчукпай калышын* билдирүү болуп саналат. Бул жерде мындай өз алдынча эки сөздөн турган сүйлөмдөр 1) *Айша* жана 2) *унчукпай*

калды деген эки элементке гана ээ эмес, 1) *Айша*, 2) *унчукпай калды* жана аларды байланыштырып турган, ансыз сүйлөм түзүлө албаган 3) *байланыш элементине* ээ деп белгилеген. Эгерде *Айша унчукпай калды* деген сыяктуу сүйлөмдөр эки элементтен гана турат деп айтуу менен чектелсек, анын эң негизги – синтаксистик байланышын эсепке албастан, ага үстүртөн, морфологиялык гана көз караш менен анализ берүү болуп калат деп эсептешет (Теньер, 1988: 22).

Синтаксистик байланыш ойду билдирүүдөгү эң негизги элемент болуп саналат, ансыз биз эч кандай маанини билдире албайбыз. Бул учурда биздин ой бири-бири менен эч кандай байланышы жок, изоляциядагы образдардын жөнөкөй тизмеги болуп калмак. Синтаксистик байланыш гана сүйлөмдү “тирүү организм” кыла алат. Ошондуктан синтаксистик байланыш түшүнүгү жалпы структуралык синтаксистин негизи болуп саналат жана синтаксис деген сөздүн өзү биз айтып жаткан байланыш деген сөздү билдирет деген корутундуга келебиз.

Кеп бири-бири менен тизмектешкен чексиз байланыштардын ырааты экени талашсыз жана аны жалпы мүнөздө чогуусу менен изилдөө мүмкүн эмес. Ушул эле суроого, б.а., кептин түзүлүш мыйзамын кандай жол менен изилдөө керек экендигин Ф.Энгельстин “Когда мы подвергаем мысленному рассмотрению природу или историю человечества, или нашу собственную духовную деятельность, то перед нами сперва возникает картина бесконечного сплетения связей и взаимодействий, в которой нечто не остается неподвижным и неизменным, а все движется, изменяется, возникает и исчезает... Несмотря, однако, на то, что этот взгляд верно схватывает общий характер всей картины явлений, он все же недостаточен для объяснения частных, из которых она строится, а пока мы не знаем их, нам не ясна и общая картина. Чтобы познавать отдельные стороны (частности) мы вынуждены вырывать их из их естественной или исторической связи и исследовать каждую в отдельности по ее свойствам, по ее особым причинам и следствиям и т.д. В этом состоит прежде всего задача

естествознания и исторического исследования”, - деп талкуулаганындай, кепти түзүп турган элементтердин ар биринин касиеттерин өз алдынча карап изилдөө менен, аларга так мүнөздөмө бере алабыз (Энгельс, 1953: 20).

Ошондуктан кептин түзүлүшүнүн толук картинасын көрсөтүү үчүн адегенде кептин негизги бирдиги болгон сүйлөмдүн составына кирүүчү элемент-бирдиктерди, анын өзүнчө касиеттерин изилдеп чыгуу керек. Синтаксистик изилдөөнүн конкреттүү предмети сүйлөм болуп саналса, сөз айкашы жана ядролук сүйлөмдөр түшүнүгү сүйлөмдүн түзүлүшүн изилдөөгө чоң жардам берет.

Ошону менен эле катар, синтаксис оозеки кепке мүнөздүү тилдин жалпы белгилерин камтыган жандуу кепти изилдейт. Изилдөөчүлөр синтаксисти кептин жазуу түрүндө берилиши деп гана чектелбеши керек. Бул учурду М.З.Закиев тирүү организмдин жашоосун изилдөө үчүн тирүү эмес организм менен гана чектелип калган биологдун кайгысы менен салыштырса, академик А.А.Шахматов: “Определение предложения, как и вообще весь синтаксис, имеет в виду живую человеческую речь, а не то несовершенное и бледное отражение, какое она получает на письме” , - деп белгилөө менен ооз эки кептин маанилүүлүгүн көрсөтө алган (Закиев, 1963: 10). Бирок бул синтаксистик изилдөө – кептин жазуу формасын камтыбайт дегендик эмес, ал анын бардык тарабын колдонот, бирок аны менен гана чектелип калбайт. Изилдөөчү жазуу түрүндөгү чыгармалардан кептин бир үзүндүсүн (адатта, сүйлөмдү) алып жатып, ал үзүндү кептин башка бөлүктөрү менен байланыштуу экендигин унутпастан, оозеки кепте орун алуучу жазуу түрүндө ар дайым эле колдонула берилбеген интонация жана башка өзгөчөлүктөр тууралуу ар дайым эстей жүрүүсү шарт.

Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөдө структура маселесине кайрылбай коё албайбыз. Структурализмдин аркасы менен тил илиминде пайда болгон система-структуралык парадигма кандайдыр бир нерсени таанып-билүүдөгү принцип катары калыптанууда жана Л.С.Выготский

белгилегендей, “бул принцип менен ар кандай өнүгүүнүн алгачкы учурларын анализдөө байланыштуу болот” (Выготский, 1999: 78).

Объектинин системалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн изилдөө көптөгөн теориялык дисциплиналардын негизги максаттарынын бири болуп саналат. Өзүнүн өнүгүү жолунда ал изилденип жаткан объектинин эң алгачкы учурун талдоо менен башталып, классификацияларын көрсөтүп, андан соң объектинин түпкү өзгөчөлүгүн таанып-билүү аркылуу анын уюшулушунун принциптерин көргөзөт.

Методологиялык көз караш менен алганда, система-структуралык анализ илимий изилдөөнүн методикасын байытуу менен, изилденип жаткан объектини ар тараптан аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Система-структуралык анализдин эң негизги касиети – анын комплекстүү жалпылыгында. Анын жардамы аркылуу изилденип жаткан объектинин жалпы касиеттери таанылат, б.а. система-структуралык анализдин жардамы аркылуу изилденип жаткан объектини чогуу алып караганда алынып жаткан сандык жана сапаттык касиеттери анын ар бир элементин өз алдынча алып караганда кездешпейт. Демек, система-структуралык анализ объектини фрагменттүү таануудан жалпы таанууга өтүүгө жардам берет жана ал изилдөөчүлөргө көп мүмкүнчүлүктөрдү түзө алат. Кандайдыр бир объектини таанып-билүү үчүн анын ар бир жагын, ар бир байланышын жана бири-бирине тийгизген таасирин карап чыгуу керек. Ошонун негизинде гана изилдөөнүн аныгына чыга алабыз.

Биз изилдеп жаткан объект – жөнөкөй сүйлөм – бири-бири менен тыгыз байланыштагы элементтердин бир бүтүн бирдигинен турат. Ал иерархиялык жактан түзүлгөн синтаксистик подсистеманын бири болуп саналат жана изилдөөнүн эки аспектисин өзүнө камтыйт – статикалык жана динамикалык. Жөнөкөй сүйлөмдүн статикалык аспектиси – бул белгилүү бир учурдагы анын составы жана структурасы болуп саналат. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдүн

динамикалык аспектиси – анын ички структурасындагы бардык синтаксистик процесстерди, анын статикасынын, курамынын, элементтеринин өзгөрүшүн жана алардын ортосундагы карым-катнашты, анын системасындагы, структурасындагы, курамындагы өзгөрүүлөрдү талап кылуучу себептердин жыйындысын изилдейт, б.а., динамикалык аспект катары жөнөкөй сүйлөмдү жалпысынан же аны түзүп турган элементтерди ички динамика катары өзгөртүүгө дуушар кылуучунун бардыгы эсептелинет.

Сүйлөмгө ар бир изилдөөчү ар башкача аныктама берип жүрөт. Ал изилдөөчүнүн синтаксистик кайсы концепцияга таянарына байланыштуу болот. Азыркы синтаксистик илим үчүн сүйлөмдүн традициялык түшүнүгүнүн аркасында тилдик эки көрүнүш болорун, аларды айырмалоо өзгөчө маанилүү экендигин белгилеп кетишибиз керек.

Бир жагынан, сүйлөм тутумундагы элементтер кандайдыр бир статикалык структураны түшүндүрсө, экинчи жагынан, сүйлөм минималдуу коммуникативдүү бирдикти түшүндүрөт, б.а., спецификалык интонациялык белгилер менен берилүүчү бүткөн ойду билдирет. Сүйлөм коммуникативдүү бирдик катары кептик ситуация менен тыгыз байланышта. Ошого байланыштуу изилдөөчүгө сүйлөмдүн кайсы өзгөчөлүгү маанилүү болсо (статикалык структура же коммуникативдик айтылыштын бүткөндүгү) лингвистикалык адабияттарда да сүйлөмдүн грамматикалык табияты тууралуу маселе ошого жараша чечилет. Ушул маселе боюнча профессор Л.С.Бархударов тарабынан сүйлөм жөнүндө аныктама ийгиликтүү берилген деп айтсак болот. Себеби ал аталган эки планды тең (статикалык структура жана коммуникативдүү функция) камтый алган: «Предложением называется языковая единица, обладающая структурой, дающий данной единице возможность употребления в качестве минимального высказывания (речевого произведения), а именно подлежащно сказуемой структурой» (Бархударов, 1966: 141).

Синтаксис маселеси боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө таянуу менен, жөнөкөй сүйлөмдүн статикасын анализге алуу, б.а., курамын түзүп жаткан сөз айкаштарынын ядросун жана багыныңкы компонентин иликтөө аркылуу структуралык моделдерин белгилөө - сүйлөмдүн ядросун аныктоодо жардам берерин байкадык. Ошондой эле, жогоруда белгилегендей, сүйлөм коммуникативдик бирдик катары кандайдыр бир структурага ээ жана аны схема аркылуу көрсөтүү менен, анын ядросун жана жайылган формасын аныктай алабыз.

1.2. Сүйлөмдүн модели

Синтаксистик модель деген маани биздин изилдөөбүздө гана алынып жаткан жаңы түшүнүк эмес. Жалпы лингвистикада жөнөкөй сүйлөмдү моделдештирүү аракетин көптөгөн изилдөөчүлөр жасаган. Өзгөчө, лингвистиканын структуралык багытындагы өкүлдөрү моделдештирүүнү өзгөчө кеңири колдонушкан.

Э.Сепир тилди физикалык жана идеалдуу (модель) системага бөлүп, идеалдуу система, б.а., модель анын анализи боюнча “реальным и наисущественнейшим началом в жизни языка” деп белгилейт (Сепир, 1934: 44).

Тилдик моделдер коомдун маданияты менен да байланыштуу болуп саналат. Белгилүү бир тилде берилип жаткан лексикалык жана грамматикалык айырмачылык ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн маданиятынын шартына жараша болот (Апресян, 1966: 39).

Адам тилди пикир алышуу каражаты катары колдонуу менен, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн белгилүү бир моделдери менен колдонуп жатканын өзү түшүнбөйт. «В специфике самого языка, в его характере, как средства общения, уже заложены возможности обобщений, что и приводит к наличию в области синтаксиса моделей, лежащих в основе структуры предложения и автоматически

воспроизводимых говорящим при построении предложений» - деп жазат Г.В.Валимова (Валимова, 1975: 186).

Изилдөөчү түздөн-түз текст менен иш алып жүрөт. Ал эми адамзатынын кептик иш-аракетинин негизинде жаткан, аны кызыктырган тилдин механизминде ал түздөн-түз байкоо жүргүзө албайт. Ошондуктан лингвистикада объектини таануунун негизги каражаты катары моделдик түзүлүштөр саналат.

Функционалдык сапаттары гана маанилүү болгон объектинин моделине функционалдык жактан ага окшош бардык берилиштер шайкеш боло берет. Б.а., анын сапаттары моделдин сапаттары менен шайкеш болуп турушу керек. Ал эми аны түзүп турган материал объектини экинчи объектиден айырмалап турат. Бул тууралуу А.Н.Колмогоров: “Моделирование способа организации материальной системы не может заключаться ни в чем ином, как в создании из других материальных элементов новой системы, обладающей в существенных чертах той же организацией, что и система моделируемая”, - деп айтса (Колмогоров, 1964: 15), Ю.Д.Апресян: “Модель всегда является некоторой идеализацией объекта” деп белгилейт (Апресян, 1966: 81).

М.И.Черемисина: “Понятие "модель" предполагает сущностное, но иноприродное ему отображение объекта, как буква иноприродна отображаемому ею звуку – как звуку речи, так и звуку языка. Поэтому буква и служит первичной моделью фонемы”, - деп белгилөө менен, фонеманы белгилөөдөн баштап эле биз тамга моделин колдонуп жатканыбызды айтат (Черемисина, 1997: №4).

Тилде сүйлөмдөрдүн саны чексиз жана алардын узундугунун дагы аякталган чегин көрсөтө албайбыз. Ю.Д.Апресян: “Мы знаем, что фактически число написанных или произнесенных предложений на любом языке конечно, хотя и очень велико; однако, чтобы объяснить способность говорящего строить совершенно новые, раньше никогда не произносившиеся и не писавшиеся предложения, мы должны рассмотреть не эту реально наблюдаемую ситуацию, а

некоторую идеальную ситуацию, которая только и может дать нам ключ к решению задачи. Точно так же, хотя все реально произнесенные и написанные фразы на любом языке были фразами конечной длины, в строе естественных языков нет правил, ограничивающих их длину” (Апресян, 1966: 85). Демек, кандай гана тилде болбосун, фразалардын чегин көзөмөлдөөчү эч кандай эреже жок. Мисалы, төмөнкү фразалар стилдик жактан аксап турса да, грамматикалык жактан туура берилген: *Өлкөбүздүн мыйзам чыгаруу бийлигинин жогорку органынын аппаратынын жумушчулары же Азыркы замандын баласынын сүйлөгөн сөздөрүнүн маанисинин мазмуну.* Бул сүйлөмдөрдөгү илик жөндөмөсүнүн мүчөлөрүнүн кайталануу менен колдонулушу стилдик жактан аны аксатып койсо да, илик жөндөмөсүнүн сүйлөм ичиндеги фразаларда колдонулуш чеги жок болгондуктан, грамматикалык жактан туура деп эсептелинет.

Сүйлөм өзүнүн ресурстарынын эсебинен деле узара берет. Мисалы, *Менин калп айтып жатканымды ал түшүнүп жатты* деген сүйлөмдү *Менин калп айтып жатканымды ал түшүнүп жатканын мен түшүнүп жатканымды ал түшүнүп жатты* деп бир логиканы берүү үчүн сүйлөмдүн өзүнүн ресурстарын колдонуу менен аны майдалап, өтө одоно колдонуу менен сүйлөм узарды.

Ал эми лингвистиканын тарыхындагы модел маселесин камтыган учурларына токтолсок, сүйлөмдүн структурасын теориялык жактан изилдөө сүйлөмдүн моделин түзүүгө алып келген, б.а., сүйлөмдүн структурасын аздыр-көптүр чагылдырып турган абстрактуу теориялык схеманын жаралышына алып келген. Лингвистикада сүйлөмдүн кеңири колдонулган моделдерине төмөнкүлөр кирет: 1. сүйлөм мүчөлөрүнүн модели; 2. Ч.Фриздин дистрибутивдүү модели; 3. түздөн-түз түзүүчүлөрдүн модели; 4. Н.Хомскийдин трансформациялык модели.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн модели боюнча баш жана айкындооч мүчөлөрүнө бөлүү традициялык грамматикада кеңири колдонулуп жүрсө да, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу чечиле элек маселелер дагы деле арбын (65-бетти караңыз) жана ошол

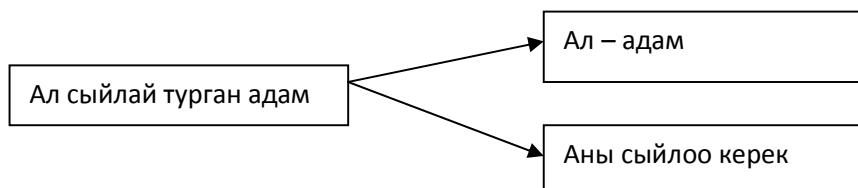
жагдайдын негизинде структуралык багыттын өкүлү Ч.Фриз андан тагыраак дистрибутивдүү моделди иштеп чыккан (Fries, 1952). Бирок бул модел аркылуу да кээ бир учурларда сүйлөмдөргө так анализ берилбей калат. Анын негизги кемчилиги бул моделдеги сүйлөмдөр белгилүү форманын кандайдыр бир классындагы сөздөрдүн жөнөкөй эле ирети катары берилген. Фриз тарабынан берилген сүйлөм түзүлүшүнүн формуласында сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бирине карата алган орду гана эске алынган. Сөздөрдүн синтаксистик байланышы чагылдырылган эмес.

Жөнөкөй сүйлөмдүн эң кеңири тараган моделдеринин бири катары советтик лингвист Н.А.Слюсарованын түздөн-түз түзүүчүлөрдүн модели эсептелинет (Слюсарова, 1960). Дистрибутивдүү моделдин кемчиликтери аздыр-көптүр түздөн-түз түзүүчүлөрдүн моделинде жоюлат. Бул учурда сүйлөм сөздөрдүн тизмеги катары эмес, сүйлөм мүчөсүнө бөлүштүрүүнүн иерархиясы катары каралат жана мүчөлөштүрүү бинардуу принциптин негизинде жүрөт. Бирок анын кемчилиги структуралык жактан окшош, семантикалык жактан ар башка конструкцияларды айырмалап бере албастыгында болот.

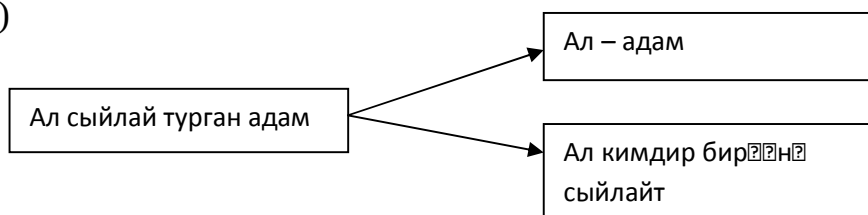
Ал эми Н.Хомскийдин трансформациялык модели аркылуу жогоруда саналган моделдердеги кемчиликтер чечилип, анализге алынган (Хомский, 1962). Анын өзгөчөлүгү ар кандай сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү схемалардын ортосундагы байланышты жана айырмачылыкты көргөзө алат. Бул модель синтаксистик деңгээлде “ядролук конструкцияларды” белгилей алат. Трансформациялык модель аркылуу окшош оболочканын ичиндеги структуралык жактан гана эмес, маанилик жактан дагы окшошпогон сүйлөмдөрдү көргөзө алат.

Мисалы:

1)

2)

Бул моделде ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы өз алдынча, башка жөнөкөй сүйлөмдүн типтери менен байланыштырылбай жана башка жөнөкөй сүйлөмдүн структурасына көңүл бөлүнбөстөн каралат.

Н.Хомский тарабынан белгиленген жана анын окуучулары тарабынан өркүндөтүлгөн “трансформациялык модель” жогорудагы анын алдында кездешкен моделдерге караганда такталган модель болуп саналат. Трансформациялык модель өзүнчө турган сүйлөмдүн структурасын көз каранды эмес структура катары карабастан, башка структуралардын арасында кандайдыр бир орунду ээлеген туунду структура катары карайт. «Сущность трансформационной модели заключается в том, что она учитывает определенные отношения между схемами строения разных предложений, причем такие отношения, при которых одна схема считается производной от другой» (Бархударов, 1966: 25).

Н.Хомскийдин белгилөөсү боюнча, модель кептик практикада гана кездешкен тилдик объектилерди көрсөтө алышы аздык кылат, ал кептик практикада дагы кездеше элек, негизинен, мүмкүн болуп эсептелинген объектилерди да камтый алышы керек. Б.а., угуучунун кептик иш аракетин көргөзүүчү модель чыгып жаткан материалды гана анализдей алуучу

мүмкүнчүлүккө ээ болбостон, башка дагы кептик туура берилиштерди анализдей алышы керек (Хомский, 1962: №4).

Кептик иш аракеттин кайсы тарабы – угуу же сүйлөө – моделдештирүүнүн предмети болуп саналышына жараша ал *анализдөө модели* жана *синтез модели* деп экиге бөлүнөт. *Анализдөө модели* деп берилген тилдеги чексиз сандагы сүйлөмдөрдү анализдей алуучу эрежелердин чектүү жыйындысы саналат. *Синтаксистик аналитикалык* моделдер “кабыл алууда” текст менен иш алып жүрсө, “чыгарууда” ар бир сүйлөм үчүн анын синтаксистик структурасын белгилейт. *Семантикалык аналитикалык* моделдер “кабыл алууда” ошол эле материалды кабыл алышат да, “чыгарууда” семантикалык тилде ар бир сүйлөмдүн маанилик-мазмундук берилишин чыгарат. *Синтез модели* деп туура, чеги жок, көп сандагы сүйлөмдөрдү түзө алуучу эрежелердин чектүү жыйнагын айтабыз. *Синтаксистик синтетикалык* моделдер чыгуучу информация катары сүйлөмдүн синтаксистик структурасын каттаса, ал эми чыгарып жатканда берилген тилдеги туура сүйлөмдөрдү беришет. *Семантикалык синтаксистик* моделдер кабыл алууда атайын семантикалык тилдеги кээ бир сүйлөмдөрдүн маанилик берилишин кабыл алат жана чыгарууда берилген сүйлөмгө синонимдүү табыгый тилдеги көптөгөн сүйлөмдүрдү берет (Апресян, 1966: 107).

Демек, пикир алышууда биз кандайдыр бир маалыматтын мазмунун кабылдап, анализге алабыз да, кайрадан ал маалыматты берүүдө, көпчүлүк учурда кабыл алынган структурадан башка, ага синоним келген башка структура менен деле берип коюшубуз мүмкүн жана бул учурда дагы сүйлөмдүн мааниси толук сакталып калат.

Кээ бир окумуштуулар тилдин бардык моделинин тизмегин берүү аракети менен сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн моделди уюштуруучу элементтер катары карап, моделди (структуралык схеманын) сүйлөмдүн предикативдүү минимуму катары түшүндүрүшөт (Русская грамматика. II-т. Синтаксис, 1980).

Т.П.Ломтев болсо сүйлөмдүн моделин: “закономерная связь постоянных элементов предложений”, - деп белгилейт. Анын көз карашы боюнча, сүйлөмдүн модели андан факультативдүү мүчөлөрүн алып салгандан калган структура. Сүйлөмдө дайыма кездешүүчү анын касиеттери сүйлөмдүн моделин, классын, вариантын жана инвариантын түзүүгө, сүйлөмдүн тизмегин түзүүгө жардам берет жана бул тилдин системасын изилдөөчү синтаксистин өзүнчө бир тармагы деп эсептейт (Ломтев, 1976: 140-158).

Г.А.Золотова модель белгилүү бир маанидеги коммуникативдүү бирдикти уюштуруучу бири-бирине байланышкан синтаксистик формалардын минималдуу жактан жетиштүү айкашы деп аныктайт. Анын анализи боюнча модель – колдонулууга даяр “тирүү үлгү” (Золотова, 2003: 658).

Ю.Д.Апресяндын белгилөөсү боюнча, тилдин синтаксистик системасы бир катар подсистемага бөлүнөт. Алардын бири – анын негизги ядросу болуп саналса, калгандары андан жаралгандар болуп саналат. “Ядерная подсистема – это набор элементарных типов предложений; любой сколько-нибудь сложный синтаксический тип представляет собой трансформ одного или нескольких ядерных типов, т.е., известную комбинацию ядерных типов, подвергнутую ряду преобразований (трансформаций)” (Апресян, 1966: 181).

Ал ядролук сүйлөмдөргө психологиялык жактан аныктама берген. Эки тутумдуу, жай формадагы *Атам келди* сыяктуу сүйлөмдөр – сүйлөмдөрдүн иерархиясынын башаты болуп саналат. Суроолуу, тангыч, буйрук сүйлөмдөр жаш баланын кебинде жай сүйлөмдөрдөн кийин пайда болот. Толуктооч катышкан *Атам китеп алып берди* сыяктуу сүйлөмдөр бир аздан соң колдонула баштап, убакыттын өтүшү менен, акырындык менен татаалданган формалар баланын кебинде айтыла баштайт. Демек, баланын тилиндеги синтаксистик системалар ядролук системалардын негизинде өнүгөт деп, бул фактылар ядролук сүйлөмдөрдүн реалдуулугун тастыктап, алар табыгый (непринужденный) шартта

көп кездешпейт, ал эми жазма тексттик формаларында жайылган формаларына караганда өтө аз кездешет (Апресян, 1966: 181).

Ядролук сүйлөмдөрдүн синтаксистик түшүнүгүн Ю.Д.Апресян сөздүн негизги формасынын лексика-графикалык түшүнүгү менен салыштырат. Зат атоочтун атооч жөндөмөсүндөгү, жекелик санындагы формасы ал мазмунду башка деле көптөгөн зат атоочтор билдирип турганына карабастан, көптөгөн зат атоочтордун негизги формасы болгондой эле, ядролук сүйлөм да жөнөкөй сүйлөмдү билдирүүдөгү негизги, бирок жалгыз гана вариант эмес. Ошол жөнөкөй сүйлөм билдирип жаткан мазмун бир эле ядролук сүйлөмдүн мазмунунда камтылбастан, анын бир катар трансформаларында деле камтылат (Апресян, 1966: 184-185). Мисалы: *Эчтекеден күмөн санап койбойт* (Ч.А.) ↔ *Эч нерседен бейкапар*.

Ошентип бул түшүндүрүүлөрдө ядро, модель – сүйлөмдөгү мазмундарга окшош эле мазмунга ээ минималдуу структура.

З.Харрис, Н.Хомский жана Д.Уорс эгерде сүйлөмдүн сөз сыяктуу эле негизи (уңгусу, биздин учурда ядросу) болсо, анын парадигмасы да болуш керек экенин белгилешкен жана синтаксистик парадигма маселелерин биринчилерден болуп карашкан (Харрис, 1962; Хомский, 1962; Уорс, 1963). Аларга улай Н.Ю.Шведова «Типология односоставных предложений на основе их парадигматики» деген эмгегинде сүйлөмдүн ар кандай формулаларынын ортосундагы системалык маанини киргизүү аракетин кылган жана «сүйлөмдүн парадигмасы» деген түшүнүктү кеңири ачып берген (Шведова, 1965).

Кандай гана модель же формула болбосун, конкреттүү сүйлөмдүн негизинде анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен конкреттүү өзгөчөлүктү абстрактташтыруу жолу аркылуу жаралат. Бирок бул абстракция көп кездешүүчү бардык сүйлөмдөргө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү камтып турушу зарыл.

Демек, сүйлөмдүн модели – сүйлөмдүн конкреттүү спецификасынан алынган, берилген типтин структурасынын негизги, мүнөздүү касиеттерин билдирген минималдуу структура.

Сүйлөмдүн «модели», «ядросу» – таанып билүү максатындагы эң керектүү түшүнүк. Себеби тилде бизди курчап турган айланабыздын татаал ар түрдүү көрүнүштөрүн көргөзүүчү потенциалдуу жактан чексиз, эсебин алуу мүмкүн болбогон, кептеги ар түрдүү сүйлөмдөр колдонулат. Ал эми моделдердин жардамы аркылуу биз алардын санын чыгарып, тактап изилдей алабыз.

Г.В.Валимова белгилегендей, ар бир сүйлөмдүн негизин анын синтаксистик модели түзүп турат. Сүйлөм модели менен шайкеш келбесе, туура боло албайт. Моделдерди изилдеп алып чыгуу тилдин структурасын анализдөөдөгү эң керектүү учуру болуп саналат. Себеби бул учурда бул же тигил кептин мазмуну берилүүчү сүйлөмдүн түзүлүш эрежеси келип чыгат (Валимова, 1975).

Ядролук сүйлөмдөрдү кээ бир окумуштуулар элементардык жөнөкөй сүйлөм деген термин менен да атап жүрүшөт. М.И.Черемисина элементардык жөнөкөй сүйлөм боюнча: “Элементарным мы называем такое простое предложение, которое состоит только из предиката, “верховного” члена предложения, непосредственно подчиненного ему необходимого “предметно-субстантивного окружения”, - актантов и локализаторов. Локализаторами называем компоненты предложения при предикатах местонохождения и движения, столь же необходимых здесь, как актанты при предикатах действия, состояния и отношений: Мы живем здесь; Дети идут в школу” – деп белгилейт (Черемисина, 1997: №4).

Сүйлөмдүн модели, бир жагынан алганда, анын белгилерин көргөзүп туруучу сүрөт, экинчи жагынан алганда, ал конкреттүү сүйлөм эмес, ошол эле учурда ал типтин бардык вариантын эске алуу менен өзү ошол конкреттүү сүйлөмгө окшош келет. Сүйлөмдүн «модели», «ядросу» бул конкреттүү сүйлөм деген түшүнүктөн

көбүрөөк да жана азыраак да маанини билдирип турат. Азыраак дегенибиз, кандай гана жалпылоону албайлы, анын конкреттүү берилишинен азыраак гана маалыматты билдире алат. Көбүрөөк дегенибиз, сүйлөмдүн бул тиби сүйлөмгө таандык болгон белгилердин бардыгын жана бардык мүмкүн болгон вариантын эске алат.

Структуралык моделдерди, анын ядролорун изилдөөнүн максаты сүйлөмдөн факультативдүү мүчөлөрүн алып салуу менен, аны эң минималдуу, андан ары кыскартууга мүмкүн болбой калган структурага чейин алып келүү болуп саналат.

Ядролук көлөмгө чейин конкреттештирбестен, тилдин синтаксистик түзүлүшүнө анализ жүргүзүү кыйын болуп саналат. Ядролук деңгээлде изилдөөнүн баалуулугу – ал синтаксистик берилиштерди бекем түптөйт жана изилдөөчүнү сүйлөм мейкиндигинде “адашуусунан” сактайт. Тилдин синтаксистик түзүлүшүн белгилеп берүү – анын негизги бирдиктеринин, б.а. ядролук сүйлөмдөрүнүн конкреттүү инвентарын көргөзүү (Мусаев, 1988: 219-221).

Сүйлөмдүн ядросу боюнча Л.Теньер ядро – сүйлөмдү куруудагы колдонула туруучу кирпич сыяктуу элементардык синтаксистик бирдик деп караган, же болбосо, тирүү организмдин негизин түзүүчү клетка катары эсептеген. Семантикалык функциясы болбогон ядро болбойт. Структуралык ядро семантикалык ядронун негизинде түзүлөт, ал эми таза структуралык ядронун түзүлүшү мүмкүн эмес. Ошентип, ядродо сөзсүз түрүндө структуралык жана семантикалык өзөктөр ширелишет жана бул эки функцияны камтыбаган ядро болушу мүмкүн эмес. Ошол эле учурда алардын ар бири ядродо бир гана жолу кездешет. Ядро эки структуралык же эки семантикалык борборду камтый албайт, б.а., ар бир ядродо бир гана структуралык жана бир гана семантикалык ядро боло алат (Теньер, 1988: 58).

Ал структуралык жана семантикалык функция бир эле сөздүн ичинде камтылбайт деп эсептейт. Алар жайылып, эки башка сөздөрдө камтылышы

мүмкүн. Бул учурда биз аларды жайылган ядро деп атайбыз. Жайылган ядро жок дегенде эки ядродон турат: бири – структуралык функцияны аткарса, экинчиси – семантикалык функцияны аткарат. Структуралык функцияны аткарган сөздү *морфема* деп атаса, семантикалык функцияны аткарганын *семантема* деп атаган. Жайылган ядрого эң жакшы мисал катары чакты билдирип турган сөздөрдү алсак болот. Теньер аны *татаал чакты* билдирип турган сөздөр деп берет. Татаал чак эки этиштин симбиозун билдирет. Анын бири *жардамчы* этиш деп аталып, структуралык функцияны аткарган морфема болуп саналса, экинчиси *негизги* деп аталат. Ал семантикалык мүнөздү алып жүрүүчү семантема болуп саналат. Мисалы, *Бекташ бырс күлүп жиберди* (Ч.А.) деген сүйлөмдө *күлүп жиберди* деген ядродо эки сөз бар. Анын биринчиси (күлүп) семантикалык функцияны аткарып жатса, экинчиси (жиберди) синтаксистик функцияны аткарып жатат. Тактап айтканда, *күлүп* деген сөз эмне кыймыл-аракет аткарылганын, б.а., баяндоочтун мазмунун билдирип жатса, *жиберди* анын жагын, чагын, санын көргөзүп жатат.

Жогорудагылардын негизинде *ядро* түшүнүгү *сөз* түшүнүгүнөн айырмаланып турарын байкадык. Л.Теньер кээ бир учурларда эки элементтин структуралык жана семантикалык симбиозу бир сөздүн алкагында аткарыларын белгилейт (Теньер, 1988: 58). Андай учурлар бардык эле тилдерде өтө көп кездешет жана көпчүлүк учурда, сүйлөмдүн баяндоочун атоочтук аткарган учурда атоочтук менен баяндооч бир сөздө камтылган болот. Мисалы: *Биринчи байлык – ден соолук* (макал). Бул сүйлөмдө зат атооч менен баяндооч атоочтук баяндоочто ширелишти.

Ал эми Л.Теньердин түрк тилдери боюнча берилген төмөнкү анализинде: “Симбиоз двух элементов – структурного и семантического – осуществляется в пределах одного слова: например, в турецком предложении “*kitap kırmızıdır*” «книга (есть) красная» субстантивный глагол и прилагательное слились в одно слова «*kırmızıdır*», - деген аныктамасында *кызыл* деген сөз кандайча зат атоочтон

жасалган (субстантивдүү) этиш болгондугу белгисиз? Kirmizidiz (кызыл) – сын атоочтон жасалган (зат атоочтон эмес) сүйлөмдүн баяндоочу болсо, kitap (китеп) – зат атоочтон жасалган сүйлөмдүн ээси болуп саналат. Бул сөздөрдүн тизмегинен этишти көрө албайбыз жана кайсы сөз субстантивдүү этиш болуп жатканы түшүнүксүз (Теньер, 1988: 58-59).

Сөз кептик чынжырчанын жөнөкөй сегменти катары сүйлөмдүн тизмектешкен бирдиги болсо, ядро анын структуралык бирдиги болуп саналат. Сөздүн өз алдынча тургандагы мааниси синтаксистик реалдуулукка ээ эмес болгондуктан, аны толук түшүнүү кыйын. Сөз ядронун тутумунда турганда гана анын синтаксистик толук мааниси сакталат. Л.Теньер белгилегендей: “Слова имеет отношение к синтаксису лишь в той мере, в какой мы умеем различать стоящие за ними ядра” (Теньер, 1988: 59).

Л.Н.Засорина ядролук сүйлөмдөр бири-биринен максималдуу түрдө көз каранды эмес, бири-бири тууралуу минималдуу гана маалыматты беришет. Ал эми трансформалар жана сүйлөмдөрдүн тизмектери, тетирисинче, бири-бири тууралуу маалыматты улантып турушат. Демек, бир маанини камтыган текстте сүйлөмдүн белгисиз бир формасын тандоо мүмкүнчүлүгү кыскарат, алдыда жүргөн сүйлөм өзүнүн артынан келүүчү сүйлөмдү аныктап турат. Ошондой эле, линвистикада “модель” термини 30 түрдүү мааниде колдонуларын белгилейт (Засорина, 1974: 256).

Структуралык моделдер боюнча изилдөөлөр даде болсо бир пикирге токтоло элек экендигин белгилүү бир тилдин ядролук сүйлөмдөрүн ар башка изилдөөчү ар башка санда көрсөтүп жатканынан байкасак болот. Мисалы, англис тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн санын Стейджберг 9 деп көргөзсө, Н.Ф.Иртеньева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох 10 деп, ал эми Г.Г.Почепцов 39 деп белгилейт (Stageberg, 1958; Иртеньева, Барсова, Шапкин, Блох, 1968.; Почепцов, 1971). Түрк тилдеринин ичинен уйгур тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделин

С.Н.Абдуллаев 66 деп белгилейт (Абдуллаев. 2004). Кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрү боюнча ушул убакка чейин бир дагы иш жүргүзүлө элек.

Түрк тилдеринин моделдери боюнча изилдөөлөр 80-жылдардын аягында басымдуу боло баштаган. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн көпчүлүгү Сибир тилдеринин жөнөкөй сүйлөм модели түшүнүгүнө багытталган. Алар төмөнкү тилдерде жүргүзүлгөн: алтай (Тыбыкова, 1991), шор (Тедякова, 1994), тува (Серээдар, 1995;1996), хакас (Чертыкова, 1996). Бул изилдөөлөрдүн негизинде элементардык жөнөкөй сүйлөмдөр тилдик системанын борбордук бирдиги экендиги далилденет.

Ал эми Т.К.Тойчуев тарабынан жазылган «Кыргыз тилиндеги мейкиндик маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери» атту кандидаттык диссертациясы биринчилерден болуп кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн модели маселесине арналып, мейкиндик маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери илимий иликтөөгө алынып, алардын структура-семантикалык табияты ар тараптан териштирилген (Тойчуев, 2010).

Сүйлөм кайсы гана багытта изилденбесин бир эле учурда формалдык да, семантикалык да структурага ээ болуп саналат. Кээ бир окумуштуулар изилдөө формадан мазмунду карай багытталышы керек дешсе, кээ бирлери мазмундан форманы көздөй багытталышы керек деп эсептешет.

В.А.Белошапкина азыркы илимий чөйрөдө синтаксистик моделдештирүү боюнча изилдөө иштери кеңири жүргүзүлүп жатса да, сүйлөмдүн модели бирдиктүү түшүнүктү ала элек экенин белгилейт. Ал сүйлөмдүн формалдуу жагына токтолуу менен, сүйлөмдүн моделин сүйлөмдү түзүүдө негиз болгон, минималдуу компоненттерден турган, сүйлөмдүн ичинен алынган үлгү катары түшүндүрөт (Белошапкина, 1989).

Ю.Д.Апресян кандай гана модель болбосун, анын ичинде лингвистикалык модель формалдуу түрдө болушу керек деп белгилейт. Ал: “Модель считается

формальной, если в ней в явном виде и однозначно заданы исходные объекты, связывающие их утверждения и правила обращения с ними (правила образования или выделения новых объектов и утверждений)”, - деген ойду айтат (Апресян, 1966: 88, 89).

Т.С.Кулятинанын «Одноактантные модели элементарных простых предложений с непереходными глаголами в современном русском языке» деген темадагы кандидаттык диссертациясы формадан мазмунду карай, б.а., белгилүү бир структурадагы сүйлөмдөн – анын семантикасын жана моделин аныктоого багытталган (Кулятина, Новосибирск: 2006).

Ар кандай тилдин материалынын негизинде жүргүзүлгөн синтаксистик изилдөөлөрдүн натыйжасы сүйлөмдүн формалдык да жана семантикалык да моделдерин аныктоо – алардын бири-бири менен байланыштуу экенин көргөзүп, илимий жактан да, практикалык жактан да чоң мааниге ээ экенин далилдейт. Бул изилдөөлөрдүн максаты каралып жаткан тилдин формалдык-семантикалык моделдерин аныктоо жана анализдөө болуп саналат (Ахматов, 2006: 117).

Тилдин көп сандаган фактылары бир эле семантикалык структура бир канча формалдык структура менен бериле аларын көргөзөт. Ошол эле учурда, кайсы гана тилде болбосун формалдык структуранын саны мүмкүн болгон семантикалык рубрикациялардын санынан аз экенин байкайбыз. Сүйлөмдүн ар бир формалдык структурасы лексикалык толуктоосуна жараша бир канча семантикалык моделдерди сунуштай алат. Ушуну эске алуу менен сүйлөмдү формадан мазмунду карай изилдөө жемиштүү боло алары белгиленип жүрөт (Ахматов, 2006:117).

Структуралык схема алгач компоненттери сүйлөмдүн предикативдүү минимумун түзүп турган, жайылган эмес структурадагы минималдуу грамматикалык структура катары каралса (Шведова, 1970), Черемисина элементардык жөнөкөй сүйлөмдөрдү мазмундук планда – пропозиция жана

берилиш планда – структуралык схеманы камтыган тилдин эки тараптуу бирдиги катары караган (Черемисина, 1997: №4).

Ю.Н.Болотина: “Простое предложение описывается как единица синтаксического уровня языка, представляющая единство плана содержания (типовой семантики) и плана выражения (структурной схемы) и обладающая индивидуальными парадигматическими свойствами”, - деп белгилөө менен, өзүнүн диссертациялык изилдөөсүндө предлогу жок табыш жөндөмө формасындагы локативдүү компоненттүү мейкиндик семантикасындагы элементардык жөнөкөй сүйлөмдүн сегиз моделин көргөзүп, анализге алган (Болотина, Новосибирск: 2006).

Көп убакка чейин «модель» деген түшүнүк жөнөкөй сүйлөмдүн колдонулушунда гана иштелип жүргөн. Ал эми азыр бул түшүнүк жөнөкөй сүйлөмдөн өтүп, татаал сүйлөмдө да колдонула баштады. Аны В.А.Белошапкина, Л.Л.Иофик, Г.В.Валимованын татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси боюнча эмгектеринен кезиктире алабыз (Белошапкина, 1967; Иофик, 1968; Валимова, 1975).

Жөнөкөй сүйлөмдөргө колдонулган жалпылоонун абстракциясынын методдору түздөн-түз эле татаал сүйлөмдөрдө колдонулуп калышы мүмкүн эмес. Себеби татаал сүйлөмдөр башка өзгөчөлүктөргө, башка белгилерге ээ. Жөнөкөй сүйлөмдүн модели сөздөрдүн ортосундагы маанини караса, ал эми татаал сүйлөмдүн модели анын ичиндеги компоненттердин ортосундагы маанини карайт. Татаал сүйлөмдүн модели, формуласы, жөнөкөй сүйлөмдүн формуласына караганда башка синтаксистик деңгээлди билдирип туруусу керек.

1.3. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөнүн ал-абалы

Динамикалык синтаксис, оболу, жаратылышы боюнча статикалуу жана минималдуу деңгээлде жөнөкөй структуралык схемасы менен мүнөздөлгөн синтаксистик конструкциялардын ядролук моделдерин сунуштайт. Ал эми алардын моделдер аралык парадигмасы трансформация, перифраза, жайылуу ж.б. аталыштагы синтаксистик процесстер катары ар түрдүүчө талкууланып келет. Аталган процесстер динамикалык синтаксистин процесстери катары бири-бири менен кайчылашып да жана байланышып да турат. Бул моделдер аралык байланышты Г.А.Золотова “синтаксистик талаа” деп белгилесе, В.С.Храковский “синтаксистик уя”, Д.С.Уорс “парадигманын парадигмасы - гиперпарадигма” деп белгилешкенин окумуштуу С.Ж.Мусаев көргөзгөн (Мусаев, 1983: №3; 2010: 37).

Кыргыз тилинин синтаксистик системасында сүйлөмдүн ички структурасынын өсүшү, узундугу, көлөмү, өлчөмү (размер) синтаксистик структуралардын татаалдыгы сыяктуу маселелер азыркы учурга чейин изилдене элек. Ал эми материалдар көрсөтүп тургандай, синтаксистик конструкциялардын структуралык көлөмү жагынан айырмаланып турушу, б.а., бир эле синтаксистик моделдин алкагында эки сөздөн турган минималдуу конструкция менен катар, бир нече ондуктан турган татаал, жайылган конструкциялардын болушу бул маселени изилдөө керек экендигине негиз салып турат. Синтаксистик конструкциялардын структуралык көлөмү сыяктуу маселелер менен байланышкан сүйлөмдүн минималдуу жана максималдуу көлөмдөрү, тутумундагы синтаксистик процесстер, детерминанттар маселелери изилдөөнүн объектиси катары көңүлдү өзүнө бурат.

В.Г.Адмони, В.Н.Ярцеванын белгилөөлөрү боюнча, жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын өсүшү, жайылышы – адаттагы көрүнүш. Ал грамматикалык структура үчүн да жана тилдин синтаксистик нормасы үчүн да тилдик табигый

көрүнүш болуп саналат жана сүйлөмдү сапаттык жактан өзгөрүүгө алып келбейт (Адмони, 1966; Ярцева, 1970).

Ушул эле ойду улай, С.Ж.Мусаев, сүйлөмдө сапаттык өзгөрүү болбосо да, анын семантикасында, маалыматтык мазмунунда өзгөрүү байкалбай койбойт дейт, анын белгилөөсү боюнча мындай процесстер сүйлөмдүн структуралык жана семантикалык параметрлеринин өсүшүнө алып келет, бирок синтаксистик сапаттык өзгөрүүгө алып келбейт (Мусаев, 1987: 41).

Сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстер сүйлөмдүн моделинин алкагында ишке ашат. Алар сүйлөмдүн моделиндеги негизги жана жардамчы мүчөлөрүнүн колдонулушунун эсебинен же структуралык синтаксистик минимум көз карашында негизги эмес сүйлөм мүчөлөрдүн эсебинен сүйлөмдү кеңейтүүнүн натыйжасында жана башка таасирлердин аркасында сүйлөмдүн ар кандай өзгөрүш маселесин камтыйт.

И.Х.Ахматов өзүнүн “Вопросы теории словосочетания и предложения в тюрских языках”, – деген эмгегинде сүйлөмдүн семантикалык компоненттерин уюштурууда төмөнкү факторлор негизги ролду ойнорун белгилейт: а) сөздүн сүйлөм ичиндеги синтаксистик позициялык мүнөзү, б) ал позициянын лексикалык жактан толукталышы; в) лексикалык жана синтаксистик семантиканын бири-бирине тийгизген таасири (Ахматов, 2006: 7). Анын бул ишинде биринчи жолу түрк тил илиминде сүйлөмдүн маанилик структурасынын семантикалык компоненттеринин категориялары жана подкатегориялары аныкталып, такталган жана ал түрк тилдери боюнча сүйлөм маселесин изилдөөдө практикалык жана илимий жактан абдан маанилүү болуп саналат.

Д.С.Уорс (1963), Ю.Д.Апресян (1966), Т.П.Ломтев (1969) сыяктуу окумуштуулар сүйлөмдөрдүн ортосундагы мыйзамченемдүү байланыштарды изилдеп, аны парадигма түшүнүгү менен байланыштыруу аркылуу парадигма түшүнүгүн кеңейтишип, анын ичине моделдердин ортосундагы модификациянын

түрлөрүн дагы киргизишет. З.С.Харрис (1962), П.К.Адамец, В.Р.Грабе (1968) сыяктуу окумуштуулар биринчи орунга трансформация түшүнүгүн коюшат. Бирок бул учурда да сүйлөмдүн структуралык схемасын кеңейтүүгө жана анын мүчөлөрүн татаалдаштырууга же сүйлөмдүн ичиндеги деңгээлде грамматикалык оппозицияларды ишке ашырууга негизделген моделдин ичиндеги модификация менен, көбүнчө сүйлөмдүн структуралык схемасын дээрлик өзгөртүүгө алып келүүчү жана сүйлөмдүн негизинде жаткан пропозициялык концептти татаалдаштырууга же модификациялоого алып келүүчү моделдердин ортосундагы негизги айырмачылыктар көмүскөдө калбайт. Ошентип, сүйлөмдүн парадигмалык теориясы сүйлөмдүн ички моделдик жана моделдер аралык уюштурууларды өзүнө камтыйт.

Парадигма – сүйлөмдүн бир эле модели ишке аша турган сүйлөмдүн ар кандай грамматикалык формаларынын системасы. Сүйлөмдүн формаларынын системасы же сүйлөмдүн парадигмасы иерархиялык жактан уюшулган болот. Анын биринчи баскычында сүйлөмдүн жай (повествование), суроолуу, буйрук түрүндөгү формалары жайгашса, экинчи баскычында жай мааниси (утвердительная) жана тангыч формалары турат. Парадигманын үчүнчү баскычын модалдык модификация менен уюшулган формалар түзөт (Москальская, 1981: 105).

Жөнөкөй сүйлөм өзүнө кирип жаткан негизги сөздөр жана алардын ортосундагы синтаксистик катыш аркылуу уюшулат. Мисалы, *Дыйкан талаа сугарып жатат* сүйлөмүнүн парадигмасына анын уюшулуш жана өзгөрүш формалары кирип, сүйлөмдү уюштуруш формаларына анын *дыйкандын талаа сугарышы, талаа сугарып жаткан дыйкан* сыяктуу номинализацияларын көргөзсө, өзгөртүүчү формаларына чак, суроолуу, тангыч формаларын киргизишкен. Сүйлөмдүн парадигмасын же анын варианттарын жана

трансформаларын туура көргөзүү керек. Жогорудагы мисалдын парадигмасын көргөзсөк:

1. Дыйкан талааны сугарып жатат.
2. Дыйкан талааны сугарат.
3. Дыйкан талааны сугарган.
4. Дыйкан талааны сугарып жатабы?
5. Дыйкан талааны сугарып жаткан жок.
6. Талаа дыйкан тарабынан сугарылып жатат.
7. Талаа дыйкан тарабынан сугарылат.
9. Талаа дыйкан тарабынан сугарылган.
10. Талаа ким тарабынан сугарылып жатат?
11. Талаа ким тарабынан сугарылат?
12. Талаа ким тарабынан сугарылган?
13. Талааны сугарып жаткан дыйкан.
14. Талааны сугаруучу дыйкан.
15. Талааны сугарган - дыйкан.

Ядролук сүйлөмдүн катарына жогорудагы авторлор бул трансформалардын эң жөнөкөйүн, б.а., сүйлөмдүк касиетке ээ трансформаларды жана эң аз грамматикалык морфемаларга ээ формаларын киргизишет. Жогорудагы мисалдын парадигмаларынын ичинен биринчиси ядролук сүйлөм болуп эсептелет. 2-3-сүйлөмдөр келер жана өткөн чактагы формалары болсо, 4-5-суроолуу жана тангыч формалары ж.б. болуп саналат.

Бул сүйлөмдөрдө трансформация процессине жардам берүүчү элементтер сакталган болсо, төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдө кээ бир сөздөр көмүскөдө калгандыктан, трансформациялык анализ кылуу кыйынчылыктарды туудурат. Мисалы, *Кат тууралуу унутуп калышкандай* деген жаксыз сүйлөмдү *Кимдир*

бирөө кат тууралуу унутуп калгандай десек трансформация кылууга жеңилирээк болот.

Р.Б.Лиз, А.В.Исаченко, И.П.Распопов, С.Н.Сычеванын эмгектеринен синтаксистик трансформация түшүнүгү структурадагы ар кандай өзгөрүүлөрдү белгилөө менен кеңири мааниде колдонулат. Ал орун алмаштыруу, кошуу, түшүрүү, инверсия, конверсия, модификация, вариация, контаминация, перифраза, деривация сыяктуу түшүнүктөрдү камтыган жалпы мааниде колдонулат (Лиз, 1961; Исаченко, 1963; Распопов, Сычева, 1974).

Изилдөөчүлөр бул синтаксистик процесстерди ар биринин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетүүгө аракет кылышкан. Себеби бардык бул синтаксистик процесстер өзүлөрүнүн мүнөзү, аткарылыш механизми боюнча жана анын таасири астында алынган натыйжасы боюнча бири-бири менен айырмаланып турат.

П.К.Адамец, В.Р.Грабе, Р.К.Зимек сыяктуу окумуштуулар бул синтаксистик процесстер мүнөзү боюнча да, аткарылыш механизми боюнча да жана келип чыккан натыйжасы боюнча да бири-биринен айырмаланып тургандыктан, бул синтаксистик процесстерди бири-биринен ажыратып, трансформацияны өз алдынча белгилеп кетүүгө аракет кылышкан (Адамец, 1961; Адамец, Грабе, 1968; Зимек, 1966).

Ал эми, Е.А.Седельников, З.С.Харрис, В.С.Храковский, Л.Н.Мурзин, О.И.Москальскаялардын изилдөөлөрүндө трансформация процесси менен катар эле, контаминация, конверсия, перифраза, деривация, ж.б. синтаксистик процесстер өз алдынча анализге алуунун аркетинде болгон (Седельников, 1961; Харрис, 1962; Храковский, 1969; Мурзин, 1974; Москальская, 1981, 1978.).

П.К.Адамец жана В.Р.Габенин белгилөөлөрү боюнча сүйлөмдүн ичиндеги өзгөрүүлөр мүнөзүнө жараша а) ядролук сүйлөмдүн кайра жаралышын жеке трансформация (*Оозунан каңырсыган ачкыл жыт бур этти* (Ч.А.) →

Ичимдиктин каҥырсыган жыты оозунан буркурап турду), б) бир сүйлөмдүн структурасынын алкагында модалдык ар кандай типтеги өзгөрүүлөрдү модификация (*Танабай жылкыны төмөнкү жайытка айдап жөнөдү* (Ч.А.) → *Танабай жылкыны төмөнкү жайытка айдаган жок; Мындан ары атты кыйноо кажатсыз экенин Танабай да түшүндү* (Ч.А.) → *Мындан ары атты кыйноо кажатсыз экенин Танабай да түшүнсө болмок*), жана в) вариация (*Трактор ошол бойдон айылга токтобой түз эле сыртка чыгып кетти* (Ч.А.) → *Трактор ошол бойдон айылга токтобой түз эле сыртка чыгып кетет; Көп кечикпей келиндүү да болдук* (Ч.А.) → *Көп кечикпей келиндүү да болобуз*) деп бөлүнөт (Адамец, Грабе, 1968).

Сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди О.И.Москальская болсо, төмөнкү түрлөргө бөлүп карайт. Биринчи түрү: 1) сүйлөмдүн моделиндеги факультативдүү мүчөсүн кошуу же алып салуу. Мисалы: *Ошол жылы эгиндер эң эле эрте бышпадыбы* (Ч.А.) – *Ошол жылы эгиндер эрте бышпадыбы; Военкомат бир күнгө эле уруксат берди* (Ч.А.) – *Военкомат бир күнгө уруксат берди*; 2) сүйлөмдүн моделиндеги бир компонентинин татаалдашуусу. Мисалы, *Алиман мени кучактап боюн таштады* (Ч.А.) деген сүйлөм *Алиман мени кучактады* деген сүйлөмдүн кучактады этишинин татаалдануусунан пайда болду; *Алиман сыяктуу жесир калган көпчүлүк келиндер айтор согуштан кийин турмуш көрүп кетишти* (Ч.А.) - *Алиман сыяктуу келиндер кийин турмуш көрүп кетишти* 3) субституция же кандайдыр бир сөздүн классын өзгөртүүнүн жардамы аркылуу сүйлөмдүн моделиндеги бул же тигил компонентти реализациялоо. Мисалы: *Бала ырдап жатат – Ал ырдап жатат – Эч ким ырдабай эле – Баары ырдап жатат* (оозеки кептен); *Кызым комуз черткенди үйрөнүп жатат – Кызым комуз чертүүнү үйрөнүп жатат* (оозеки кептен); 4) кеңейүү, б.а., сүйлөмдүн моделиндеги бир компоненттин бир нече ирет ишке ашышы. Мисалы, *Жумуштан бир кайрылып келсем, короонун ичин шыпырып, атасы ат байлачу акырдын ураган жерлерин*

оңдоп жаткан экен деген сүйлөм *Жумуштан бир кайрылып келсем, короонун ичин шыпырып, оголе көп отун жарып, уйкананы тазалап, тамдын төбөсүндөгү чөптү кайра жайып, атасы ат байлачу акырдын ураган жерлерин оңдоп жаткан экен (Ч.А.)* деп кеңейиши мүмкүн; *Бөлмөнүн ичи талаа гүлдөрүнүн жыпар жытына буруксуп турду – Бөлмөнүн ичи жазгы талаа гүлдөрүнүн жыпар жытына буруксуп турду* (оозеки кептен).

Экинчи түрү: жайылуу, б.а., сүйлөмгө сүйлөмдүн структуралык минимуму алкагынан сырткаркы жардамчы сүйлөм мүчөлөрүн киргизүү. Мисалы: *Муздак ынак кымыздан ар кимиси бир кеседен тартып жиберешти* (Т.С.) деген сүйлөм *Кымыздан ар кимиси бир кеседен тартып жиберешти* деген сыяктуу сүйлөмдүн жайылышы болуп саналат. *Бул маалыматты укканына ал абдан кубанды – Бул маалыматты укканына ал кубанычы койнуна батпай, абдан кубанды* (оозеки кептен) (Москальская, 1981: 117-118).

Кыргыз тилиндеги парадигманы уюштуруучу синтаксистик факторлорго С.Мусаев **вариация, модификация, жайылуу (расширение)** ж.б. динамикалык синтаксистик процесстерди киргизип, жалпысынан алар синтаксистик конструкциялардын **ядролук** же **деривациялык** моделдерин жаратышат деп белгилейт (Мусаев, 1982: №7).

Трансформациялык грамматиканын теориясы жана трансформациянын конкреттүү түрлөрүн анализдөө гана окшош лексикалык негиздеги ар кандай структуралык сүйлөмдөрдүн ортосундагы синтаксистик катыштарды изилдөөдө маанилүү маалыматты бере алат. Трансформациялык грамматика менен бирге синтаксистик **деривация** термини да Д.С.Уорс, С.Д.Кацнельсондун эмгектеринде кеңири анализденген. (Worth, 1963; Кацнельсон, 1967).

Структуранын ар кандай модификациясын жана сүйлөмдүн лексикалык составын жалпылоочу түшүнүк катары синтаксистик деривация термининин кеңири мааниде колдонулушу менен катар, бул термин сүйлөмдүн жөнөкөй

структурасынын татаалданган структурага өтүп жаткан учурун аныктоодогу тар маанидеги колдонулушун камтыйт. Мисалы: *Жапар ушуга окшогон учсуз-түпсүз ойго батып келе жатты (К.Б.)* деген сүйлөм *Жапар ойго батып келе жатты* деген жөнөкөй структурадан чыкты; *Асан сыртта ойноп жүрөт* → *Анам Асанга сыртта ойноп келүүгө уруксат берди* (оозеки кептен). Синтаксистик деривациянын бул тар түшүнүгү изилденип жаткан учурларды классификациялоодо кеңири колдонулган.

Синтаксистик деривациянын тар маанидеги түшүнүгү сүйлөмдүн маанилик структурасына кошумча маани берүүчү элементти киргизүү менен байланышкан сүйлөмдүн грамматикалык структурасын татаалдандырууну билдирет. Мисалы: *Алар бизди аэропорттон тосо албай калышты – Ошондогу шартка байланыштуу алар бизди аэропорттон тосо албай калышты – Аэропорттон бизди тосуп алайын деген аракеттерине карабай, ошондогу шартка байланыштуу, алар бизди аргасыздан тосо албай калышты* (оозеки кептен).

О.И.Москальская деривация тууралуу: “Объективдүү критерийлердин негизинде берилип жана алынып жаткан сүйлөмдөрдүн ортосундагы айырмачылыкты тактоо кыйынчылыкты туудурган перифраза процессинен айырмаланып, деривация процессинде бул тактоо оңой эле ишке ашат. Деривация учурунда алынып жаткан бири-бирине окшош, бирок өз алдынча моделде болгон эки сүйлөмдүн айырмачылыгы тууралуу гана сөз болбостон, берилип жаткан сүйлөмдүн структурасынын татаалдануусу – сүйлөмгө белгилүү бир операторлорду кошуу (каузация операторун) аркылуу дериват сүйлөмдү алуу маселеси тууралуу сөз болот. Албетте, каузация деривация процессин толук түшүндүрбөйт, анын бир түрү гана белгиленет. Бирок жалпысынан, бул проблема, деривациянын түрлөрү, деривацияга оператор боло алуучу лексикалык, морфологиялык жана сөз жасоочу каражаттар азыркы учурда толугу менен изилдене элек”, - деп билдирет (Москальская, 1981: 120).

Жогорудагы изилдөөлөргө таянуу менен деривация түшүнүгүн С.Ж.Мусаевдин анализиндегидей ядролук сүйлөмдөрдөн чыккан ар кандай синтаксистик процесстерди жалпылоо маанисинде колдонобуз.

Сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди уюштуруучу фокторлорунун бири – **модификация** – сүйлөмдүн модалдык жактан өзгөрүүсү болуп саналат. И.О.Москальскаянын аныктамасы боюнча: “Логикалык анализди текшерүүнүн дагы бир эксперименталдык ыкмасы бул – моделдин бир компонентин грамматикалык жактан модификациялоо б.а., семантикалык жана грамматикалык маанилеринин айкалышын текшерүү болуп саналат” (Москальская, 1981: 101). Мисалы: *Өзүнүн бул туюк сезимдерине Сейде жооп таба албайт* (Ч.А.) → *Өзүнүн бул туюк сезимдерине Сейде жооп таба алат*; *Керели кечке ушинтип иштедик* (Ч.А.) → *Керели кечке ушинтип иштесек болмок*.

Вариация, жогоруда белгиленгендей, сүйлөмдөгү чак өзгөчөлүктөрдү камтыган процесс болуп саналат. Мисалы: *Ааламдын көркүн көз ачат* (макал) → *Ааламдын көркүн көз ачкан*; *Наристенин чулдурап сүйлөгөнүнө чоң эне маңдайы жарылганча сүйүндү* (А.У.) → *Наристенин чулдурап сүйлөгөнүнө чоң эне маңдайы жарылганча сүйүнөт*.

Л.Н.Мурзин **татаалдануу** процесси өз алынча турган бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдүн контаминациясынын натыйжасында пайда болот, контаминация процессинин натыйжасында алынып жаткан сүйлөмдөр өз алдынчалык статусун жоготушат, бирок ошол эле учурда анын “изи” калат деп белгилейт (Мурзин, 1974).

Дж. Гринберг ар кандай тилдер бири-бирине сүйлөмдү жалпы жонунан алган структурасына караганда, жөнөкөй конструкциялардын негизинде окшош келишет деген. Конструкция татаалдаган сайын тилдеги окшоштук алыстайт. Мисалы, роман жана герман тилдер үчүн ЗЭ СЗ (З-зат атооч, Э-этиш, С-сын атооч, З-зат атооч) структурасы бирдей келет (Он увидел высокого мужчину - He saw the tall

man). Бул структурадагы маани эки жөнөкөй сүйлөмдү камтыйт. Алардын мисал кылып алган сүйлөмүн кыргызча которуу менен түшүндүрсөк *Мен узун бойлуу кишини көрдүм* деген сүйлөм эки жөнөкөй маанини өзүнө камтыйт: *Мен кишини көрдүм* жана *Ал узун бойлуу болгон*. Алар бул мисал менен синтаксистик системалардын фундаменти, б.а., тилдеги көптөгөн жөнөкөй типтер тилден тилге өзгөрбөстөн кала берерин белгилешкен жана изилдөөбүздө көргөзгөндөй, жөнөкөй сүйлөмдүн татаалдануу процессин анализге алышкан (Greenberg, 1957).

Түшүрүү (эллипсис) процесси боюнча О.Есперсон тике толуктооч кыйыр толуктоочко караганда, баяндооч менен тыгыз байланышта турат дейт. Сүйлөмдөгү кыйыр толуктоочту түшүрүп коюуга болот, ал эми тике толуктоочту түшүрө албайбыз. Мисалы, *Ал кызга гүл берди* деген сүйлөмдү *Ал гүл берди* десек мааниси сакталат, ал эми *Ал кызга берди* десек маани сакталбай калат (Почепцов, 1971: 171).

З.С.Харрис сүйлөмдү куруу процессинде анын кээ бир бөлүктөрү түшүп калат дейт. Анын көз карашы боюнча, ар кандай лексикалык морфемалар түшүп калган проморфемалардын варианты деп анализденилет. Сүйлөмдөрдөн көпчүлүк учурда качан, кайсы жерден, ошол ж.б.у.с. элементтери түшүп колдонулат (Харрис, 1962). Мисалы: *Үйлү жайлуу болгон чагыбызда, турмуш оор болуп, ата-энеден бөлүнүп кете албадык* (Т.С.) → *Качан үйлүү жайлуу болгон чагыбызда, турмуш оор болуп, ата-энеден бөлүнүп кете албадык; Сен жоготкон жерден таап алдым* (К.А.) → *Сен кайсы жерден жоготсоң, ошол жерден таап алдым*

С.Карцевский сүйлөм ичиндеги **алмаштыруу** синтаксистик процесси учурунда элементтердин алмашуу эрежеси сакталышы керек экендигин белгилейт. Ал этиштерди моторлук маанидеги жана моторлук эмес маанидеги этиштер деп бөлүү менен аларды бири-бири менен алмаштыруу мүмкүн эмес деген. Ал келтирген мисалды алсак: *Поезд летит стрелой* – *Поезд летает стрелой*. Ал жогорудагы аталыштагы группаларда этиштерди бөлүп көргөзүп, бир группадагы

этиштер гана сүйлөм ичинде бири-бирин алмаштыра алышат. Бул мисалдарды кыргыз тилине которгондо, биринчи учурда *Поезд атылган жебедей сызып баратат* мааниси билдирилсе, экинчи учурда, *Поезд атылган жебедей учуп жүрөт* деген маани көрсөтүлгөн болот (S.Karsevski, 1927: 109).

Г.Г.Почепцов кепте мурун колдонулган конкреттүү предметтик мааниси бар конструкциялардын жана сөздөрдүн ордуна структуралык мааниси боюнча жалпыланган элементтер, кыргыз тилиндеги *андай, ошондой* сыяктуу сөздөр менен алмаштыруу процессине анализ берген (Почепцов, 1971). Мисалы: *Унчукпай турушу унчуккандан катуу сезилип, беркинин жаны чыгып турду* (Н.Б.) → *Унчукпай турушу андан да катуу сезилип, беркинин жаны чыгып турду; Ал ыраазы болуп турса да, ыраазы болгонун билдирбейт* (Аг). → *Ал ыраазы болуп турса да, анысын билдирбейт.*

Белгилүү бир формага элементтердин кошулушу менен сүйлөмдүн **кеңейүү** маселесин Р.А.Аванесов (1936), Л.В.Щерба (1957), Ч.Фриз (1962), М.В.Пановдордун (1962) иштеринде кездештиребиз. Кеңейүү процесси тил илиминдеги көптөгөн талаш маселелерди чечүүгө жардам берген. Л.В.Щерба орус тилиндеги тактоочтор жана зат атоочтордун байламта менен болгон айкашына башка атоочтукту кошуу менен кеңейтүү аркылуу аларга анализ берген. Эгерде бул процесс аркылуу туура эмес фраза же мааниси жагынан түп-тамырынан бери өзгөрүп кетсе, анда ал тактооч болуп саналат (*с первого разу, за нашей границей*) (Щерба, 1957: 72). Ушуга окшош эле ишти Ч.Фриз англис тилинин *ur, in, on* сыяктуу сөздөрүнүн тактооч жана байламтанын ортосундагы маселесин аныктоодо (Fries, 1952: 75), Р.А.Аванесов, аны менен катар М.В.Панов толуктооч менен бышыктооч маселесин чечүү максатында кеңейүү процессин колдонушкан. Талаш элементке *и, но* сыяктуу багынычсыз байламтаны кошуп, анан талашсыз бышыктоочту жалгоо аркылуу, эгерде туура эмес фраза пайда болсо анда ал бышыктооч эмес деп, туура фраза пайда болсо бышыктооч деп аныктама

беришкен (говорить без ошибок, но медленно, произносить в нос и нараспев) (Аванесов, 1936: №4; Панов, 1962).

Ю.Д.Апресян кеңейүү процессинин бир тактоочтун кайталанып берилиши аркылуу берилген сүйлөмдү, кайталанган тактоочту *абдан* деген сөз менен алмаштырып же тактоочтун биринчисинин ордуна *абдан* тактоочун коюп, экинчи тактоочту калтыруу аркылуу аткарсак болорун көргөзгөн. Мисалы: *Өзүңүз көрүп турбайсызбы, бардык иштер тез-тез аткарылды (А.Т.)* → *Өзүңүз көрүп турбайсызбы, бардык иштер абдан тез аткарылды; Толгонай кичине кезинен эле бат-бат кыймылдайт эле* → *Толгонай кичине кезинде эле абдан бат кыймылдайт эле* (оозеки кептен).

Бир сөз түркүмүнүн кайталанышы аркылуу кеңейип жаткан структураны бул формула аркылуу берип: $A \rightarrow D + D + D + Adj$, бул жердеги кайталанып жаткан сөз түркүмү D элементи менен көргөзүлөт жана ал бир нече ирет кайталанылышы мүмкүн. Кайталанып жаткан элемент (n) эки же андан көп болот, формула менен көргөзгөндө $n \geq 2$ болот. Бирок $n=10$ же $n=100$ болушу деле мүмкүн. Бирок анын натыйжасында грамматика адекваттуу эмес болуп калат. Себеби тилде $n=1$ болгон сүйлөмдү түзсө деле болот. Бул маселени чечүү үчүн анын бир гана жолу – трансформация экенин айтат (Апресян, 1966: 216).

Ал ошондой эле, сүйлөм мүчөлөрүн бириктирүү - **контаминация** боюнча да кызыктуу усулду колдонуу аркылуу анализ берген. Бир эле учурда экиден ашык эмес символдорду бир жаңы символго кыскартууга болорун, сүйлөм, негизинен, ээ жана баяндоочтук эки чоң бөлүктөн турарын жана кең маанидеги сүйлөмдү кыскартуу аркылуу анын негизин түзүп турган ээ жана баяндооч болгон бөлүгү менен токтолорун белгилеген. Ошол эле учурда символдордун орун алмашуусуна жол берилбейт деген (Апресян, 1966: 178).

Л.Блумфильддин жана Р.Уэллстин эрежелери боюнча да сүйлөм ичиндеги сөздөр адегенде эки чоң бөлүккө ажыратылат. Андан соң ар бир бөлүк жаңы бөлүктөргө бөлүнөт (Bloomfield, 1933; Wells, 1957).

Ал эми С.Чатмен сүйлөмдүн ушундай жол менен кыскартуунун ар бир баскычына анализ берген. Берилип жаткан элементтен кийин келүүчү элементтин мүнөзү биринчи элементтин мүнөзү менен шартталат. Мисалы, *Менин кызым оор иш аткарып жатат* сүйлөмүндөгү *менин* ат атоочунан кийин келүүчү *кызым* зат атоочуна биринчи жактын мүчөсү уланылышы шартталат (Chatman, 1955).

Жайылуу – кеңейүүдөн айырмаланып, сүйлөмдүн тутумуна ар түрдүү сөз түркүмүнүн кошулушу аркылуу сүйлөмдүн узарышы (Почепцов, 1971). Мисалы: *Саадат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты* (Ч.А.). → *Саадат Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты*.

Трансформалардын тескери процесси тууралуу маселени К.И.Бабицкий, З.С.Харрис, Н.Хомскийдин эмгектеринен кездештиребиз. Кандай гана сүйлөм болбосун, анын ар кандай деңгээлдеги татаалдыгына карабастан, тетири багыттагы процесстин негизинде ядролук сүйлөмгө жетет (Бабицкий, 1962; Харрис, 1962; Хомский, 1962).

Тескери процесстин бири контаминация ар түрдүү сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн кыскартуусу катары каралса, **компрессия** бир сөз түркүмүнө карачу сөздөрдүн, көпчүлүк учурда жардамчы сөздөрдүн кыскарышы катары каралат. Мисалы: *Тарсылдаган жүрөгүн бастата албай чыга бериште туруп калды* (Ч.А.) → *Тарсылдаган жүрөгүн бастата албай чыга бериште турду; Оңтойсуз тунжуроо баса түштү* (Ч.А.) → *Оңтойсуз тунжуроо басты* (Почепцов, 1971).

Трансформация түшүнүгү синтаксистик процесстерди уюштуруучу калган түшүнүктөрдөн татаалдыгы боюнча өзгөчөлөнүп турат. Бул маселе боюнча изилдөөлөр Р.Б.Лиз (1961), Н.Хомсий (1962), И.Бах (1962, 1964), П.Шахтер (1962), С.К.Шаумян (1962), Р.П.Стоквел (1963), Ж.Ж.Катз (1964) жана башкалардын

эмгектеринде кездештиребиз. Кээ бир синтаксистик маселелерди чечүүдө трансформациялык анализди эксперименталдык жактан колдонуу методу В.Н.Сидоровдун жана А.С.Ильинскаянын эмгегинде биринчилерден болуп кезигет жана алар эң жакшы натыйжаларды бергенин байкайбыз. Алар *Отец дал детям по груше* жана *Отец дал детям грушу* мисалдарын берүү менен “Сочетание предлога *по* с дательным падежом является формой, служащей для выражения субъекта-объекта” деп анализ беришкен (Сидоров, Ильинская, 1949: 347).

З.М.Волоцкая менен П.А.Соболева трансформациялык методду морфологиялык анализ жүргүзүүдө колдонушуп, морфемаларга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышын изилдешкен (*кызык*→*кызыктуу*→*кызыктыруу*; *китеп аны кызыктырат*, *китеп ага кызыктуу*). П.А.Соболева этиштен зат атоочтун жасалышындагы конверсия менен байланыштуу эң жөнөкөй, бирок эффективдүү трансформациялык жолду көргөзөт. Анын методу адегенде жеке маселени чечүүдө гана колдонулса, кийинчерек ал көптөгөн маселелерди чечүүдө колдонулган. Бул эки авторлордун эмгектериндеги этиштер жана этиштен жасалган зат атоочтор фразаларда көргөзүлүп, ал эми фразалар трансформация жолу аркылуу берилген: *Ал атасынын жолун улантат* → *Ал атасынын жолун улантуучу* (К.А.); *Комитет аны шайлады* → *Анын комитет тарабынан шайланышы* (оозеки кептен) (Волоцкая, 1960: №3; Соболева, 1964).

Трансформациялык методго негиз салуучулар катары З.С.Харрис, Н.Хомскийлерди эсептейбиз (Харрис, 1962; Хомский, 1962; Хомский, 1964.). З.Харрис трансформация методун аналитикалык процедуранын өзгөчө системасы катары киргизген. Ал англис тилинин алгачкы трансформациялык тизмегин өзүнүн “Discourse Analysis” деген эмгегинде иштеп чыккан (Language, 28-т, №1, 1952.).

Трансформация перифразадан сүйлөмдүн лексикалык курамынын минималдык жактан өзгөрүүсү менен айырмаланат. Ю.Д.Апресян ядролук

сүйлөмдөрдүн бардык трансформалык типтерин көргөзүү абдан оор иш экенин белгилеп, анын кээ бирине токтолгон. Анын трансформалык типологиясында лексикалык жана грамматикалык трансформацияларга көңүл бөлүнгөн эмес. Лексикалык трансформацияга толук токтолуп кетүү үчүн, адегенде лексиканын деталдуу классификациясын аныктап жана аларды колдонуу чөйрөсүн белгилеп кетүү керек деген. Ошондой эле, ядролук сүйлөмдөрдү трансформация кылуу процессинде кездешкен бардык түрлөрдү иретке келтирүү керек экенин билдирген (Апресян, 1966: 190).

Ушул эле маселе боюнча Р.Ружичка *Аларга документтердин кереги жок* деген мисалды келтирүү менен, анын тетири трансформациясын көргөзүп, эгерде анын ирети сакталбай калса, кайсы бир баскычта туура эмес сүйлөм алынып каларын билдирет. Ал жогорудагы келтирилген мисалын төмөндөгүдөй иретте трансформациялаган: *Аларга документтердин кереги жок* → *Аларга документтер керек* → *Алар документтерди талап кылып жатат* ж.б. Ал эми *Сплочение рабочих бригад вызвало осуждение товарища министра* деген мисалынын 32 түрдүү синтаксистик формасын жана болгону эки гана сөз тизмектеринин группасынан ((Сплочение рабочих бригад вызвало) (осуждение товарища министра)) туарын көргөзгөн (Ружичка, 1963: №3).

Ю.Д.Апресян: “Трансформации делятся на обязательные и факультативные. Обязательные трансформации применяются к основам ядерных предложений и дают ядерные предложения. Вместе с правилами развертывания по непосредственно составляющих они составляют правила образования объектов моделируемого множества. Факультативные трансформации применяются либо к ядерным предложениям, либо к их основам и дают трансформы различной степени сложности. Они являются правилами разнозначного преобразования объектов моделируемого множества и образуют фундамент собственно трансформационного исчисления”, - деп белгилейт (Апресян, 1966: 220)

Трансформациялык анализ, эң оболу, традициялык синоним маселесин, анын ичинен синтаксистик жана грамматикалык синоним маселесин өзүнө камтыйт. Лингвистикада синоним маселеси эң маанилүү маселелердин бири катары эсептелинет. Синоним, белгилүү болгондой, кандайдыр бир шарттарда сөздөрдүн бири-бири менен алмашуусу. Синоним түшүнүгү грамматикалык тармакка дагы багыт алууда. Грамматикалык синонимдердин бир катары орун алмашуу менен белгиленет. Мисалы *Ал сабакка ооруп келбей калды* → *Ооругандыктан ал сабакка келбеди* → *Ал сабакка келген жок, себеби ооруп калды* (оозеки кептен).

Л.Н.Засорина синоним менен трансформациянын ортосундагы негизги айырмачылык методикалык мүнөздү алып жүрөт дейт. “Описательное языкознание накапливает сведения о синонимах, собирая факты текстовых употреблений. Структурная лингвистика систематически использует прием преобразования единиц текста для выявления потенциальных свойств языковых элементов” (Засорина, 1974: 228).

3.Харрис трансформацияны айтымдардын лексикалык курамынын эквиваленттүүлүгүнүн негизинде жана алардын ортосундагы компоненттердин синтаксистик мамилесинин негизинде аткарылуучу кайра жаралуучу (трансформациялык) касиет катары түшүндүргөн. Тилдин конкреттүү материалын анализдөөдө адегенде ага тиешелүү трансформаларды жана трансформациялардын ишке аша турган аймактарын белгилөөнүн зарылчылыгы келип чыгат (Харрис, 1962).

Кандай гана тил болбосун, анын трансформацияларынын толук тизмесин түзүү мүмкүн эмес, б.а., конструкцияны конкреттүү лексикалык морфемалар менен толуктоо өзгөчөлүгүн жана мүнөздөмөлөрүнүн баарын белгилеп берүү мүмкүн эмес. Бирок бул шарт трансформациянын колдонулушу практикалык жана теориялык жактан маанилүү деген ойдон алыстатпайт.

Тилдин чектелбеген бардык мүмкүнчүлүктөрү трансформациянын касиеттери болуп саналат. Эң кеңири колдонулуучу трансформациянын түрлөрүн изилдөөдө өзгөчө бир шартты байкайбыз. Эки же андан ашык өз алдынча турган сүйлөмдөрдүн трансформациялык жактан көз каранды бөлүгү болот. Мисалы, туюк мамиледеги сүйлөмдөр негизги мамиледеги сүйлөмдөрдөн кийин колдонулат. Алар маалыматтын темасын андан ары улантуучу катары кызмат аткарышат. Трансформациялык байланыш ошондой эле, сүйлөмдөрдүн суроо-жооп иретинде да байкалат. Салыштуруунун трансформациясы эки сүйлөмдүн бири-бири менен салыштырылуусу жана бир грамматикалык көз карандылыкка ээ экендиги менен мүнөздөлөт.

Бир сүйлөмдү трансформациянын негизинде бир нече сүйлөмгө бөлө аларыбызды 170-беттеги мисал аркылуу көргөзөбүз. Ал эми эки же андан да жөнөкөй бөлүктөргө ажырата албаган трансформация – элементардык трансформация деп Л.Н.Засорина белгилейт. Тексттеги ар бир сүйлөм негизги элементардык сүйлөмдөргө жана байланыштыруучу элементтерге трансформацияланат. Трансформацияга дуушар болбоочу конструкцияларга *ооба*, *жок* деген сыяктуу конструкцияларды киргизет (Засорина, 1974: 247).

3. Харрис тарабынан берилген трансформациялык анализдин жалпы принциптери жана методдору структуралык багытта кеңири колдонула баштаган. Азыркы учурда эч бир тилдин трансформациялык грамматикасы толугу менен анализдене элек жана мына ушунун өзү азыркы синтаксистин бул тармагын изилдөөгө стимул түзөт.

Трансформация маселеси ядролук сүйлөмдөрдү изилдөөдө таасирин тийгизбей койбойт. Сүйлөмдүн кандай гана тизмегин болбосун ядролук конструкцияларга жана трансформацияларга келтирүү менен иретке салса болот. Анда текст кеңейет, бирок аны түзүп турган сүйлөмдөр ядролук грамматиканын негизинде жөнөкөйлөнөт. Анын натыйжасында, ядролук сүйлөмдөрдү бири-бири

менен салыштыруунун натыйжасында иретке келтирсе болот. Трансформация сүйлөмдүн тексттик чөйрөсүн жана анын трансформаларын салыштыруунун негизинде аныкталат.

Трансформацияларды белгилөө – конструкциянын иерархиясын түзөт. Трансформация баскычтардын негизинде аткарылат. Анын негизинде биринчи баскычтагы, экинчи баскычтагы ж.б. трансформалар пайда болот. Мисалы, *Бөлмө гүлдөр менен кооздолгон* деген сүйлөмдүн трансформациялары төмөндөгүдөй баскычта жүрөт:

1-баскыч: *Бөлмө гүлдөр менен кооздолгон.*

Гүлдөр менен кооздолгон бөлмө.

Бөлмө гүлдөр менен кооз.

Гүлдөр бөлмөнү кооздойт.

2-баскыч: *Гүлдөр – бөлмөнүн көркү.*

Бөлмө гүлдөр менен көрктүү көрүнөт.

Гүлдөр бөлмөнүн ажарын ачат.

Бөлмөнүн ажарын ачкан – гүлдөр; ж.б.

Ар түрдүү тилдеги ядролук сүйлөмдөрдүн ортосундагы окшоштуктар алардын трансформаларына караганда көп болот. Ядронун ичиндеги сөз айкаштардын котормодогу эквиваленттерин белгилөө менен, котормонун эң жөнөкөй эрежесин киргизүүгө болот. Трансформация чет тилин үйрөнүүдө да чоң жардамды көрсөтө алат. Жалпысынан алганда, трансформациялык анализ илимдин өнүгүшүнө көп кырдуу салымын кошуу таасирин тийгизе алат.

Трансформацияны кеңири мааниде караганыбызды лингвистикалык элементтердин же бирдиктердин кайра жаралышы деп эсептейбиз. Азыркы учурда трансформациялык анализди калыптанып калган тармак деп айтуу кыйын.

С.Ж.Мусаев **перифраза** процессин трансформациянын уландысы катары белгилеп, бул процесстердин кыргыз тилиндеги аткарылыш баскычтарын кенен

анализге алган жана бул эмгек кыргыз тилинин синтаксистик процессин камтыган азырынча жалгыз эмгектердин бири (Мусаев, 1982: №7).

О.И.Москальская сүйлөмдүн семантикалык моделинин логикалык түзүлүшүн эксперименталдык жактан текшерүүнүн негизги жолдорунун бири – бул ойду билдирүүнүн көптөгөн жолун камтыган перифраза ыкмасы деп анализдейт (Москальская, 1981). Мисалы: *Ал талаа сугарат* → *Ал – сугатчы* (оозеки кептен); *Гүлсары кыйноодо жаткан адамдай болуп онтоп турду* (Ч.А.) → *Гүлсары катуу-катуу дем алып, онтоп жатты*.

Трансформация түшүнүгү өзүнүн классикалык маанисинде синтаксистик структураларды изилдесе, перифраза теориясы жалпы бир максатты билдирүү үчүн ар кандай ыкмада айтылган сүйлөмдөрдү изилдөөдөн башталган. Машиналык которууга арналган перифраза теориясы тилдин синтаксисин анализдөөдө да маанилүү ролду ойнойт жана синтаксистик процесстин теориясын чечүүгө жардам берет.

Трансформация теориясы жана перифраза теориясы чыккан ар кандай булактар изилдөөчүлөрдү каралып жаткан сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыштарды ар кандай көз карашта изилдеп чыгууга мажбур кылды. Анын натыйжасында, трансформация түшүнүгү структуранын ар түрдүүлүгү менен байланыштуу болуп жана сүйлөмдүн лексикалык составынын өзгөрүүсүз калуусун талап кылса, перифраза теориясы сүйлөмдүн структурасынын өзгөрүүсүнө мүмкүнчүлүк берет да, синономияга басым жасоо менен, ойду билдирүү үчүн ар түрдүү лексикалык каражаттарды колдонуу жолу менен ишке ашары аныкталды.

Перифраза лексикалык жана грамматикалык чектен чыгуу маселесин камтыйт. Перифразанын негизи – бир эле ойду тилдин лексикалык жана грамматикалык каражаттарынын жардамы менен ар түрдүү жолдо берүү. О.И.Москальская бул маселе боюнча В.С.Храковскийдин перифразаны трансформациядан ажыратып туруучу айырмачылык бул анын лексикалык

курамын өзгөртүп, бирок грамматикалык структурасын сактайт деген оюна кошулбасын билдирет (Москальская, 1981: 120). Анын айтуусу боюнча, лексикалык курамын сактоо менен грамматикалык структурасын өзгөрткөн трансформациядан айырмаланып, перифразада лексикалык өзгөрүү кеңири жүрөт же болбосо бул процесс ошонун негизинде аткарылат. Мисалы: *Күнү бою катуу чарчаган неме түйшөлүп уйкусу тынч болду* (Ч.А.) → *Күндүзгү оор жумуштан денеси жанчылып чарчагандыктан, былк этпей тынч уктады. Анын кабагына кар жаап калыптыр* → *Анын сиркеси суу көтөрбөй калыптыр* → *Ал киши сүйбөй калыптыр* (оозеки кептен).

Синтаксистик конструкциялардын ортосундагы **конверсиялык** маани тууралуу Т.П.Ломтев, В.С.Храковский, О.И.Москальская, С.Ж.Мусаев тарабынан талкууланып, перифраза процессинин бир жолу катары белгиленет (Ломтев, 1969; Храковский, 1974; Москальская, 1981; Мусаев, 1987). Конверсия – синтаксистик конструкциялардын “логикалык валенттүүлүгү” маанисинде конструкциянын мүчөлөрүнүн орун алмашып жайгашуусу катары түшүндүрүлөт.

Конверсия процессиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр логикалык жана грамматикалык жактан симметриялуу болуш үчүн конверсия болуучу элементтер бири-бирине карай бирдей даражада болуусу керек. Алар симметриялык негизде перифраза болушат. Мисалы: *Бизди эстегениң – бизди сыйлаганың* → *Бизди сыйлаганың – бизди эстегениң*; *Укканыңды уккан жерде калтырбаганың – ушакчылык мүнөзүң* → *Ушакчылык мүнөзүң - укканыңды уккан жерде калтырбаганың* (оозеки кептен). Мындай мисалдарда лексика-грамматикалык жана логикалык өзгөрүү жүрбөсө да, синтаксистик өзгөрүү жүрүп, сүйлөм мүчөлөрүнүн мааниси орун алмашуунун натыйжасында өзгөрөт.

Сүйлөмдү структуралык жактан өзгөртүүгө дуушар кылуучу бул теориялар биздин изилдөөнүн объектиси болуп саналган жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык процессин изилдөөгө чоң жардамын берет. Бул аныкталган теорияларды жөнөкөй

сүйлөмдү изилдөө ишибизде колдонуу менен, изилдөөнүн объектисинде камтылган, мурун анализге алынбаган бир катар синтаксистик процесстерди талкууга алып чыга алабыз жана ал изилдөөнүн туура, так жыйынтыктарына жетүү үчүн натыйжалуу таасирлерин тийгизе алат.

1-БАП БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Илимдин өнүгүшү менен ар кыл тармактагы изилдөөлөр өзүнүн бутактарын жайылтып, изилдөөнүн жаңы объектилери пайда болууда. Анын негизинде изилдөөнүн багыттары да өзгөрүүдө. Бул главада тилдин синтаксистик тармагын изилдеген адабияттарга сереп салынып, синтаксис алгач сөз айкаштары, анын грамматикалык формалары, сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу маселелерди изилдесе, коомдун өзгөрүшү, замандын өзгөрүшү менен сүйлөм коммуникативдик, когнитивдик, прагматикалык жактан изилдөөгө алынары көрсөтүлөт.

Ошондой эле, синтаксистик изилдөөнүн предмети катары сөз айкаштарды караган Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон, Д.Ристин ой-пикирлерине токтолуу менен В.Виноградов, Л.Теньер сыяктуу изилдөөчүлөрдүн синтаксистик изилдөөнүн предмети сүйлөм деген жыйынтыкка келтирүүчү негиздер талкууланды. Синтаксис сүйлөмдүн тутумуна кирип жаткан сөздөрдүн тизмеги катары гана каралбастан, сөздөрдүн уюшулган бир бүтүндүгү, синтаксистик байланышка ээ структура катары каралары белгиленет. Синтаксистик байланыш структуралык синтаксистин негизи экендиги айтылат.

Жөнөкөй сүйлөм иерархиялык жактан түзүлгөн синтаксистик подсистеманын бир түрү катары изилдөөнүн статикалык жана динамикалык аспектилерин камтып, статикалык аспект катары анын составын, структурасын изилдеген ойлор каралып, динамикалык аспект катары анын ички структурасындагы синтаксистик процесстер боюнча изилдөөчүлөрдүн ар кандай көз караштагы пикирлери талдоого алынды.

Синтаксистик изилдөөдө тилдин система-структуралык жактан ар түрдүүлүгү бир эле ойду бир нече жол менен берүүгө мүмкүн экендигин көргөзөт. Мындай синтаксистик конструкциялардын кыргыз тилинде болушу – анын өзгөчөлөнгөн мүнөзүн көргөзүү менен, анын табиятын терең изилдеп таануу керек экендигин белгилейт жана бизди сүйлөмдө кездешүүчү синтаксистик процесстер темасына кайрылууга түрткү берет.

Сүйлөмдөгү ар кандай синтаксистик процесстерди изилдөө – анын элементардык абалынан башталат жана ядролук моделдер объектини изилдөөдөгү идеалдуу берилиши болуп саналат. Кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрүн изилдөөбүз, жалпы тил илиминде окумуштуулар тарабынан бул түшүнүккө берилген “ядро”, “модель”, “элементардык сүйлөм” деген аныктамаларын иликтөө менен башталды. Бул түшүнүктөр тил илиминде ар түрдүүчө аталып, ар түрдүүчө анализденсе да, алардын максаты сүйлөмдүн андан ары кыскарууга мүмкүн болбогон негизин, ядросун белгилөө жана анын изилдөөдөгү ордун көргөзүү болуп саналарына ынандык.

Бул тармакты изилдеген Н.Хомский, А.Н.Колмогоров, Ю.Д.Апресян сыяктуу окумуштуулардын белгилөөсү боюнча, моделдин жардамы аркылуу кептик практикада гана кездешкен объектилер гана анализденбестен, кептик практикада дагы кездеше элек, негизинен, мүмкүн болуп эсептелинген объектилер дагы изилдене алары көрсөтүлүп, сүйлөмдүн ядролорун изилдөө, тил илиминин синтаксистик тармагында кандай маанилүү ролду ойнору көргөзүлөт.

Ядролук сүйлөмдөр боюнча изилдөөлөр, анын синтаксистик изилдөө багытындагы жаңы тармак экендигин, бул теория боюнча дале бирдиктүү пикир жарала элек болгондуктан, дагы калыптана элек багыт экендигин, бир эле тилдин ядролук сүйлөмдөрү тууралуу изилдөөлөр бир катар окумуштуулар тарабынан ар кандай натыйжаларды бергендиги далилдеп турат. Мисалы, ар өлкөнүн окумуштуулары тарабынан изилденген англис тилинин ядролук сүйлөмдөрү 9, 10,

39 деген схемалык типте белгиленүүдө. Ал эми кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрү тууралуу эч кандай белгилөөнүн жоктугу, тилибизде бул багытты изилдөөнүн зарылчылыгын көргөзөт.

Сүйлөмдүн ядросу боюнча изилдөөлөргө негиз салган Н.Хомский, З.Харрис, Д.Уорс сыяктуу окумуштуулар сүйлөмдүн минималдуу структурасы болгон сүйлөмдүн ядросу аныкталып жаткандыктан, анын максималдуу структурасына багытталган маселе, парадигма маселеси болору жана аны биринчилерден болуп изилдешкендиги көрсөтүлөт. Сереп салынган авторлордун ою боюнча ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө канчалык маанилүү болсо, ядролук сүйлөмдөрдүн жайылуу, кыскаруу, өзгөрүүсүнө шарт түзүүчү синтаксистик процесстерди изилдөө да ошончолук маанилүү экендигин көргөзөт.

Анын негизинде ядролук сүйлөмдөрдүн парадигмасын уюштуруучу синтаксистик процесстер вариация, модификация, кеңейүү, жайылуу, татаалдануу, кошулуу жана аларга карама-каршы процесстер компрессия, контаминация, түшүрүү, кыскаруу факторлору боюнча, сүйлөмдүн синонимдик түрүн жаратуучу трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстери тууралуу ой-пикирлер талдоого алынды.

II БАП. ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ИЧИНДЕГИ СӨЗ АЙКАШТАР

2.1. Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги сөз айкаштарынын структуралык типтери

Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын изилдөөнүн предмети, бир жагынан, аны уюштуруучу сүйлөм мүчөлөрүнүн структурасын, экинчи жагынан, жөнөкөй сүйлөмдү түзүп туруучу сөз айкаштарынын структурасын камтыйт. Сүйлөмдүн структурасын анализдөө үчүн сүйлөмдү түзүүчү элементтерди конструктивдик аспектиден изилдеп чыгуу керек. Сүйлөмдүн касиети – бул сүйлөмдүн элементтеринин конструктивдүү маанилүүлүгү же конструктивдүү маанисиздиги болуп саналат. Ошондуктан, акыркы учурларда сүйлөмдүн конструктивдик аспектисине өзгөчө басым коюулуп, көңүл бурулууда.

Сүйлөмдүн структуралык каркасы ар бир тилде чектелүү жана бүткөн шартта болот. Бул каркасты колдонуу менен ар түрдүү, чеги жок, реалдуу сүйлөмдөрдү түзүү процесси да жүрөт. Эгерде В.Г.Адмони белгилегендей, «сүйлөмдүн структуралык “өзөгү” маселеси эң маанилүү синтаксистик проблема» болуп саналса (Адмони, 1966), сүйлөмдүн структуралык минимумдарынын жайылуу процессин изилдөө да ошондой эле маанилүү болуп саналат. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү синтаксистик процесстерди изилдөөдө бул эки бөлүктү бири-бирин толуктап турган көрүнүш катары карап, аны изилдөөнүн объектиси катары алабыз. Жөнөкөй сүйлөмдүн каркасы жана жайылышы синтаксистин теориясындагы фундаменталдуу – сүйлөмдүн ядролору – түзүүчүлөрү жана синтаксистик процесстер деген түшүнүктөр менен тыгыз байланышта. Биздин ишибизде бул эки түшүнүк сүйлөмдүн структурасын конструктивдик аспектиде анализдөөнүн негизи болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдү конструктивдүү бирдик катары карап талдоо анын ички түзүлүшүнөн башталат. Сүйлөмдүн структурасын изилдөөдө анын составдык

бөлүнүшүн аныктап жана аны уюштуруучу мүчөлөргө бөлүштүрүп карайбыз. Биздин маселе - кыргыз тилине тиешелүү элементтердин типтерин тилдин ар кандай деңгээлиндеги структурасында аныктоо, ошондой эле алардын ортосундагы мамилени тактоо. Сүйлөмдүн структурасын изилдөөдө сүйлөмдү уюштуруучуларга бөлүп кароонун бир канча жолу каралган. Г.Г.Почевцов сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө, сөз айкаштарга, түздөн-түз түзүүчүлөргө (непосредственно составляющих) жана синтаксистик чынжырчаларга бөлүштүрүү жолдору колдонулуп жаткандыгын көргөзгөн (Почевцов, 1971: 10).

Сүйлөмдү анын составына кирген сөз айкаштары боюнча бөлүштүрүү жана алардын структуралык мүнөздөмөлөрүнө (айкашып жаткан бирдиктердин формасы жана бири-биринин жанынан алган орду ж.б.) синтаксистик анализ берүү бир топ эмгектерде колго алынган.

Сөз айкашы деген түшүнүк – сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик мамилени изилдөөдөгү негизги түшүнүк. Сөз айкаштын негизинде сүйлөмдүн составындагы толук маанилүү сөздөрдүн ортосунда пайда болгон синтаксистик мамиленин структуралык мааниси аныкталат жана ал сөздөрдү сүйлөмгө бириктирүүнүн каражаттары каралат. Сөз айкаштарды изилдөөнүн жыйынтыгында ошол тилге тиешелүү сөз айкаштардын моделинин типтери пайда болот.

Синтаксистик түзүлүштүн бул тармагы сөз айкашын реализациялоочу грамматикалык каражаттар жана айкашуунун семантикалык негиздери сыяктуу сөз айкашын түзүүнүн жолдорун белгилөөчү тилдин өнүгүү динамикасы менен түздөн-түз байланыштуу. Мына ушулардын бардыгы **сөз айкаш** түшүнүгү тилдин структурасын синтаксистик деңгээлде изилдөөдө маанилүү экендигин көргөзөт.

Кандайдыр бир нерсени изилдөөдө колдонулуучу конкреттүүдөн абстракттууга карай, жөнөкөйдөн татаалды карай же индукция-дедукция процесси

сыңары, биздин ишибиз сөз айкашы, ядролук сүйлөм, ядролук сүйлөмдүн деривациясы процесстери багытында изилденет.

Сүйлөмдү сөз айкашы аркылуу анализдөөдө сүйлөмдү түзүүчү элементтердин иерархиясын жана алардын бири-бири менен болгон түз жана кыйыр байланыштарын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Тигил же бул тилдеги сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөө менен, аны уюштуруп турган сүйлөм мүчөлөрүнө токтолсок, сүйлөм мүчөлөрүнүн системасында өзүнчө маани берүүчү жана кызматчы сөздөр деген сөздөрдүн классын кезиктиребиз.

Сөздөрдүн структура-семантикалык бирикмеси болуп эсептелген сөз айкаштары дайыма сүйлөмдүн тутумунда гана уюшулат. Сүйлөм да, анын составындагы сөз айкаштары да айтылуучу ар бир ойдун максатына, сөз жүрүп жаткан шартка жана зарылчылыкка карай улам жаңыдан түзүлүп турат (Турсунов, 1976). Мисалы, *Жаш муундарды мекенибиздин патриоту духунда тарбиялашыбыз керек* (оозеки кептен) деген сүйлөм аркылуу бериле турган ойдун мазмунуна, максатына жараша ар түрдүү маанидеги сөздөр тандалып алынып, алар маанисине карай өз ара грамматикалык жактан байланышып келип, сүйлөм ичинде ар түрдүү сөз айкаштарын түзгөн (жаш муундарды тарбиялашабыз керек, мекенибиздин патриоту духунда тарбиялашыбыз керек).

Эркин сөз айкаштары айтылуучу ойдун мазмунуна карай сүйлөм ичинде улам жаңыдан уюшулуп турган себептүү кандайдыр бир сүйлөм ичинде белгилүү бир сөз айкашын түзгөн же аны уюштурууга катышып жаткан эки сөз экинчи бир башка сүйлөмдүн составында келгенде, таптакыр башка сөз айкаштарынын составына кирип калат. Мисалы: *Дыйкандар үчүн бул жерден сугарбай эгин алып жан багуу өтө кыйын* (К.Ж.). *Эски тамдын жанынан өтө, кыйын күндөрдү эсине түшүрдү* (А.). Мында биринчи сүйлөмдөгү “өтө кыйын” деген структуранын “кыйын” деген сөзү “өтө” деген сөз менен байланышып, бир сөз айкашты (жан

багуу өтө кыйын) уюштурууда колдонулган жана “өтө” деген сөз “кыйын” деген сын атоочтун даражасын билдирген бөлүкчө. Ошол эле эки сөз экинчи сүйлөмдө да жанаша айтылган, бирок бул жерде ал экөө бир сөз айкашын уюштурууда катышбай, сүйлөмдүн тутумуна катышып жаткан эки башка сүйлөмдүн мүчөсү болуп саналат. Бул сүйлөмдө катышып жаткан “өтө” деген сөз этиштик мааниде берилген жана “кыйын” деген сөз “күндөрдү” сөзү менен байланышкан.

Кандай гана тилде болбосун, белгилүү бир ойду билдирүү үчүн сүйлөп жаткан адам ошол ойду уюштуруучу сөздөрдүн жыйындысын аныктайт. Биз кыргыз тилинин каражаты менен кимдир бирөөнүн кайсы бир жерде экендигин айткыбыз келсе, маселен, Азамат Алтайдын Америкада жашагандыгын билгизишибиз керек болсо, ал үчүн бизге төмөнкү сөздөр талап кылынат: Азамат Алтай, жашоо, Америка. Бирок жогорудагы ойду билдирүү үчүн алынган сөздөрдүн жыйындысын гана берип коюу жетишсиз. Бул ойду билдирүү үчүн жогоруда алынган сөздөрдү белгилүү мүнөздө байланыштырып, б.а., кептик берилишти уюштурушубуз керек: *Азамат Алтай Америкада жашаган*. Бул кептик берилишти туюндуруу үчүн биз, биринчиден, бул сөздөрдү белгилүү бир орун тартипте коёбуз. Сүйлөмдүн ээси (*Азамат Алтай*) баяндоочтон мурун, сүйлөмдүн башталган чегинен орун алса, баяндооч (*жашаган*) ээден кийин, сүйлөмдүн аякталган чегинен орун алды. Орун бышыктооч (*Америкада*) баяндоочтун зонасында туруп, дал алдынан орун алды. Бул ойду билдирүүдө алынган сөздөрдү башкача тартипте жайгаштырууга деле болот. Мындан биз кыргыз тилинде сүйлөмдү уюштурууда сөздөрдүн орун тартиби бекем сакталбаса деле, берилген маани сакталарын көрөбүз. Башкача айтканда, кыргыз тилинде бул сөздөрдү ар кандай тартипте берүү менен, төмөнкүдөй сүйлөмдөрдү түзөбүз: *Азамат Алтай Америкада жашаган; Америкада Азамат Алтай жашаган; Америкада жашаган – Азамат Алтай*. Бул структуралык берилиштерде тема жана ремалык гана айырмачылыкта, бирок грамматикалык жактан туура берилген,

күнүмдүк кепте көп кездешүүчү сүйлөмдөрдү көрөбүз. Кыргыз тилинин белгилей кетүүчү өзгөчөлүктөрүнүн бири – сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби грамматикалык жактан эркин экендигинде. Гринбергдин жалпы тил илиминин теориясы боюнча сүйлөмдөргө берген формуласына таянып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдү S (ээ)+...+P (баяндооч) формуласы менен көргөзө алабыз, б.а., кыргыз тилинде баяндооч сүйлөмдү аяктап, жыйынтыктап турат (Greenberg, 1957).

Экинчиден, кыргыз тилиндеги сөздөрдү бири-бири менен кандайдыр бир жолдо байланыштыруу үчүн жак, чак, жөндөмө мүчөлөрүн коюу менен, сөздөрдү өзгөртөбүз. Мисалы *жаша* – деген этишке айкын өткөн чак мүчөсүн жалгоо менен *жашаган* кылабыз. Эми *жашаган* этишин *Америка* менен байланыштыруу үчүн алардын байланышын көргөзүүчү атайын элементи, б.а., *Америка* деген сөзгө жатыш жөндөмө мүчөсүн улайбыз. Ошентип, кыргыз тили агглютинативдүү тил катары андагы сөздөр өз ара грамматикалык формалар аркылуу бири-бири менен байланышын түзөт.

Эң акырында, бул берилишти интонациялык жактан уюштурабыз. Ал кептин жазуу түрүндөгү эмес, оозеки түрүндөгү берилишине мүнөздүү. Бирок жазуу түрүндө оозеки кептин интонациясын толук болбосо да, жарым жартылай көргөзүп туруучу каражаттар – тыныш белгилер колдонулат.

Ошентип, ар бир тил кандайдыр бир кептик берилишти түзүү үчүн, б.а., кептин байланышып жаткан түзүлүштөрүндө өз алдынча маани бере турган сөздөрдү бири-бири менен байланыштыруучу каражаттардын жыйындысына ээ. Ал каражаттарга, жогоруда көрсөтүп кеткендей, кептик берилишти түзүүчү сөздөрдүн орун тартиби, сөздөрдүн грамматикалык формалары, кызматчы сөздөр, интонация кирет. Бул каражаттарсыз тил ойду билдирүүчү кептик берилиштерди уюштура алмак эмес.

Кептин минималдуу берилиши сүйлөм аркылуу ишке ашат. Байланыштуу кептин түзүлүшүндөгү сөздөрдү өз ара бириктирүүдө жогоруда саналган бардык

каражаттар – сөздөрдүн орун тартиби, сөздөрдүн формасы, интонация ж.б. – тилдеги жөнөкөй эле механикалык жыйынды катары эмес же ар кандай каражаттардын жыйындысы эмес, ал бир бүтүндүн бири-бири менен байланышкан, бири-бирине көз каранды болгон кандайдыр бир **системасы – сүйлөмдүн структурасын** түзүүчү элементтер болуп саналат. Башкача айтканда, сөздөр аркылуу байланышып турган кептик берилишти түзө алуучу негизги каражат болуп сүйлөмдүн структурасы саналат. Сөздөрдүн орун тартиби, сөздөрдүн өзүнүн формасы ж.б., сүйлөмдүн структурасынын элементтери же түзүүчү бөлүктөрү болуп эсептелинет.

Сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү сөздөрдү өз ара бириктирүүдө сүйлөмдүн бул же тигил позициясында колдонула алуусу менен мүнөздөлгөн белгилүү бир сөздөрдүн разряды же классы белгиленет. Башкача айтканда, сүйлөмдүн структурасын түзүүчү элементтер бул белгилүү бир класстагы сөздөрдүн белгилүү бир позицияда берилиши болуп саналат же сүйлөмдүн структурасы, кандайдыр бир класска (разрядка) кирүүчү жана кандайдыр бир формада колдонулуучу сөздөрдүн кандайдыр бир тартиби болуп саналат. Ошентип, «тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн негизги бирдиги, биринчиден, **сүйлөмдүн структурасы**, экинчиден, сөздөрдүн сөз түркүмү деп аталган грамматикалык классы» (Бархударов, 1966: 12).

Сүйлөм өзүнө татаал процессти камтыйт. Сөздөр сүйлөм катары өз ара биригүү менен бири-бирине жөн эле байланышып калбайт, алар сүйлөмдүн түзүлүшүндө группаларга биригишип, бири-бири менен **сөз айкаш** деп аталган сөздөрдүн группасы катары мүнөздөлгөн түзүлүштөр аркылуу байланышары бизге белгилүү.

Сүйлөмдөр көпчүлүк учурда бири-биринен ажыратылбай колдонулат, алар татаал сүйлөм деп аталган байланышта болот. Бул жерден бир эле маанидеги сүйлөмдөр ички структурасындагы эч кандай өзгөрүүсүз бири-бири менен ар

түрдүүчө байланыша аларын белгилей кетишибиз керек. Мисалы: 1) *Кеч кирген жана жаан жаай баштаган*; 2) *Кеч киргенде, жаан жаай баштаган*; 3) *Кеч кирип, жаан жаай баштады*; 4) *Кеч кирди, жаан жаай баштады*. Бул жердеги татаал берилиштердин маанилери окшош, бирок ошол маанилерди уюштуруучу структуралары ар башкача, ал эми аларды сүйлөм катары түзүп турган ички структуралары окшош келет. 1-сүйлөм багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөм менен берилип, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр *жана* байламтасы менен байланышкан. 2-сүйлөм багынычтуу байланыштагы татаал сүйлөм, багыныңкы бөлүгү мезгилди билдирип турат. 3-сүйлөм чакчыл форма менен берилген мезгил багыныңкы сүйлөм. 4-сүйлөм багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөм, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара интонация менен байланышып турат.

Сүйлөмдү анализдөө грамматика менен таанышуу курсунда баарыбызга белгилүү болгондой, сүйлөм мүчөлөрү деген термин менен ишке ашат. Сүйлөмдүн *баш мүчөсү* – ээ жана баяндооч – жана *айкындооч мүчөсү* – аныктооч, толуктооч, бышыктооч деп белгиленет. Мисалы, *Кичинекей кыз ал жерден кызыл гүл көрдү* деген сүйлөмдө сүйлөмдүн баш мүчөлөрү: *кыз* ээси, *көрдү* баяндоочу жана айкаындооч мүчөлөрү: *кичинекей* ээни аныктап, *гүл* баяндоочту толуктап, *ал жерден* бышыктап, *кызыл* толуктоочту аныктап жатат. Анализдин кийинки этабында сүйлөм мүчөлөрүнүн морфологиялык берилиши белгиленет: сүйлөмдүн ээси жекелик сандагы жалпы зат атооч менен берилгени, ал эми баяндооч этиштин өткөн чактагы (негизги мамиле) формасы менен берилгени көрсөтүлгөн.

Сүйлөм мүчөлөрүнө мындай анализ берүү дагы деле болсо изилдөөлөрдү талап кылаары жана лингвисттердин ортосунда дагы деле талаш-тартыштар бар экендиги материалдар менен таанышкан ар бир эле изилдөөчүгө белгилүү.

Атап айтсак, сүйлөм мүчөлөрү деген түшүнүк дагы деле тактала элек. Мисалы инфинитив менен берилген сүйлөмдөр тууралуу кызыктуу ойлор айтылган. *Мен билүүнү каалайм, Ал бийлегенди каалайт* сыяктуу сүйлөмдөрдө

инфинитив баш мүчөгө – баяндоочко караштуу болобу же айкындооч мүчөгө – толуктоочко караштуу болору тууралуу эки түркүн ойлор айтылат. Биринчи көз караш менен караганда, *билүүнү каалайм* татаал структурадагы баяндооч катары алынса, экинчи көз карашта, *ал эмнени каалайт?* деген суроого жооп берүү аркылуу *билүүнү каалайт*, *бийлегенди каалайт* болуп толуктоочтук функцияда болот (Robert D. Van Valin, 2005).

Орус тилинин традициялык лингвистикасында бул маселе эки жолдо каралган. «Представители одного подхода, связанного с именем А.А.Шахматова, считают сказуемым только личный глагол, а инфинитивы рассматривает как самостоятельные части членов предложения, называя их дополнительными глагольными членами. Представители другого подхода связанного с именем Д.Н.Овсяннико-Куликовского, считают, что сочетания инфинитива с личными формами глагола, представляют собой один член предложения – сказуемое» (Ахматов, 2006: 126)

Ал эми ушул эле маанилерди кыргыз тилине *Мен билүүнү каалайм* же *Мен билгим келет* деп жана *Ал бийлегенди каалайт* же *Ал бийлегиси келет* деп берсек болот. Инфинитивдер кыргыз тилинде кыймыл атоочтук маанини берип, *эмне кылам?* деген суроого жооп берип, кыймыл атооч менен берилген татаал этиш аркылуу баяндоочтук милдетти аткарат. Ошол эле учурда, *эмнени каалайт?* деген суроого жооп берүү аркылуу *бийлегенди* деген сөз толуктоочтук милдетти аткарып жатканын көрүп турабыз.

Ошондой эле, баш жана айкындооч мүчөлөрдүн ортосундагы айырмачылык тактала элек. Адатта, айкындооч мүчөлөр баш мүчөгө «багынычтуу» же «көз каранды» болот деп белгилешет, бирок «багынычтуу» же «көз каранды» деген сөздөрдүн өзүнө деле так аныктоо бериле элек. Андан сырткары, кээ бир айкындооч мүчөлөр, атап айтсак, бышыктооч сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнө караштуу болбостон, бардыгына тиешелүү болот деген ой кездешет. Сүйлөм

мүчөлөрүнө берилген мындай анализ баш жана айкындооч мүчөлөрү боюнча түшүнүктү бүдөмүккө алып келет. Андан сырткары, грамматикада баяндооч «ээге грамматикалык жактан көз каранды» деген ойлор айтылат. Андай болсо эмнеге баяндооч айкындооч мүчө эмес, баш мүчө болуп эсептелери белгисиз.

Сүйлөмдүн ээ жана баяндоочунун багынычтуулугу боюнча үч түрдүү көз караш бар. Биринчи көз караштагылар сүйлөмдүн ээси баш мүчө, негизги мүчө болуп саналат дешкен. Муну жактоочуларга, негизинен, О.Есперсон (1958), Ю.Д.Апресян (1966), Л.Л.Иофик (1972) кирет.

Окумуштуулардын басымдуу бөлүгү экинчи көз карашта болушкан, б.а., сүйлөмдүн бул эки мүчөсүн бирдей деңгээлде карашып, ал экөөнү баш мүчөгө киргизишет. Ал эми Пор-Роял үчүнчү көз карашты колдогон. Ал баяндоочту сүйлөмдүн баш мүчөсү катары караган. Баяндооч предикативдүү категорияны алып жүрүүчү катары чакты, жакты көргөзөт жана сүйлөмдү уюштуруучу бөлүгү болуп саналат. Баяндооч аркылуу башка мүчөлөр – ээ, толуктооч, бышыктоочтор байланышат деген ой Л.Теньердин эмгегинде белгиленген (Теньер, 1988:12).

Үчүнчү көз карашты колдоочу катары С.Ж.Мусаев татаал сүйлөмдүн компоненти боюнча баяндооч сүйлөмдү түзүүчү элемент катары өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтсө (Мусаев, 1985; 1986), Н.С.Абдуллаев баяндооч сүйлөм мүчөлөрүнүн маанилүү мүчөсү деп эсептеп сүйлөмдүн маанилүү компоненттеринин формасы жана саны баяндооч тарабынан аныкталарын белгилейт (Абдуллаев, 2004: 9).

Кыргыз тилинин грамматикасында баяндооч сүйлөмдүн жак мүчөсүн кабыл алуу менен, сүйлөмдүн ээси жок эле толук маанини билдире алат жана сүйлөм катары эсептелинет. Мисалы, *Кечиктим, Бактылуусуң* деген сүйлөмдөрдө баяндоочтун аягына уланган жак мүчөсү сүйлөмдүн ээсин мүнөздөп турат жана ошондуктан ал эки тутумдуу сүйлөм катары эсептелинери адабияттарда

белгиленет. Демек, кыргыз тилинде да сүйлөмдүн баяндоочу негизги мүчө катары каралат.

Айкындооч мүчөлөрдүн ичинен да бышыктооч менен толуктооч ажыратылбай келген чечиле элек маселелер бар. Мисалы, Т.Н.Степанова өзүнүн бышыктооч жана толуктооч маселесин караган макаласында англис тилиндеги ***From the spectators there came a muffled cry*** – *Тиги жерде отурган көрүүчүлөрдөн акырын чыккан ый угулуп турду* деген сүйлөмдөгү белгиленген группаны толуктооч катары дагы жана бышыктооч катары дагы көрсөткөн (Степанова, 1963). Кыргыз тилиндеги ушуга окшош *Чымчык чырпыкта отурат* деген мисалдагы *чырпыкта* деген сөз эмнеде? деген суроого жооп берип жатабы же кайда? деген суроого жооп берип жатабы жана анын негизинде ал толуктоочпу? же бышыктоочпу? деген ой туулат. Жогорудагы ж.б.у.с. маселелер сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстер тууралуу көптөгөн чечиле элек маселелер бар экенин көргөзөт жана бул суроолорго жооп берүү үчүн аларды дагы терең изилдөө керек экенин белгилейт.

Кыргыз тилиндеги сөз айкаштар тууралуу кеп кылганыбызда, орус тилинин грамматикасынын таасири аркылуу туура эмес структурада колдонулуп келе жаткан сөз айкаштарды да кездештиребиз. Атай кетсек, *Улуу Ата Мекендик согуш* сөз айкашында берилүүчү ой Ата Мекендин улуу экенин эмес, согуштун улуу экенин көргөзүү маанисинде берилүүдө. Анда эмнеге *Ата Мекендик улуу согуш* эмес, биринчи учурда көрсөткөндөй колдонуудабыз? Кыргыз тилине тиешелүү болгон структуранын негизинде Ата Мекендик улуу согуш деп туура сөз айкашында колдонуунун ордунда, биз эмнеге орус тилинин калькасындагы туура эмес сөз айкашты колдонуп келебиз? Ушундай эле суроо *Улуттук илимдер академиясы* деген айкаш *Академия национальных наук* деген айкаштан келип жатабы же *Национальная академия наук* деген айкаштан келип жатабы деген суроо туулат. Туура берилген маанидеги сөз айкаш менен айтсак, илимдин

улуттук экенин белгилебей, академиянын улуттук экенин белгилөө менен *Илимдер улуттук академиясы* деп колдонулушу керек болчу.

Сүйлөмдүн ээси сүйлөмгө баяндооч менен болгон синтаксистик байланыштын негизинде же тетирисинче баяндооч сүйлөмгө ээ менен болгон синтаксистик байланыштын негизинде кирет. Мисалы, *Албетте, биз багабыз* (Ч.А.) сыяктуу сүйлөмдө *биз* деген сөз *багабыз* деген сөзгө караштуу белгилүү бир синтаксистик функцияда (ээлик) колдонулат, ал эми *багабыз* деген сөз *биз* деген сөзгө карай да белгилүү бир синтаксистик функцияда (баяндоочтук) киргизилди.

Ал эми багынычсыз сөз айкаштар (мисалы, *өз эркине жана өз көңүлүнө*) сүйлөмгө бири-бири менен болгон ички байланышынын негизинде кирбестен (*өз эркине жана өз көңүлүнө* сөз айкаштардын ортосундагы байланыштын негизинде эмес), бул сөз айкаштардын үчүнчү бир мүчө (*койгом*) менен болгон байланыштын негизинде кирет. Мисалы: *Бардыгын өз эркине жана өз көңүлүнө койгом* (Ч.А.).

Демек, кандайдыр бир синтаксистик байланыштын негизинде сүйлөмгө кирип жаткан сөз же сөз айкаштары белгилүү бир синтаксистик функциянын негизинде колдонулат.

Бир эле синтаксистик функциянын милдетин ар кандай морфологиялык бирдиктер (ар кандай сөз түркүмүндөгү сөздөр) же синтаксистик конструкциялар аткарат.

Мисалы, ээнин милдетин сөз, синтаксистик конструкциялар (сөз айкаш жана сүйлөм) аткара алат:

А) Сөз:

- зат атооч: *Бий эс алуу болду.*
- ат атооч: *Бул эс алуу болду.*
- кыймыл атооч формасы менен берилген этиш: *Бийлөө эс алуу болду.*

Б) синтаксистик конструкциялар

а) сөз айкаш:

- зат атоочтук: *Бул укмуштуу бий эс алуу болду.*

- кыймыл атооч формасы менен берилген этиштик: Аны менен бийлөө эс алуу болду

б) сүйлөм: Анын бул ойлогонун ишке ашыргысы келгенинин бирден-бир максаты мени эс алдыруу болуучу.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык моделин, анын составын түзүүчүлөргө б.а, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичиндеги элементтерге түшүндүрмө бермейин түзө албайбыз. Сүйлөмдөрдөгү сөз айкаштар багынычтуу мүнөздө (ачылган кат) жана багынычсыз мүнөздө (кызыл жана көк) болот. Сөз айкаштары бир гана мүнөздөгү байланышта болбостон, ар түрдүү мүнөздөгү байланышта болот. Мисалы: *кызыл жана көк гүлдөр*, бул жерде түздөн-түз байланыштагы эки түзүүчү бар: 1-*кызыл жана көк*, 2-*гүлдөр*. Бул эки түзүүчүнүн ортосунда багынычтуу байланыш, ал эми *кызыл жана көк* деген биринчи түзүүчүлөрдүн ортосундагы байланыш багынычсыз. Бул ар башка синтаксистик байланышты камтыган сөз айкашты **аралаш** байланыштагы дейбиз да, бир эле типтеги синтаксистик байланышты камтыганды **элементардык байланыштагы** деп атайбыз. Бул изилдөөбүздө элементардык байланышка басым жасайбыз. Багынычсыз сөз айкашынан айырмаланып, багынычтуу сөз айкашы синтаксистик теңсиздик менен, анын составын түзүүчүлөрдүн окшош маанилеш эместиги менен мүнөздөлөт. Багынычтуу айкашты башкаруучу негизги **ядро** деп аталуучу жана көз каранды, **багыныңкы компонент** деп аталуучу бөлүктөр түзүп турат.

Сөз айкаштардын багыныңкы компоненти жана ядросу кыргыз тилинде “багындыруучу түгөй” же “багындыруучу компонент” деп, ага багыныңкы абалда турган экинчи сөзү “багыныңкы түгөй” же “багыныңкы компонент” деп да аталып жүрөт (Турсунов, 1976: 26). Кыргыз тилиндеги химия, физика сыяктуу окуу куралдарынан баштап биздин түшүнүгүбүздө ядро деген сөз кирип калгандыктан

жана кыргыз тилинин лексикасында ядро деген сөз кеңири колдонулуп жүргөндүктөн, багындыруучу бөлүгү сөз айкаштын өзөгүн түзүп жаткандыктан, аны **ядро** деп атоону жана анын багыныңкы бөлүгүн **багыныңкы компонент** деп атоону туура таптык.

Тилдеги бардык сөздөр ар кайсы сөздөр менен каалагандай туш келди айкаша бербейт. Ар бир сөз өзүнүн ички маанисине карай белгилүү бир топтогу сөздөр менен гана байланышып, сөз айкаштарын түзө алат. Мисалы, сын атооч + зат атооч структурасындагы сөз айкаштарды карасак: *иш, китеп, окуя, программа* сыяктуу сөздөргө багыныңкы компонент катары *кызыктуу* сын атоочу колдонулат. Ал эми ушул эле багыныңкы компонент менен *суу, үй, окуучу* сыяктуу заттарды колдоно албайбыз. Демек, тилдеги сөздөр кебибизде лексикалык маанисине карай бири-бири менен дайыма тандалып айкашат.

Сөз айкаштарынын тутумундагы сөздөрдүн ортосундагы ар түрдүү катыш, грамматикалык байланыш сөз айкашынын формасы аркылуу берилет. **Сөз айкашынын грамматикалык формасы** деп анын компоненттеринин ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү (сөз айкашынын ички формасы) жана ал сөз айкашын “сырткы дүйнө” менен, б.а., сүйлөм ичиндеги башка сөз айкаштары же башка сөздөр менен байланыштыруучу (сөз айкашынын сырткы формасы) бардык формалдык-грамматикалык каражаттардын жана синтаксистик ыкмалардын жыйындысын түшүнөбүз. Бул ойдун негизинде сөз айкаштарынын ички формасы жана сырткы формасы белгиленет.

Сөз айкашынын ички формасынын каражаттары деп сөз айкашына катышып жаткан сөздөргө улануучу мүчөлөрдү жана жардамчы сөздөрдү айтабыз: *шакекти жоготуу, көлгө түшүү, тоону көздөй бет алуу, столдун үстүнө коюу*. Бул сөз айкаштарынын ички формасын алардын багыныңкы компоненттерине жалганып турган илик, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсү жана эки компонентти байланыштырып турган *көздөй, үстүнө* деген жардамчы сөздөр

аткарды. Ал эми таандык жолу менен уюшулган *сенин ишин*, *баланын жыты*, *апамдын наны* деген сыяктуу сөз айкаштарынын ички формасын уюштургандар – багыныңкы компонентке уланган иликтин мүчөсү менен ядрого жалганган таандык мүчө.

Ал эми ыкташуу жолу менен уюшулган *ысык сүт*, *тез сүйлөө*, *жазылган кат* сыяктуу сөз айкаштарынын компоненттери өз ара мүчөлөр аркылуу байланышпастан, мааниси боюнча жана бири-бирине жанаша айтылып байланышат. Ошол себептүү мындай структурадагы сөз айкаштарынын формасын анын компоненттеринин ортосундагы ички семантикалык байланыш түзөт.

Сөз айкашынын сырткы формасынынын каражаты катары, ал сөз айкашынын ядросуна жалганып, аны сүйлөм ичиндеги башка сөз айкашы менен же сөз менен байланыштыруучу жөндөмө мүчөлөр түзөт. Мисалы: *Ат баспайм деген жерин* үч басат (макал). *Бул ишти жыйым-терим бүткөн убакка пландаштырышты* (К.А.). *Бала энесинин караанына зар болду* (К.А.). Бул сүйлөмдөрдө белгиленген мүчөлөр ал сөз айкаштарынан кийин же мурун турган же ал сөз айкаштарынан сырткары турган сөздөргө тиешелүү болуп турат, булар сөз айкашынын сырткы формасын түзүшөт. Демек, сөз айкашынын сырткы формасынынын каражаттары сөз айкаштардын жалпы формасын, биринчиден, анын тутумундагы сөздөрдү байланыштырып, алардын ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү, экинчиден, ал сөз айкашынын ядросуна жалгануу менен, аны сүйлөм ичиндеги башка сөз айкашы же башка сөз менен тутумдаштыруучу грамматикалык каражаттардын жыйындысын уюштурат.

Белгилүү бир сөз айкашынын ядросуна тигил же бул мүчөнүн жалганып айтылышы ошол ядронун сүйлөм ичинде экинчи бир сөз айкашына багыныңкы компонент болуп келиши менен тыгыз байланыштуу. Бир сөз айкашынын ядросу өзүнөн кийинки экинчи сөз айкашына багыныңкы компоненти катары келгенде, мурунку сөз айкашынын ядросуна жалганып, анын сырткы формасын түзгөн мүчө

кийинки сөз айкашынын составында анын ички формасын уюштурат. Мисалы, *Бирөөнүн кайгысына сын таккандын айыбын кечирүүгө болбойт* (А.Ч.) деген сүйлөмдүн ичиндеги “бирөөнүн кайгысына сын таккандын айыбын” деген сөз айкашынын компоненттерин өз ара байланыштырып турган ички формасы илик жөндөмөсүнүн –дын мүчөсү; бул айкашты кийинки сөз менен байланыштырып турган сырткы формасы –ы (таандык) + -н (табыш жөндөмөнүн мүчөсү). Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн “айыбын” деген ядрого жалганышы ал сөздүн кийинки сөз айкашына багыныңкы компонент катары келиши менен шартташкан – “айыбын кечирүүгө болбойт”. Мында “кечирүүгө болбойт” деген ядро алдындагы багыныңкы компонент менен табыш мүчөнүн жалганышы аркылуу байланышкан. Экинчи жагынан, барыш жөндөмөнүн мүчөсү “айыбын кечирүүгө болбойт” деген сөз айкашынын компоненттерин өз ара байланыштырып тургандыктан, анын ички формасын түзүп калды.

Жогорудагы мисалдардын негизинде сүйлөм ичиндеги сөз айкаштар бири-биринен ажырап турган, өз алдынча байланышсыз бирдиктер эмес экендиги тастыкталып жатат. Сөз айкаштар сүйлөмдүн ички маанисине карай өз ара тыгыз байланышкан, грамматикалык жактан бири-бири менен тизмектешип турган синтаксистик бирдик катары изилдөө керек экендиги ачык көрүнүп турат.

Сөз айкаштар **ыкташуу, башкаруу, таандык** жолдору аркылуу ишке ашат. Кыргыз тилиндеги адабияттарда булардын катарына ээрчишүү байланышы да киргизилип жүрөт (Турсунов, 1976: 39). Ээрчишүү жолу аркылуу сүйлөмдүн баш мүчөлөрү байланышып тургандыктан, алар сүйлөмдүк касиетке ээ болуп калат. Ошондуктан биз ээрчишүү байланышы менен уюшулган сөз айкаштарды сүйлөм катары эсептеп, аларды сөз айкашы деңгээлинде эмес, сүйлөм деңгээлинде анализге алынуусу туура деп чечтик.

Ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкашынын багыныңкы компоненти ядро менен мүчө аркылуу байланышпастан, синтаксистик жол менен, б.а.,

сөздөрдүн орун тартиби аркылуу байланышып, багыныңкы мүчөсү дайыма ядронун алдына жайгашат. Мисалы: *кызыл көйнөк, беш студент, ынтымактуу жашоо, жомок айтуу*. Мындай сөз айкаштардын орун тартиби бекем сакталат. Алардын орун тартибинин өзгөрүшү менен синтаксистик катыш өзгөрүп, байланыш бузулат: *көйнөк кызыл, студент беш, жашоо ынтымактуу, айтуу жомок*.

Ыкташуу жолу менен байланышкан сөз айкаштар бириктирүүчү интонация менен айтылат. Эгерде алардын интонациясы ажыратылган түрдө айтылса, анда алар сүйлөм болуп калат. Мисалы: *ыйлаган бала, бул жомок, кечиккен досум; Ыйлаган – бала. Бул – жомок. Кечиккен – досум*.

Башкаруу байланышындагы сөз айкаштардын ядросу өзүнүн лексико-грамматикалык мааниси боюнча алдында турган багыныңкы мүчөнү жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы менен башкарат. Мисалы: *мектепти аяктоо, көлдө сүзүү, тапшырууга милдеттүү, сабактан чыгуу ж.б.*

Таандык байланыш, негизинен, түрк тилдерине гана мүнөздүү. Бул жол менен сөз айкаштары илик жөндөмөдөгү сөздөр менен таандык формадагы сөздүн айкалышынан түзүлөт. Багыныңкы компонент илик жөндөмөсүндө болуп, ядрого таандык мүчө жалганат. Мисалы: *университеттин кызматкери, апамдын жоолугу, кыздын кыялы, окуучунун дептери*. Бул айкаш менен уюшулган сөз изафеттик сөз айкаш деп аталат.

Түркологиялык адабияттарда илик жөндөмөсүндөгү зат атооч менен таандык мүчөлүү зат атоочтун айкашы **синтаксистик изафеттик конструкция** деп аталат (Майзел, 1957). Изафеттик сөз айкашындагы синтаксистик байланыштарды айрым окумуштуулар ээрчишүү жолу менен байланышкан десе (Батманов, 1940: 11-13; Кононов, 1960: 344), айрымдары башкаруу жолу менен байланышкан дешет (Казем-Бек, 1846: 374-378; Убрятова, 1950: 39).

И.Х.Ахматов карачай-балкар тилинде изафеттин үч түрүн белгилейт:

Изафет I - $C_{01} + C$ формуласы менен белгиленет. Бул учурда биринчи компонент сөз айкаштын экинчи компоненти менен нөлдүк аффикс, б.а., ыкташуу жолу аркылуу байланышат. Мисал катары *тоо эчки, коңиу кыз* сыяктуу сөз айкаштар берилет; Изафет II $C_{02} + C$ же $C_{02} + C_{-ы}$. Биринчи учурдун ($C_{02} + C$) биринчи компонентиндеги тандык мүчөнүн аткарылбай калышы менен жасалган, ал эми экинчи учурда ($C_{02} + C_{-ы}$), биринчи компонент таандык мүчөнүн аткарылбай калышы менен болсо, экинчи компонентине 3-жактын тандык аффикси жалганган. Мисал катары *кой башы, коён териси* сөз айкаштары берилген; Изафет III – $C_{-ны2} + C_{ым}$. Бул учурда сөз айкаштын биринчи компонентине тандык мүчө уланып, экинчи компоненттине 1чи, 2чи, 3чү жактын жак мүчөлөрү уланарын белгилейт. Бирок *биздин ат, силердин үй* деген мисалдарда экинчи компоненттерде тандык аффикс жалганбай эле колдонуларын көргөзөт. $C_{01} + C$ жана $C_{02} + C$ формулалары бири-бири менен структуралык жактан окшош келишип, бирок семантикалык жактан айырмаланып турарын билдирет (Ахматов, 2006: 35).

А.Турсунов кыргыз тилиндеги изафеттик сөз айкаштарынын ар түрдүү жекече маанилерди туюндурушу боюнча төмөндөгүдөй топторго бөлгөн:

1) Эгерде илик жөндөмөнүн мүчөсү кандайдыр бир затты өзүнө менчиктей ала турган сөзгө жалганса, багыныңкы компонент билдирген предмет илик жөндөмөдөгү затка таандык экендигин көрсөтөт: *окуучунун китеби, студенттердин жатаканасы, Султандын кийими*.

2) Илик жөндөмөдөгү зат атооч ошол затка тиешеси бар экинчи бир зат атооч менен айкашканда, аныкталып турган зат бүтүндүн бир бөлүкчөсү экендигин билдирет: *бактын бутагы, теректин жалбырагы, көйнөктүн жеңи, койдун жүнү*.

3) Эгер илик жөндөмө мүчөлүү сөз туугандык, жолдоштук маанидеги зат атооч менен айкашса, сөз айкашы да маани жагынан туугандык, жолдоштук

мамилени билдирет: *Шаршенин энеси, менин уулум, Салыйдын келини, Акматтын досу*.

4) Багындыруучу компоненти билдирген заттын эмнеден жасалганын, анын тегин билдирет: *буудайдын уну, жүгөрүнүн талканы, зыгырдын майы* (Турсунов, 1976: 35).

Заттын эмнеден жасалганын билдирип жаткан учурда илик жөндөмө мүчөсү кошулбай деле айтылса болот. Мисалы: *жүгөрү талкан, зыгыр майы, эне сүтү* ж.б. Бул учурда мындай компоненттер И.Х.Ахматовдун белгилеген изафет Пнин $C_{02} + C$ же $C_{02} + C_{-ы}$ формулаларына туура келет: *жүгөрү талкан* деген сөз *айкаш* $C_{02} + C$ формуласына туура келип, эки компонентке тең мүчөлөрдүн жалганбай калышы менен аткарылса, *зыгыр майы, эне сүтү* деген сөз айкаштардын экинчи компонентине гана таандык мүчө жалганып, $C_{02} + C_{-ы}$ формуласына шайкеш келди.

Түркологияда сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация кеңири колдонулуп жүрөт (А.Жапаров, 1955; М.Балакаев, 1957; А.Турсунов, 1976). Биздин ишибизде да сөз айкаштардын багыныңкы компонентинин структуралык схемасын семантикалык-морфологиялык мүнөзүн анализге алуу менен беребиз.

Багынычтуу сөз айкаштарын үч негизде классификациялайбыз.

1) Сөз айкаштын ядросунунун милдетин аткаруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнө киргени боюнча. Бул классификациянын негизинде кыргыз тилинде төмөнкү сөз айкаштар кездешет:

- Зат атоочтук – ядрону зат атооч түзүп турат;
- Этиштик - ядрону этиш түзүп турат;
- Сын атоочтук - ядрону сын атооч түзүп турат;
- Тактоочтук - ядрону тактооч түзүп турат;

- Ат атоочтук - ядрону ат атооч түзүп турат;
- Сан атоочтук – ядрону сан атооч түзүп турат;

Бул сөз айкаштардын ичинен эң көп колдонулганы жана маанилүүсү зат атоочтук жана этиштик сөз айкаштар болуп саналат (этиштик сөз айкаш деп биз этиштин функционалдык формалары аркылуу уюшулган сөз айкаштын сүйлөмдүк касиетке ээ эмес учурларын алдык). Ал эми калган сөз айкаштары, өзгөчө, тактоочтук жана ат атоочтук сөз айкаштары өтө аз кездешет жана структуралык жактан окшош мүнөзгө ээ.

2) Сөз айкашты түзүүчүлөр сөздөр менен же сөз айкаштары менен берилгенине карата, б.а., сөз айкаштын составына кирүүчү сөздөрдүн санына жараша, эгерде сөз айкашты түзүүчүлөрдүн экөө тең жалгыздан турган сөздөр менен берилсе, б.а., сөз айкаштын составында эки гана өз алдынча маани берүүчү сөздөр болсо, **жөнөкөй сөз айкаш** деп, ал эми сөз айкашты түзүүчүлөрдүн бирөө эле сөз айкаш менен берилсе, б.а., сөз айкаш экиден көп өз алдынча маани берүүчү сөздөрдөн турса, мындай сөз айкашты **татаал сөз айкаш** деп атайбыз.

Сөз айкаштын негизги ядросу да жана анын багыныңкы компоненти да татаал сөз айкашында берилет. Биринчи учурда жайылма ядро деп саналса, экинчи учурда жайылма багыныңкы компонент деп саналат. Мисалы: *беш кызыл жылдыз, байкемдин үйлөнүү тоюу, жогорку айлык акы* (жайылма ядро); *чыгармачыл жактан активдүү жаштар, жакшы жазылган ыр, беш күндүк акы* (жайылма багыныңкы компонент).

3) Сөз айкашты түзүүчүлөр катарлаш жана катарлаш эмес жайланышуусуна жараша, б.а., сөз айкашы бири-биринен бул сөз айкашына кирбеген башка сөздөрдүн катышуусу менен ажыратылып турбаса **ажырабаган**, ал эми карама-каршы учурунда **ажыраган** деп экиге бөлүнөт. Мисалы: *Акырын онтой картаң аксакал ордунан турду* (оозеки кептен); *Көз алдымдан ошондогу Алимандын түрү эч бир кетпейт* (Ч.А.); *Кызыл өзүнө жарашыктуу көйнөгү алыстан көрүнүп*

турду (К.А.). Белгиленген сөз тизмектер – ажыраган сөз айкаштар. Ал эми ушул эле мисалдарды *Картаң аксакал ордунан онтой акырын турду; Ошондогу Алимандын түрү эч бир көз алдымдан кетпейт; Өзүнө жарашыктуу кызыл көйнөгү алыстан көрүнүп турду* деп берүү менен, белгиленген сөз айкаштарын ажырабаган жолдо бердик.

Сөз айкашы боюнча колдонулган символдордун тизмеси:

З – зат атооч

Зөзү – зат атоочко өзү аныктама ат атоочунун уланып жүрүшү

З^x – жөндөмө мүчөнүн бири же таандык мүчө уланган зат атооч

С – сын атооч

А – ат атооч

Аөзү – ат атоочтун өзү деген сөз менен коштолуп жүрүшү (Мисалы: *ал өзү, биз өзүбүз, ж.б.*)

Сн – сан атооч

Т – тактооч

Т_д – тактоочтун даражасын көргөзүүчү бөлүкчө

Тр – тууранды сөз

Э – этиш

Э_а – атоочтук

Э_к – кыймыл атооч

Э_ч – чакчыл

Х – зат, сын, ат, сан атоочтордун биринин же этиштин катышуусу

Х^{2, 3, 4, 5, 6} – илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү объекттер

Х_{таандык мүчө} – объектиге таандык мүчөнүн уланышы

б – байламта

ж – жандооч

2.2. Зат атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Зат атоочтук сөз айкаштагы багыныңкы компоненти ядрого карай орун алышына жараша бул сөз айкаштын эки тибин белгилейбиз:

А) препозициядагы багыныңкы компонент.

Б) постпозициядагы багыныңкы компонент.

2. 2. 1. Препозициядагы багыныңкы компоненттүү зат атоочтук сөз айкаш

Мындай сөз айкаштарында багыныңкы компонент функциясын зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атооч, тактооч жана тууранды сөздөр аткарат. Сөз айкаштардын дээрлик көпчүлүгүнүн ядросуна таандык мүчөлөр жалганып жүргөндүктөн, биз аларды эч кандай белгилөөгө албайбыз. Препозициядагы багыныңкы компоненттүү сөз айкаштын жалпы жөнөкөй структурасы төмөнкүчө берилет:

С З - таза аба, жөнөкөй адам, муздак суу

А З - бул кыз, биздин сыр, бүткүл катышуучулар

Сн З - жети осуят, жүздөгөн адам, биринчи класс

Т З - аз иш, адамча мамиле, дайыма кечигүү

Тр З - тарс-турс табыш, жарк-журк жарык, дүп-дүп дүбүрт

Э_а З - куураган гүл, барар жер, ичер суу

Э_к З - текшерүү иши, коштошуу учуру

З З - китеп текчеси, айыл кечи, ашкабак салат, тушоо той

Бул сөз айкаштарынын ичинен тактооч жана тууранды сөз багыныңкы компонент болгон учурлар кыргыз тилинде өтө сейрек кездешет.

Кыргыз тилинде зат атоочтук сөз айкаштын багыныңкы компоненти катары сөз менен катар эле сөз тизмектер катышкан препозитивдүү учурун көп

кездештиребиз. Мисалы, китеп окуп жаткан бала, диванда отурган киши деген структураларды алсак болот.

С З, Э_а З, Э_к З типтүү конструкцияларда жайылма препозитивдүү багыныңкы компонентти колдонуу мүмкүнчүлүгү аткарылат. Багыныңкы компоненттин жайылышы алардын (сын атооч, сан атоочтук, атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөк менен берилген этиштердин) алдында дагы бир сөздүн кошулушу менен аткарылат, аны биз **Х** белгиси менен белгилейбиз.

ХС З - өзгөчө суук аба-ырайы, саясий жактан активдүү жаштар

ХЭ_а З - тез кургатуучу машина, үйгө кирген киреше

ХЭ_к З - кой төлдөтүү иши, убагында аткаруу милдети

ХСн З – үйдөгү бир адам, анын үчүнчү каты

Препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонент конструкциясында **З З** тибиндеги сөз айкашы көп кездешет. Аны изафеттик (таандык) конструкция дейбиз.

З З – күн нуру, жер бети, кой башы

Бул структура И.Ахматовдун экинчи изафет деп берген структурасына дал келет. Ушул эле маанилер таандык мүчөнүн жалганышы менен да аткарылат. Ал үчүнчү изафет деп берилген структурага дал келет:

З² З – күндүн нуру, жердин бети, койдун башы

Эгерде зат атооч зат атоочко багыныңкы компонент болуп турса, анда багыныңкы компонент болгон зат атооч атооч, илик, барыш, табыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө колдонула берет. Бирок бул жөндөмөлөрдүн колдонулуштары бирдей эмес. Мисалы, атооч жөндөмөсүндөгү зат багынычтуу түгөй катары көп колдонулат. Андан кийинки орунда жогоруда көрсөткөн таандык мүчөлүү же илик жөндөмөсүндөгү зат атооч кездешет. Ал эми барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтор багынычтуу түгөй катары сейрек колдонулат.

Изафеттик сөз айкаштын багыныңкы компонентинин жайылышы төмөнкү типтерде кездешет:

$CZ^2 Z$ – картаң адамдын үйү

$AZ^2 Z$ – менин досумдун каты

$CnZ^2 Z$ – беш күндүн акчасы

$Э_a Z^2 Z$ – куураган бактын жалбырагы

$Э_k Z^2 Z$ – кетмек кишинин кеби

$ZZ^2 Z$ – айыл өкмөтүнүн планы

$Z^2 Z^2 Z$ – Момундун кызынын баласы

Зат атоочтук сөз айкаштардын препозитивдүү багыныңкы компоненти болгон зат атоочтор барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү менен берилген учурлары:

$Z^3 Z$ – доско сый, душманга өлүм

$Z^5 Z$ – адамда(гы) жетишкендик, балдарда(гы) кубаныч

$Z^6 Z$ – жетекчиден белек, алтындан аяк

Зат атоочтук сөз айкаштын багыныңкы компоненти сан атооч болгон учурда, сан атоочтор чыгыш жөндөмө мүчөсү менен гана берилет:

$Cn^6 Z$ – бирден гүл, экиден-үчтөн суроо

Зат атоочтук сөз айкаштын препозитивдүү багыныңкы компонентинин ролун ат атоочтор аткарган учурдагы жөндөмө мүчөлөрү менен берилиши:

$A^2 Z$ – биздин шаар, мунун досу

$A^3 Z$ – сага душман, тигилерге жооп

$A^5 Z$ – сенде(ги) арман, баарында(гы) өкүнүч

$A^6 Z$ – сенден сый, булардан жардам

Препозитивдүү зат атоочтук сөз айкаштын ядросунун жайылган учурлары да кездешет:

$Cn CZ$ – беш кызыл жылдыз

С 33 – бейпил айыл кечи, даамдуу күрүч салат

Э_а 33 – жанган асман жылдызы

3² 33 – Мээримдин алтын шакеги

3 33 – мектеп китепкана кызматкерлери

Препозитивдүү зат атоочтук айкашта 33 типтүү конструкциялар сөз айкаштын ядросу катары арбын колдонулат. Ошондуктан 33 сөз айкашын бир катар учурларда татаал сөздөн айырмалоо кыйын болуп саналат. Татаал сөздөр кепте даяр компоненттер катары туруктуу сөз тизмек болуп колдонулат. Лексикалашып кеткен туруктуу сөз айкаштар фразеологизмдерге окшошуп кетишет. Мисалы:

Сөз айкаштары	Татаал сөздөр
Кызыл көйнөк	Кызыл үй
Темир дарбаза	Темир жол
Кара жоолук	Кара курт
Жанды багуу	Жанбакты
Күндү көрүү	Күн көрүү

Бул сыяктуу татаал сөздөр сөз айкаштан айырмаланып бир бүтүндүктө болот. Мисалы, *алтын шакек, темир күрөк, таш көмүр* сыяктуу сөздөр Ю.Д.Апресяндын белгилөөсүндө сөз айкашы эмес, сөз катары эсептелинет. Анын изилдөөсүнө таянуу менен бул сөз тизмектерине анализ берсек, аларга жөндөмө мүчөсүнүн бири, мисалга табыш жөндөмө мүчөсү жалганганда *алтын шакекти* болот, эч качан *алтынды шакекти* дей албайбыз, ошондой эле, көптүк түрүндө *алтындар шакектер* болбостон, *алтын шакектер* болот деп белгилейт. Мындай сөз тизмектер бир бүтүндүктү билдирет жана алардын ортосуна башка сөздү коё албайбыз (Апресян, 1966: 13).

А.Турсунов эркин сөз айкаштарынын ичинен **синтаксистик жактан ажырагыс сөз айкаштарын** сүйлөм тизмегинде турганда, компоненттери маани жагынан жана грамматикалык жактан бири-бири менен өтө тыгыз байланышкан болот да, бирдиктүү түрдө турганда гана толук мааниге ээ болуп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат деп белгилейт (Турсунов, 1976: 47). Мындай сөз айкаштарын бири-биринен ажыратып талдоого болбойт. Ажыратсак, анын бирдиктүү мааниси бузулат, компоненттеринин мааниси да начарлай түшөт. Сүйлөмдөн сырткары турганда алардын түгөйлөрү өзүлөрүнүн толук маанисин сактоо менен, айрым лексикалык бирдикке ажырай берет. Ушул белгилери боюнча алар туруктуу сөз айкаштарынан айырмаланып турушат. Мисалы: *Ал сегиз жылдык мектепти аяктаган. Бул өңдүү ойлор мага келбей койгон жок. Асандын ага окиюгон жоругу бизди таң калтырбай калган* (оозеки кептерден).

Туруктуу сөз айкаштарынын негизги түрүнө фразеологиялык айкаштар кирет. Мисалы: *аарынын уюгуна тийүү, беш өрдөгүн учуру, ачык ооз*, ж.б.

Кыргыз тилиндеги идиомалар өзүнүн тарыхы боюнча эркин сөз айкаштарынан жасалган деп Ж.Осмонова өзүнүн эмгегинде кызыктуу фактыларды көрсөтүү менен далилдеп берген. Мисалы, *жең ичинен* деген туруктуу сөз айкашы өзүнүн тарыхында алгач эркин сөз айкашы болуп, өзүнүн тике маанисинде колдонулган. Соодалашуу учурундагы далдалчынын сатуучу менен сатып алуучунун ортосунда баа бычуу жолун тымызын, жарыя кылбоо максатында аткаруу үчүн, алардын жеңине колун салып, бармактарын саноо аркылуу бааны билдирген. Кийинчерээк бул эркин сөз айкаш башка тымызын аткарылып жаткан шарттарда да кеңири колдонулуп, идиомага айланып кеткен. (Осмонова, 1972: 55-58).

Жалпысынан айтканда, препозитивдүү багыныңкы компоненттүү зат атоочтук сөз айкаштын жайылышы постпозитивдүү багыныңкы компоненттүү сөз айкашына салыштырмалуу кеңири мүнөздө. Мындан зат атоочтук сөз айкаш «сол

тараптуу жайылууга» мүнөздүү экенин, б.а., «ядро – багыныңкы компонент» мүнөзүнө эмес, «багыныңкы компонент – ядро» мүнөзүнө ээ экенин белгилейбиз. Багыныңкы компонент постпозицияда эмес, көбүрөөк препозицияда турушуна мүнөздүү.

Зат атоочтук багыныңкы компоненттин ар түрдүүлүгү окшош эмес синтаксистик белгилери менен мүнөздөлөт. Препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компоненттин учурда берип жаткан мааниси боюнча **детерминат, квантификатор** жана **квалификатор** деп үч группада карайбыз. Детерминативдин (determiner – аныктагыч) биринчи эң негизги белгиси зат атоочтун алдында колдонулары болуп саналат. Детерминативдин экинчи белгиси зат атоочтун алдында **бир гана детерминатив** колдонулары болуп саналат. Үчүнчү негизги белгиси жайылма ядролуу татаал сөз айкашында ал **биринчи орунда** колдонулат. Анча көп эмес сөздөрдүн тобу гана зат атоочтук сөз айкашынын детерминативинин астындагы позицияда колдонулат.

Детерминативдердин катарына төмөнкүлөр кирет:

- 1) бул, булар, тиги, тигилер шилтеме ат атоочтору.
- 2) менин, сенин, анын, биздин, алардын сыяктуу таандык ат атоочтору.
- 3) ар бир, кээ бир, бардык, эч кандай ж.б.у.с. белгисиз ат атоочтор.
- 4) жогоруда айтылгандан сырткаркы учурлардагы илик жөндөмө мүчөсү

менен зат атоочтук сөз айкашы же зат атоочу кирет.

Демек, детерминативдердин көпчүлүгү ат атоочтор болуп саналат: бул мисалдар, анын ырлары, бардык окуучулар. Детерминативге *кандай, ушундай, ошондой эле* сыяктуу ички сезимди билдирип туруучу сөздөр кирбейт: *кандай адам, ушундай аба ырайы, кандай таттуу*. Себеби бул ат атоочтор бул сөз айкаштарда ат атоочтук милдетти аткарбастан, ички сезимди билдирүү менен, сын атоочтук маанини билдирип турат. Мисалы: *Бүгүн ушундай аба-ырайы болуп турат! – Бүгүн сонун аба-ырайы болуп турат; Кечээ биз кандай окуянын күбөсү*

болдук! – Кечээ биз укмуштуудай окуянын күбөсү болдук; Бала тили кандай таттуу! – Бала тили абдан таттуу (оозеки кептерден).

$З^2$, $ЗФ^2$ тибиндеги конструкциясындагы детерминативдин группасы тууралуу сөз кылганыбызда *бул баланын китеби, менин байкемдин машинасы, Мээримдин досунун баласы* сыяктуу конструкциянын болушу, детерминативдин жогорудагы белгиси – экинчи детерминатив менен колдонулушу мүмкүн эмес деген көз карашка карама-каршы келет. Мындай учурларды Л.С.Бархударов төмөндөгүчө анализ берген: көрсөтүлгөн группада жана ага окшош учурларда зат атоочтун ($З^2$) алдында келген детерминатив ошол ($З^2$) форманы бирге түзүүчү болуп саналат (Бархударов, 1966: 58), б.а., (нын) мүчөсү *бул бала, менин байкем, Мээримдин досу* айкаштарынын бардык группасына тиешелүү. Алар татаал багыныңкы компонент болуп саналат да, зат атоочтук сөз айкашынын ядросу бир гана детерминативке ($АЗ^2$, $ЗФ^2$) ээ жана ал ядронун алдына келет.

Ал эми *бул балдардын бөлмөсү, анын докторлук даражасы* сыяктуу конструкцияларда детерминатив (бул, анын) $З^2$ формасына караштуу эмес, ал жалпы зат атоочтук сөз айкаштын ядросуна караштуу: *бул / балдардын бөлмөсү, анын / докторлук даражасы*.

Зат атооч таандык мүчө менен кошо берилген (биздин учурда $З^2$) формасы детерминатив болбогон учурларды окумуштуулар $З^2$ формасынын **адъективизациясы** деп белгилеп жүрүшөт жана ал сын атоочтук маанини берип турат (Бархударов, 1966: 59). Мисалы: *балдардын бөлмөсү, докторлук даражасы, эки жумалык отпуск, аялдардын көйнөгү*. Бул сөз түркүмдөрдүн транспозициясы же конверсиясы болуп саналат. Сөз айкаштын эки элементи тең зат атоочтон туруп, биринчи илик жөндөмөсүндөгү зат атооч экинчи зат атоочтун сын-сыпатын билдирип турат.

Жогорудагы алынган мисалдардын айрымдарына анализ берсек, бөлмөлөр уктоочу, эс алуучу, балдардын, ж.б. аталып жүрөрүн билебиз жана алар

бөлмөлөрдүн кимдин бөлмөсү экенин билгизбестен, жалпысынан, кайсы бөлмө экендигин көргөзүп жатат. Ошондуктан *балдардын бөлмөсү* деген сөз айкашта балдардын деген сөз заттык мааниде эмес, сын атоочтук мааниде берилип жатат. Ушундай эле анализ *аялдардын көйнөгү* сөз айкашына да берилет, аялдардын деген сөз сыпаттык мааниде айтылып жатат.

Ал эми, жогорудагы сөз айкаштарды топтоштуруу $X\ 3^2 / 3$ ($C3^2 / 3$, $A3^2 / 3$) формасында болбостон, $X / 3^2\ 3$ формасында болот, б.а., 3^2 адъективтештирилген формасы сын атоочтун препозитивдүү колдонулушунан эч айырмаланылбайт.

Ал эми сын атоочтук сөз айкаштары, сөз айкаштын ядросу болгон зат атоочтун алдындагы позицияда турушу, препозициядагы багыныңкы компоненттүү сын атоочтук сөз айкаштарга мүнөздүү келет.

Эк С 3 - белгилөөгө татыктуу окуя, аткарууга оңой тапшырма

Препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компоненттер классында колдонулуучу экинчи группа, О.Есперсен белгилегендей, **квантификаторлор** (quantifiers-сан өлчөмүн көргөзүүчүлөр) (Jespersen, 1937: 25-26; 127-129). Бул сөздөр жана сөздөрдүн группасы семантикалык жактан **санды** – предметтердин, заттардын санын көргөзөт. Бирок бул разряддагы сөздөр, препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонент функциясында колдонулушу менен, аларды башка типтеги багыныңкы компоненттен айырмалай турган белгилүү бир формалдуу белгиге ээ. Алардын бардыгы сөз айкаштын ядросу – зат атоочтун сандык формасы менен кандайдыр бир мүнөздө байланыштуу болуп саналат. Квантификатор сөз айкашы менен эмес, сөз (эсептик сан атооч) менен берилсе, көбүнчө детерминативдин аркасынан орун алат жана башка препозитивдүү багыныңкы компоненттин алдында жүрөт: *бул эки кызыл таш үй, менин акыркы кыска билдирүүм, анын үч калың китеби. Көптөгөн же бир топ* сыяктуу сөз айкаштар менен берилген квантификаторлор детерминативдин алдында да колдонулушу мүмкүн: *бир топ* анын акчасы, *көптөгөн* бул далилдер.

Ошентип, препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонентти детерминатив жана квантификатор деген бөлүнүштөргө бөлүү менен, бул эки бөлүнүшкө кирбегендердин баарын **квалификаторлордун** (qualifiers-сапатын белгилөөчүлөр) группасына киргизебиз.

Атоочтуктар менен берилген этиштик сөз айкаштар препозитивдүү зат атоочтук формада кеңири колдонулат, зат атооч сөз айкашты аяктаган структурада берилет.

Э_аЗ - жазылган кат, окулган доклад

ХЭ_аЗ - ыр менен жазылган кат

Препозитивдүү багыныңкы компонент – атоочтук түрмөк же кыймыл атоочтук түрмөк катышкан зат атоочтук сөз айкаштар көп кездешет жана структуралык ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турат. Бирок, негизинен, ЭЗ / ХЭЗ структурасында болот да, ошол эле учурда конструкциянын ар түрдүүлүгү байкалат. Мисалы, *аткарылуучу буйрук, аткара турган буйрук, эс алуучу күн* же *эс ала турган күн* деп берилиши мүмкүн. Бул сөз айкаштардын эки мааниде колдонулушу контексттин жардамы менен тексттин байланышында чечилет. Кээ бир учурда зат атоочко тандык мүчө уланат.

Э_кЗ – жазуу иши

Э_аЗ – чыккан кыз

ЗЭ_кЗ – максатка жетүү тилеги

ЗЭ_аЗ - балам окуган китеп

З²Э_аЗ – Мээримдин кабаган ити

З²Э_кЗ – жаштардын жашынмак оюну

АЭ_аЗ – сен жиберген жооп

АЭ_кЗ – алардын иштөө усулу

АЭ_аЗ – сенин бербес ашың

СЭ_кЗ – бактылуу жашоо тилеги

С Э_аЗ – катуу жааган жаан

Т Э_кЗ – мол алуу аракети

Т Э_аЗ – көп жашаган адам

2.2.2. Постпозициядагы багыныңкы компоненттүү зат атоочтук сөз айкаштар

Жогоруда белгилеп кеткендей, зат атоочтук сөз айкаштарда багыныңкы компонент препозицияда өтө кеңири колдонулса, постпозицияда колдонулушу сейрек болот. Постпозитивдүү зат атоочтун багыныңкы компоненти катары сын атооч, тактооч, сан атооч катыша алат.

Зат атоочко постпозициядагы багыныңкы компонент катары сын атоочтор катышса төмөнкү сөз тизмектеринде берилет:

З С – моюну узун, мүйүзү кыйшык, колу ачык

Кээ бир лингвисттер мындай сөз айкаштардын экинчи сөзүн аныктагыч, биринчисин аныкталуучу катары караган (Сеидов, 1965: 51; Аблаков, 1987: 28). И.Х.Ахматов бул каралып жаткан айкаштын компоненттери өз алдынча турган сүйлөм мүчөлөрү боло албайт деп белгилейт. Мындай сөз айкаштар атоочтук конструкцияларда катышкан компоненттердегидей мүнөздө болуп турат. Ошондуктан алар синтаксистик жактан ажыратылбайт. Сүйлөм ичинде ал ар кандай сүйлөм мүчөсү боло алат: 1) *Чачы узун келди*; 2) *Чачы узун кыз келди*; 3) *Мен чачы узун кызды көрдүм* (Ахматов, 2006: 38).

Сын атоочтордун зат атоочтук постпозицияда колдонулушу кээ бир туруктуу айкаштарда байкалат. Алар башка тилдерден алынган калька болуп саналат:

З С – Секретарь-референт, телефон-будка.

Түрк тилдери боюнча изилдөөлөрдө “көп” жана “аз” деген сөздөргө ар түрдүүчө классификация берилип жүрөт. А.Аблаков аны модалдык сөздөргө киргизсе (Аблаков, 1987), Дж.С.Ахмедов предикативге киргизет (Ахмедов, 1970).

Ал эми кыргыз тилинде алар тактоочтун катарына киргизилет (Грамматика киргизского литературного языка, 1987: 205).

Тактоочтордун постпозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонент функциясында колдонулушу кыргыз тилинде өтө сейрек кездешет. Көпчүлүк учурда мындай маанини билдирүүдө тактоочтор препозитивдүү багыныңкы компонент катары колдонулат. Мисалы: *Менде жетишерлик убакыт бар* – *Менде убакыт жетишерлик*; *Менде көп акча бар* – *Менде акча көп* (оозеки кептерден). Постпозитивдүү багыныңкы компоненттин ролун тактоочтук сөз айкаштар аткарган учурлар:

З Т – убакыт жетишерлик

З² Э_к Т – жаздын келиши кечирээк

Төмөндөгү сөз айкаштарда сан атоочтор зат атоочтун багыныңкы компоненти катары саналат. Бул сөз айкаштарындагы сан атоочторду препозитивдүү кылып берүү менен семантикасы так сакталгандай. Бирок ошондой болсо да, сан атоочтордун постпозитивдүү болуп колдонулушун да кездештиребиз.

З Сн – Глава IV, Номер 5, Секция 1.

Мындай типтеги сөз айкаштардын ядросу лексикалык жактан чектелүү сыяктуу. Мисалы, Бап I, Номер 3, Бөлүм 5 сыяктуу айкаштар колдонулат, бирок бала 1, шаар 6 сыяктуу айкаштар эч качан колдонулбайт. Демек, мындай сөз айкаштар калька катары кабыл алынып, илимий тилдин чөйрөсүндө гана колдонулат. Ал эми күнүмдүк тилде Сн 3 структурасы кеңири колдонулат. Мисалы: бир бала, алты шаар, жети осуят, ж.б.

Ошентип, постпозитивдүү багыныңкы компоненттүү зат атоочтук сөз айкаштарынын структурасы тууралуу оюбузду жыйынтыктап жатып, мындай структура менен берилген синтаксистик процесстер сүйлөм ичинде өтө сейрек кездешерин белгилейбиз.

2.3. Сын атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Этиштик жана зат атоочтук сөз айкаштарынан айырмаланып, сын атоочтук сөз айкашы (тактоочтук жана ат атоочтук сөз айкаштарын да кошуп кетсек болот) чектелүү гана формада жайылгандыгы жана структуралык типтердин бир түрдүүлүгү менен айырмаланып турат. Ядросу сын атооч болгон сөз айкаштын багыныңкы компоненти тактооч, зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч, кыймыл атоочтук жана атоочтук түрмөктөгү этиштер боло алат.

Демек, зат атоочтук сөз айкаштары сыяктуу эле сын атоочко багыныңкы компонент катары грамматикалык ар түрдүү формадагы сөз түркүмдөрү колдонулат жана алардын дээрлик бардыгы препозицияда болот. Алардын ичинен тактооч багыныңкы компонент катары чектелүү түрдө гана айкашат.

Т С - дайыма активдүү, бирде карсыз, күндөн-күнгө суук

Бул багыныңкы компоненттин милдетин тактооч аткарган сын атоочтук сөз айкашынын эң көп колдонулган тибби жана багыныңкы компонент сын атоочко карай препозицияда жайгашкан.

Сын атоочтук сөз айкашынын багыныңкы компоненти зат атооч болсо, алар, негизинен, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө колдонулат.

З³ С – балага зар, атага тең, адамга барксыз.

З⁵ С – үйдө баатыр, жайда салкын, кышта жылуу.

З⁶ С – сүттөн ак, атадан кем, карышкырдан ач.

Багыныңкы компонент зат атооч болгон учурлардагы багыныңкы компонентин жайылышы төмөнкүдөй мүнөздө болот:

ХЗ³ С - жаш балдарга жакшы, жаңы тирдиктерге кыйын.

ХЗ⁵ С – күркүрөгөн күздө берекелүү,

ХЗ⁶ С – агын суудан таза, бир туугандан жакын

Жактама, шилтеме жана сурама ат атоочтор препозициядагы багыныңкы компонент катары берилген сын атоочтук сөз айкаштар:

А С – ал сокур, тиги жаман, ким барктуу

А³ С – сага жалган, тигиге кыйын, кимге кызык

А⁵ С – бизде кымбат, буларда кем, кимде аз

А⁶ С – сенден тың, тигилерден чоң, кимден сулуу

Ядросу сын атооч болгон сын атоочтук сөз айкашынын багыныңкы компоненти нагыз өз маанисиндеги сын атооч болгон учурлар өтө аз кездешет.

С С – сүттөй ак, суудай тунук, көлдөй кенен, балдай таттуу

Ошондой эле, бул сөз айкашта сейрек кездешчү багыныңкы компоненттин катарына сан атооч да кирип, алар атооч, барыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө болот. Барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөз айкаштарды заттык мааниде да карасак болот.

Сн С- он балалуу, беш сары

Сн³ С - экөөнө татыктуу, бирөөнө жеңил

Сн⁶ С - үчөөнөн кыйын, экөөнөн чыдамдуу

Сүйлөм тутумунда сын атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти атоочтук же кыймыл атооч формасындагы этиштер болушу мүмкүн:

Эк С – барыш кызык, жатташ жеңил, айтуу оңой.

Эа С – бузган жеңил, тандаган кыйын, айткан оор.

ХЭ³ С – грамматиканы үйрөнүүгө кыйын, ал-жайын суроого ынтызар

Сын атоочтук сөз айкаштардын багыныңкы компонентти барыш жөндөмөдөгү зат атооч, атоочтук жана ат атооч катышкан формаларды жандооч менен да берсе болот.

З үчүн С – балдар үчүн жакшы, жаңы тирдиктер үчүн кыйын

А үчүн С – сен үчүн жалган, тиги үчүн кыйын, ким үчүн кызык

ХЭа үчүн С – жардам бергендиги үчүн ыраазы, мактоо уккандыгы үчүн бактылуу.

2.4. Тактоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Тактоочтук сөз айкаштагы багыныңкы компонент катары препозициядагы сын атооч, ат атооч, зат атооч, кыймыл атооч катышат. Ал эми *мурун, кийин, кеч, эрте* тактоочтору менен кээде алардын тиешелүү даражаларында семантикалык жактан мезгил өлчөөчү бирдик катары мүнөздөлүүчү зат атоочтор колдонулат.

С Т – зымырыктай тез

А Т – ушундай бат

З Т – апта кеч, жыл мурун

ХЗ Т - эки саат мурун, бир жума эрте

Сөз айкаштын багыныңкы компоненти зат атооч болсо, ал белгилегендей атооч жөндөмөдө же чыгыш жөндөмөдө болот:

З⁶ Т - үндөн ылдам, куштан тез

ХЗ⁶ Т – эки күндөн кийин, бир аз убакыттан соң

Тактоочтук сөз айкаштын багыныңкы компоненти ат атооч болсо, алар барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө боло алат.

А³ Т – аларга жакын, кимдир бирөөгө эрте.

А⁶ Т – бизден алыс, тигинден жеңил

Препозициядагы багыныңкы компонент кыймыл атооч формасындагы этиш менен берилген учурлары:

Э_к Т – тосуу кыйын, үйрөнүү оор

Кыргыз тилинде тактоочтук сөз айкаштарды уюштурууда бардык эле тактоочтор эмес, алардын айрымдары гана катышат.

2.5. Ат атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Ат атоочтук сөз айкашта багыныңкы компонент катары зат атооч, ат атооч, сын атооч, атоочтук түрмөктөгү этиштер колдонулат.

Ат атоочтук сөз айкаштарда ядро катары бардык эле ат атоочтор колдонула алат:

$\mathcal{A}_a A$ – шашылган ал, чакырылган тигилер, жылтыраган бир нерсе.

Ат атоочтор да сүйлөм тутумунда кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочторду, субстантивация кубулушуна дуушар болгон атоочтуктарды, сын атоочторду жана ат атоочторду багындыра алат. Бирок ал багынычтуу топтордун ичинен көбүнчө илик жөндөмөдөгү сөз менен айкашат (Иманов, 2009: 44).

$\mathcal{Z}^2 A$ – жандын баары

$\mathcal{A}_a^2 A$ – жылтырагандын баары

$A^2 A$ – кимдин ким экени

Кыргыз тилинде төмөндөгү конструкциядагыдай ат атоочтук сөз айкаштар да кезигет. Алардын структуралык типтери дээрлик препозициядагы багыныңкы компоненттүү болот.

$\mathcal{X}\mathcal{Z}^2 A$ – биздин жумушчулардын баары

CA - кызыктай бир нерсе

$XC A$ – мамыктай жумшак бир нерсе

2.6. Сан атоочтук сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Сан атоочтук сөз айкаштар кыргыз тилинде өтө аз кездешкендиги менен жана башка сөз айкаштарына салыштырмалуу окшош структуралык мүнөздө болгондугу менен айырмаланып турат.

Сан атоочтук сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү кыйыр жөндөмөлөрдөгү зат атоочтордон, ат атоочтордон, зат ордуна колдонулган сын атоочтордон, тактоочтордон жана сан атоочтордон болот. Бул сөз түркүмүнөн болгон багынычтуу түгөйлөр айкындагыч сан атооч менен көбүнчө аныктоочтук, толуктоочтук (объектилик) катышта колдонулат (Иманов, 2009: 44).

$T^2 Cn$ – көптүн бири

$C_n^2 C_n$ – миңдин бири

$C^6 C_n$ – кызылдан бирди

$3^6 C_n$ – аталаштан алтоо, энелештен экөө

$A^6 C_n$ – бизден бешөө, тигилерден экөө

2.7. Этиштин функционалдык формалары аркылуу уюшулган сөз айкаштар жана алардын структуралык типтери

Сүйлөмдүн синтаксистик структурасында этиштик сөз айкаштар маанилүү орунду ээлейт (Этиштик сөз айкаштарынын катарына биз ядросу этиш болгон, сүйлөмдүк касиетке ээ эмес сөз тизмектерин алабыз.). Анын себеби кепте бул сөз айкашы өтө көп колдонулганы менен гана мүнөздөлбөстөн, этиштик сөз айкаштар бири-бири менен байланышып жатып, татаал сөз айкашын түзүү менен татаал түзүлүштөгү синтаксистик конструкцияда болуп, ар түрдүү структуралык типтерди пайда кылуу аркылуу айырмаланып турушу менен мүнөздөлөт.

Мындай этиштик сөз айкаштын структуралык ар түрдүүлүгү бул сөз айкаштарды так берүү үчүн, анын кандайдыр бир типте берилген классификациясына таянуу керек экендигин көргөзүп турат.

Жогорудагы зат атоочтук сөз айкаштарына берилген – сөз айкаштын багыныңкы компонентинин ээлеген орду боюнча постпозициядагы жана препозициядагы деген классификация этишке карай жараксыз экендиги көрүнүп турат. Себеби кыргыз тилинде этиш, белгилеп кеткендей, сүйлөмдү аяктап, жыйынтыктап тургандыктан, этишке постпозициядагы багыныңкы компонент өтө сейрек кездешет.

Этиштик сөз айкаштарды сөз айкаштын ядросу болгон этиштин өзүнө жараша классификациялоо керек деп белгилейбиз. Этиштин бул же тиги

грамматикалык подкласска караштуулугу этиш ядросу болуп саналган сөз айкаштын структуралык өзгөчөлүгүн аныктап турат.

Этиштик сөз айкаштын негизин түшүнүү үчүн аларга берилген классификацияга кеңирирээк токтолуубуз зарыл. Этиштер өтмө этиштер жана өтпөс этиштер деп классификацияланганы бизге белгилүү жана ал тууралуу ар түрдүүчө аныктамалар берилип жүрөт.

Ал эми кыргыз тилинде этиштин багыныңкы компоненти табыш жөндөмөсүндө болгон сөз айкаштар, негизинен, өтмө этиштердин катарына кирип, табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөдө турган багыныңкы компонент менен айкашкан этиштер өтпөс этиштер катары эсептелинет (Давлетов, Кудайбергенов, 1980).

Л.Н.Засорина өтмө этиштер өтпөс этиштер менен туюк мамиледеги сүйлөмдү түзө алуу мүмкүнчүлүгү аркылуу айырмаланат деп, төмөнкү мисалды көргөзүү менен түшүндүрүп кетет: *Куруучулар үй куруп жатышат* → *Үй куруучулар тарабынан курулуп жатат*; *Куруучулар иштеп жатат* → *Ø* (Засорина, 1974: 247).

Этиштер ар түрдүү семантикалык топко киришип, айкашуу мүмкүнчүлүгү да түрдүүчө болот. Мисалы, психикалык жана ички сезимди, сан-сапаттык өзгөрүүнү билдирүүчү этиштердин көпчүлүгү өзүнөн мурунку сөздүн белгилүү бир жөндөмөдө турушун талап кылбайт, демек, аларга тике жана кыйыр объект менен айкашып айтылуу анчалык мүнөздүү эмес: *үшүү, ысуу, күлүү, ыйлоо, өсүү, өчүү, сүйүнүү, кубануу* ж.б. Ал эми кыймыл аракеттин бир нерсеге багытталгандыгын билдирүүчү этиштер дайыма объект менен айкашат: *айылга баруу, килемди токуу, үйдөн чыгуу, шаарда жашоо* ж.б.

Этиш сөздөрдүн башка сөздөрдү башкаруу, багындыруу жөндөмдүүлүгү жогору болуп саналат жана анын багыныңкы компонентинин милдетин лексикалык толук мааниси бар бардык сөз түркүмдөрү, атай кетсек, зат атооч, ат

атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч жана тууранды сөз аткара алат. Алар уңгу түрүндө да жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы менен да колдонулат. Түркологияда тилдердин бул мүнөзүн эске алуу менен, этиштик сөз айкаштарды грамматикалык байланышуу жолуна жараша эки топто классификациялашкан: 1) ыкташуу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштар; 2) башкаруу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштар.

2.7.1. Ыкташуу жолу боюнча уюшулган этиштик сөз айкаштар.

Ыкташуу жолу менен уюшулган этиштик сөз айкаштардын багыныңкы компонентин зат атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, чакчыл жана тууранды сөздөр аткарат.

Ушул жол менен байланышкан этиштик сөз айкаштын багыныңкы компоненти зат атооч болгон бир эле схемасы кездешет:

3 Э – китеп окуду, ыр жазды, үй салды.

Бул сөз айкашында өтмө этиштер менен тике объект катышты. Тике объектиге табыш жөндөмө мүчөсү уланбай колдонулуп, ыкташуу байланышта болду. «Түркологияда бул маселени эки түрдө карашат: тике объектиге табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылса, башкаруу байланышына, ал эми табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылса, ыкташуу байланышына кошуп карашат» (Иманов, 2009: 50).

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан этиштик сөз айкаштын багыныңкы компоненти сан атооч болгон учурлар аз кездешет. Анын себеби сан, негизинен, саналуучу объектилер менен айкалышып, этиш менен колдонулуу зарылчылыгы маанисине жараша сейрек кездешет. Этиштик сөз айкаштарда эсептик, иреттик, чамалама сан атоочтор багыныңкы компоненттин милдетин аткара алат:

Сн Э – жети өлчө, бир кес, биринчи көрүшүм

Сан атооч катышкан багыныңкы компоненттин жайылышы сан атоочтон кийин элементтин кошулуусу аркылуу аткарылат

Сн Х Э - жети жыл окуду, бир километрдей бастык, эки эсе көбөйдү

Ыкташуу байланыштагы этиштик сөз айкаштын багыныңкы компоненти ат атооч болгон учурлар да кездешет.

А Э - эмнегедир үшүгөнсүп турам, качан ишенем, канча айттым

Ат атооч катышкан этиштик сөз айкаштардын этишине жак мүчөлөр уланып сүйлөм катары берилип да калат.

Кыргыз тилинин этиштик сөз айкашында багыныңкы компоненттин милдетин сын атоочтор да аткарат деген калпыс ойлор айтылып келет (А.Иманов. 2009). Заттын белгилерин сын атооч билдирип турса, кыймыл-аракеттин белгилерин тактооч көрсөтөт деген ой менен, биз мындай мүнөздөгү сөз айкаштарды багыныңкы компоненти тактооч болгон этиштик сөз айкаштар деп карайбыз.

Багыныңкы компоненти тактооч болгон ыкташуу байланыштагы этиштик сөз айкаштар башкаларга караганда көп кездешет. Ыкташуу жолу аркылуу этиштер менен мезгил, орун, сын-сыпат, сан-өлчөм, себеп, максат тактоочтор айкашышат.

Т Э - катуу кыйкырды, жанына отурду, жылкыча кишенетет, аз сүйлөйт, айласыздан көндү, атайын кезикти.

Тактооч – этишти кеңейтүүчү, анын кеңири колдонулуучу өкүлү болуп саналат. Тактоочтун этишке карай алган орду препозицияда колдонулат.

Тактооч катышкан айрым учурларда, эки тактооч удаалаш келип, биринчи тактооч жалпы мааниде кетсе, экинчиси андан конкреттүүрөөк маанини алып жүрөт:

Т Т Э – кечээ эртең менен алынган, былтыр күздө төрөлгөн

Ошондой эле, удаалаш келген тактоочтор экөө тең жөн гана жалпылаштырылган мааниде берилет.

Т Т Э – илгери-илгери болгон экен, күндөрдүн биринде кайтып келди

Этиштик сөз айкаштын багыныңкы компонети чакчыл болгон учурлар өтө көп кездешет. Сөз айкаштын багыныңкы компоненти болгон этиштин чакчыл формасы сөз айкаштын ядросу болгон негизги этиш менен ыкташуу жолу боюнча байланышканда, негизги этиштин кыймыл-аракеттик кошумча белгилерин – сыпатын, сапатын, максатын, мүнөзүн, аткарылыш мезгилин билдирет.

Э_ч Э – сүйлөй олтурду, бара билебиз, мукактанып баштады.

Чакчылдар ар дайым эле кошумча кыймыл-аракетти билгизбейт. Алар жардамчы этиш менен бирдикте колдонулуу менен, татаал этишти жаратышат да, өзүлөрү негизги этиштин ролунда болот.

Э_ч Э - сатып ал, карап тур, ала кел, бара кел, ж.б.

Чакчылдар негизги этиштер менен ар дайым эле удаалаш жүрбөйт. Алардын ортосунда сүйлөмдү түзүүчү ар кайсы сөз түркүмү колдонулушу мүмкүн.

Э_ч З Э – тоголото топ тептик, келе сала үйүн жыйнады,
талаптанбай муратка жетпейт, көрө коюп казанын асты.

Э_ч Т Э - сүйрөлүп араң баратты, жетмейинче тынбай чуркайт.

Э_ч Сн Э – аткармайынча жүз айтат, бүтмөйүнчө бирөө [да] кетпейт

Э_ч А Э – баргычакты алар зеригишти, айтмайынча ал жасабайт.

Кыймыл-аракеттин табышын, элестүү көрүнүшүн багыныңкы компонент катары тууранды сөздөр көргөзөт. “Тууранды сөздөр айтылуучу же айтылып жаткан ойду элестүү жана көркөм образдуу берүүдө колдонулат” (Кудайбергенов, 1957: 2005).

Тр Э – кыт-кыт күлөт, тарс-турс чаап жиберди, ойсок-ойсок басты.

2.7.2. Башкаруу жолу боюнча уюшулган этиштик сөз айкаштар.

Башкаруу жолу менен уюшулган этиштик сөз айкаштардын багыныңкы компонентин зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атооч аткарат.

Зат атоочтор этиштер менен барыш, табыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү менен эркин айкаша бергендиктен көп кездешет.

З³ Э – жыйынтыкка келди, кыздарга бер

З⁴ Э – сабизди туурады, жерди айдады

З⁵ Э – чырпыкта отурат, айылда жашайт

З⁶ Э – январдан башталат, сабактан кечикти

Багыныңкы компоненти зат ордуна колдонулган сын атооч этиштик сөз айкашта көп кездешет.

З³ Э – жакшыга жанашты, акылдууга жолугат, билерманга айт

З⁵ Э – ач көздө болбойт, алдамчыда жок

З⁶ Э – жамандан ашпайт, берешенден артат

Этиштик айкаштын багыныңкы компоненти ат атооч болгон учурлар кеңири колдонулат жана ат атоочтор төмөнкү жөндөмө мүчөлөрүндө колдонулат.

А³ Э – мындайга чыдабайт, эч кимге айтпа

А⁴ Э – сени күттүм, баарын билет, кимди чакырдың

А⁵ Э – аларда болуш керек, эч кимибизде болгон эмес

А⁶ Э – тигилерден келди, силерден калышпайт

Сан атоочтор этиштин багыныңкы компоненти катары зат атоочтук мааниде жана абстрактуу мааниде колдонулат. Зат ордуна колдонулган сан атоочтор этиштин багыныңкы компоненти болгон учуру барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө болот.

З³ Э – экиге толду, кыркка чыкты

З⁴ Э – онду бөл, бешти кош

З⁶ Э – отуздан өткөн, жетиден ашкан

Сан атоочтор жатыш жөндөмөдөгү этиш менен айкашса анда алар мезгилдик катыштагы зат атоочтук мааниде колдонулат

З⁵ Э – жыйырма бешинде жолукту, он сегизимде бүттүм

Багыныңкы компоненти табыш жөндөмөсүндөгү сан атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарында сан атоочтор эки түрдө колдонулат. Жогоруда көрсөткөндөй саналуучу, эсептелүүчү объектиси жок абстрактуу мааниде жана төмөнкүдөй зат ордуна колдонулган түрүндө кездешет:

З Э – экөөнү кезиктирди, бирөөнө [да] айткан жок

Жатыш жөндөмөсүндөгү сан атоочтор этиш менен тактоочтук мааниде да колдонулат

Т⁵ Э(Ф) – экинчиде жүрөт, ондукта отурат

Кыргыз тилинде атоочтук этиштин функционалдык формасы катары бардык эле этиштерден жасала берет. 60-жылдардан бери түрк тилдеринин атоочтук конструкциясы боюнча бир катар изилдөөлөр жана талкуулар болуп жатса да, ал жөнүндө бир топ иштер иштелсе да, алардын натыйжасы дагы деле түркологдордун арасында пикир келишпестикти пайда кылат. Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялардын маселелери боюнча С.Ж.Мусаев өзүнүн эмгегинде кеңири токтолгон (Мусаев, 1982: №7).

С.Давлетов жана С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтор боюнча “Кыймыл атоочтун кээ бир формалары, этиштик маанисин жоготуп, атоочтор (зат, сын) тобуна өтүп кетишкен” деп белгилеп, кыймыл атооч менен атоочтуктардын ортосундагы айырмачылыкты көргөзүү аракетин жасап, аларга мүнөздөмө беришкен (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 192).

И.Х.Ахматов: “Атоочтуктар сүйлөмдө адатта өзүнө тиешелүү сөз менен бирдикте колдонулат, жалгыз колдонулушу аларга мүнөздү болбойт. Ошондуктан биринчи компоненттин позициясында жалгыз атоочтуктар эмес, атоочтук

түрмөктөр колдонулат: сабагын билген адам, мектепке баруучу кыздар”, - деп белгилейт (Ахматов, 2006: 33).

Түркологдордун кээ бири бардык атоочтук конструкцияларды багыныңкы сүйлөмгө киргизип кетсе (Гордлевский, 1928), экинчилери аны төгүнгө чыгарып, атоочтук конструкцияны жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү деп эсептешет (Серебренников, 1958; Шералиев, 1958; Баскаков, 1975). Башкалары эгер атоочтук конструкциянын баш сүйлөмдүн ээсинен башка өзүнө грамматикалык жактан тиешелүү болгон ээси болсо жана маанилик жактан (коммуникативдүүлүк) өз алдынчалыкка ээ, ошондой эле өзүнүн коммуникативдик интонациясы болсо гана багыныңкы сүйлөм деп эсептешип, калган учурларда жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары карашкан (Дмитриев, 1948; Сартбаев, 1957; Мусаев, 1956; Гаджиева, 1973).

Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкция эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн турган атрибутивдүү, же предикативдүү сөз тизмеги болуп саналат (Мусаев, 1983: 9). Ушул жерден кандай атоочтук конструкциялар багынычтуу сүйлөмдүн багыныңкы компоненти катары кайсы учурда жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү болуп эсептелет деген суроо туулат.

Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялар минималдуу түрдө эки толук маанилүү сөздөн туруп же атрибутивдүү сөз айкаш, же предикативдүү сөз айкаш боло алары көргөзүлүп жүрөт. Алгач атоочтук конструкцияны функционалдык мүнөзү боюнча жөнөкөй сүйлөмдүн ичиндеги структурасын жана мазмунун кеңейтүүчү жөндөмдүүлүгүнө көңүл бөлүү менен, жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү катары карайбыз. Жөнөкөй сүйлөмдүн негизги этиштик структурасынан обочолонуу менен жана андан структуралык жактан оңой эле айырмаланып турганы менен, бул жайылган мүчө татаал структура-семантикалык жана мазмундук берилишти алып жүрөт жана өзү баш ийип жаткан жана көз каранды болгон элементинин кошумча мүнөздөмөсүн билдирүүгө кызмат кылат. “Бул

конструкциянын жардамы менен элементардык сүйлөмдүн түзүлүшүнө предикативдик мүнөздөгү маанини билдирүүчү семантикалык жактан татаал структура киргизилет” (Адмони, 1973).

Ал багынычтуу сүйлөмдүн багыныңкы компоненттик мүнөзүн, С.Ж.Мусаевдин белгилөөсү боюнча, төмөнкү учурларда алып жүрөт: “Во-первых, если причастные конструкции не имеют при себе определяемого, поясняемого ими слова, после них отсутствует слово, к которому они примыкают и от которого они непосредственно зависят в грамматическом, функциональном и семантическом отношениях и с которым они образуют один ритмико-интонационный комплекс, синтагматическое единство; во-вторых, если они дополнительно снабжаются подчинительно-предикативными средствами, какими являются аффиксы пространственных падежей, сравнения, ограничения и принадлежности, послеслоги и соотносительные слова; в-третьих, если они имеют определенную коммуникативную интонацию, что является одним из главных критериев определения предложения, в том числе и придаточного компонента, и интонационно разграничиваются от главного компонента сложноподчиненного предложения; в-четвертых, причастные конструкции, отвечающие этим требованиям, обладают относительной законченностью (а не самостоятельностью) мысли, что позволяет нам рассматривать их придаточным компонентом сложноподчиненного предложения” (Мусаев, 2010: 11).

Атоочтук конструкциялар багынычтуу сүйлөмдүн багыныңкы компоненти катары, жалпылап айтканда, атоочтук конструкциянын ыкталуучу жана грамматикалык, функционалдык жана семантикалык жактан көз каранды болгон, бир ыргактык-интонациялык комплекс, синтагматикалык бирдикти жасай алуучу, өзү тарабынан аныкталуучу, түшүндүрүүчү сөзү жок болсо, анын өзүнүн сүйлөмдү аныктай турган, анын ичинен багыныңкы сүйлөмдү аныктай турган белгилүү бир коммуникативдүү интонациясы болсо жана ал багыныңкы

байланыштагы баш мүчөдөн айырмаланып турса, ойдун кандайдыр бир бүткөндүгүн, бирок өз алдынчалыгын билдирбеген мүнөздөрдү алып жүрүүсү керек.

Атоочтук жана кыймыл атооч сүйлөмдө ар кандай функцияда колдонулгандыктан, алар катышкан сөз айкаштын төмөнкү учурларына токтололу да, сөз айкашты түзүүчүнүн биринчисин **субъект мүчө**, ал эми экинчисин – **предикатив мүчө** деп белгилейли.

Атоочтук катышкан сөз айкаштарда субъект мүчөнүн функциясын зат атооч, ат атооч, сан атооч жана тактооч аткарат. Предикатив мүчөнүн функциясын жалгыз өзү же багынычтуу сөзү менен атоочтук аткарат. Мисалы:

З Э_а – калп[ты] сүйлөгөн, үй шыпырып жаткан

А Э_а – мага келген, баарын жоготкон, аны текшерген

Сн Э_а – миң жолу уккан, бир жолу көргөн

Т Э_а – кечээ кезиккен, көп жашаган

Атоочтуктун субъект мүчөсүн жогоруда аталган атоочтор препозицияда туруп жана төмөнкү жөндөмөлөрдө боло алышат.

З² Э_а – Ажардын качары, күндүн жааганы

З³ Э_а – каникулга келген, аскерге кеткен

З⁴ Э_а – малды токтото турган, сөздү укпаган

З⁵ Э_а – китепте жазылган, чырпыкта отурган

З⁶ Э_а – жумуштан качкан, сөздөн жаңылган

Жогоруда жатыш жөндөмө менен берилген сөз айкаштын зат атоочунун функциясы тууралуу талаш-тартыш ойлор айтылып жүргөнүн белгилегенбиз (66-бетти караңыз). Кээ бир окумуштуулардын ою боюнча китепте, чырпыкта сыяктуу сөздөр зат атоочтук кызматты аткарса, кээ бирлери тактоочтук кызматты аткарат деп белгилейт. Биз аларды зат атооч катары карап жатып дагы, бул тема дагы терең изилдениши керек экенин белгилейбиз.

Предикатив мүчөлөр бардык жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы менен жасала берет:

З Э_а² – килем саткандардын, жомок айткандын

З Э_а³ – ак куржунга артарга, жыйынтык жазарга

З Э_а⁴ – үйгө келгендерди, кат жазгандарды

З Э_а⁵ – сөздөн алдырарда, буттан таярда

З Э_а⁶ – кылмыш жасагандардан, алма тергендерден

Мындай сөз айкаштардын субъект мүчөсүнүн постпозициялык структурасы да мүнөздүү болуп, көп кездешет.

Э_а З – барар жерибиз, шакылдаган жеңе, ыйлар бала,

сүйлөй олтурган карыя, текшерилбей жүргөн иш

Бул сөз айкаштардын субъект мүчөлөрүнүн тиешелүү жөндөмө мүчөлөрү менен колдонулушу мыйзамченемдүү көрүнүш.

Э З² – тууй элек уйдун, кетер кишинин

Э З³ – иче турган ашка, көрүнүп турган үйгө

Э З⁴ – бакылдаган текени, чыгаан күлүктү

Э З⁵ – ачыла элек сандыкта, жазып отурган кызда

Э З⁶ – келе жаткан аялдан, аркандалып турган аттан

Кыймыл атооч катышкан сөз айкаштарында субъект мүчө функциясын зат атооч, ат атооч, сан атооч, тактооч аткарат. Предикативдүү мүчөнүн функциясын кыймыл атооч аткарат.

З Э_к – жол карамай, кой төлдөтүү

А Э_к – бир нерсенин болушу, анын келиши

С Э_к – жети өлчөө, бир кесүү

Т Э_к – талыкпай эмгектенүү, жакшы иштөө

Кыймыл атоочторго чак мүчөсү уланбайт: *анын келиш-кетиши, шаарга жүрүш уюштуруу*. Алар өзү менен кошо жүрүүчү субъект мүчөсүн жөндөмөнүн

тигил же бул формасында болушун талап кылат. Биз субъект мүчөнү зат атооч аткарган учурун гана карасак:

З² Э_к – кыздын ырдашы, мугалимдин түшүндүрүүсү

З³ Э_к – мекенине кайтуу, шаарга баруу

З⁴ Э_к – үйдү тазалоо, окуучуларды үйрөтүү

З⁵ Э_к – жайлоодо болуу, сакмалда жүрүү

З⁶ Э_к – аскерден кайтышы, китептен көчүрүшү

Ошондой эле, кыймыл атоочтордун өзүнө да жөндөмө мүчөлөр жалганат.

З Э_к² – космонавт болуунун, ыр айтуунун

З Э_к³ – жооп алууга, көңүл ачууга

З Э_к⁴ – там салууну, кийим тигүүнү

З Э_к⁵ – мектептин ачылышында, романдын аякталышында

З Э_к⁶ – ээрде олтурушунан, орок орушунан

Жогорудагы кыймыл атоочтор препозициядагы субъект мүчөлөр менен колдонулса, төмөндөгү учурларда алардын субъект мүчөлөрү постпозицияда болот жана тиешелүү жөндөмөлөрүндө колдонулат.

Э З_{таандык мүчө} - жүрүш-туруш журналы, текшерүү иши

Кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштар жандоочтордун катышуусу менен да берилет. Алар, негизинен, төмөнкү структурада болот: “зат атооч + жандооч + этиш”, “ат атооч + жандооч + этиш”; “атоочтук + жандооч + этиш”; “кыймыл атооч + жандооч + этиш”.

З ж Э – Ормон менен келди, ыр аркылуу билдирди, баласы үчүн чыдайт

А ж Э – биз үчүн жасалды, алар менен качат, сен жөнүндө айтылды

Э_а ж Э – жазып жатканы боюнча билдирди, кабаган үчүн жоготту

Э_к ж Э – оруу-жыюу боюнча жарышуу, күрөш боюнча каттоо

Бул сөз айкаштарында жандоочтун колдонулушу эркин боло бербейт, жандооч этиш тарабынан тандалат. Кээ бир учурда бул же тигил жандоочтун

колдонулушу этиш менен байланыштуу эмес, б.а., жандоочту тандоо жандоочтун өзүнүн семантикасы менен аныкталат, б.а., мезгилдик, локалдык ж.б. реалдуу маанилерди этиштик сөз айкаш менен бирге билдирет. Ошондуктан бир эле этиш бир катар жандоочтор менен айкашта боло берет. Мисалы: *Японияга барганы тууралуу билдирүү – Японияга барганы боюнча билдирүү; Сен жөнүндө талкууланган – Сен тууралуу талкууланган ж.б.*

2.8. Багынычсыз сөз айкаштар

Бул бөлүмүбүздү баштардын алдында “багынычсыз сөз айкаштар” деген терминге баяндама берип кетели. Кыргыз тилинде “багынычсыз” деген маани катышкан терминдер боюнча талаш-тартыш ойлор бар. Атай кетсек, “тең байланыштагы татаал сүйлөм”, “багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөм”, “тең байланыштагы сөз айкаш”, “багынычсыз сөз айкаш” деген терминдер тилибизде колдонулуп жүрөт. Булардын арасынан биз “багынычсыз” деген сөз катышкан терминди туура деп эсептеп, мындайча түшүндүрүп кетебиз.

Ар кандай термин бир нече принциптин негизинде түзүлөт. Алардын негизгиси илимий принцип болуп саналат. Термин биринчи учурда мазмуну менен тыгыз байланышта болуп, о.э., морфологиялык жактан да уюшулуш эрежесин сакташ керек деп эсептейбиз.

Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөрдү баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм деп ажыратышат. Бул терминдер иерархиясына таянуу менен “багынычсыз татаал сүйлөм” деген вариантты туура деп эсептейбиз да, “багынычтуу сөз айкаш” жана “багынычсыз сөз айкаш” деген терминге токтолобуз. Себеби багынычтуу сөз айкаштын тутумун анын багыныңкы компоненти жана ядросу түзүп турат жана алар чогуусу менен каралып, анализге алынса, багынычсыз сөз айкаш ядросу жок эле анализге алынып, талдалат. Багынычсыз сөз айкаштын конструкциясына кирип жаткан элементтер бири-

бирине багынычсыз болуп саналат, ядрого карай гана бирдей даражада, тең байланышта. Ошондуктан мындай сөз айкаштардын ядросу анализге алынбагандыктан, алар бири-бирине багынычсыз байланышта деп эсептейбиз.

Багынычсыз байланыштагы сөз айкаштардын экөө тең же бардыгы сүйлөмгө бир эле синтаксистик байланышта болот. Алар сүйлөмдөгү бир эле сөз же сөздөрдүн группасы менен байланышып жаткандыктан, байланыштын мүнөзү байланышып жаткандар үчүн бирдей. Мисалы, *Анархан менен Айбадак Зуннахундун терезесинен аңдып сөздөрүн тыңшады* (К.Ж.) деген сүйлөмдө *Анархан менен Айбадак* багынычсыз байланышта. Биринчиден, алар бир эле сөз – *тыңшады* этиши менен болгон синтаксистик байланыш аркылуу сүйлөмгө кирип жатышат, экинчиден, байланыш эки сөздө тең бирдей мүнөздө (предикативдүү).

Багынычсыз байланыш аркылуу сүйлөм ичиндеги бири-бирине көз каранды эмес, бири-бирине багынбаган сөздөр бирдей укукта байланышат. Бул жол менен тутумдашкан сөздөр өз ара багынычы катышта келбей, биринин соңунан экинчиси удаалаш айтылып, бири-бири менен санак интонация же байламта аркылуу байланышат; синтаксистик жагынан дайыма бир өңчөй мүчөлөрдүн милдетин аткарышат (Турсунов, 1976: 77).

Багынычсыз сөз айкашты түзүп жаткан сөздөр же сөздөрдүн тобу бир эле морфологиялык класска – сөз түркүмүнө караштуу болбосун да белгилеп кетебиз. Адатта, сөз айкашты түзүп жаткан сөздөр бир сөз түркүмүндө болот. Бирок ар башка сөз түркүмүнө караштуу да багынычсыз сөз айкаштар кездешет. Мисалы: *Алар эркиндикте, бактылуу, экөө гана жана бири-бирин урматтап жашап калышты* (оозеки кептен). Мында *эркиндикте* – зат атооч, *бактылуу* – сын атооч, *экөө гана* – сан атооч, *бири-бирин урматтап* – этиш болуп саналат жана алардын бардыгы *жашап калышты* этиши менен айкашып жатышат.

Багынычсыз сөз айкаштын структурасы бинардуу гана эмес. Багынычсыз байланышып жаткан мүчөлөрдүн курамы экөө менен гана чектелбестен, бир

нечеден турган ачык структуралык мүнөздө (албетте, экиден кем эмес) болот. Мисалы: *Менин күнүм, айым, ичээр суум жана көрөөр көзүм келген турбайбы* (К.А.).

Багынычсыз байланышып жаткан сөз айкаштардын ортосундагы синтаксистик байланышты көргөзүп туруучу каражаттарга **багынычсыз байламта, сөздөрдүн ирети жана интонация** (жазуу түрүндө тыныш белгилери) кирет.

Багынычсыз сөз айкаштарды төмөнкүчө эки түрдө белгилейбиз:

1. **Байламталуу же синдетикалык багынычсыз сөз айкаш.** Сөз айкаштардын ортосундагы синтаксистик байланыш байламтанын жардамы аркылуу берилет.

2. **Байламтасыз же асиндетикалык багынычсыз байланыш.** Сөз айкаштардын ортосундагы синтаксистик байланыш байламтасыз, сөздөрдүн кандайдыр бир ирети жана сүйлөмдүн интонациялык белгилери менен берилет.

Кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөз айкаштарды төмөндөгү байламталар жана бөлүкчөлөр бириктирет. Мисалы: *Адам эл журту менен барктуу жана таалайлуу* (К.Ж.). *Ал сулуу, бирок каардуу аял эле* (жомок). *Ал окуучу үчүн химия физикадай эле оор эле. Ал окуучу үчүн физика да, химия да оор. Ал химияны, физиканы, ошондой эле математиканы мыкты өздөштүргөн окуучу* (оозеки кептерден). *Мага бул жер эң сонун... нары жылуу, нары нымдуу!* (М.Г.). *Менин жетекчим англис тилин, немец тилин, орус тилин, анан түрк тилин дагы жакшы билчү* (оозеки кептен). *Жаман өзүн дагы, өңөнү дагы жыргатпайт* (накыл сөздөн). *Ал же ыйларын, же күлөөрүн билбей туруп калды* (Аг.).

Л.С.Бархударов байламтасыз багынычсыз сөз айкаштардын эки тибин белгилеген. Мындай типке бөлүүнүн негизи сөз айкаштардын ортосуна байламтаны киргизе алуу же албоо мүмкүнчүлүгүнөн келип чыгат. Биринчи учурда сөз айкаштардын ортосуна алардын мазмунуна эч таасирин тийгизбестен,

багынычсыз байламтаны (*жана* байламтасын) киргизсе болот. Бул учурда сөз айкаштар бири-биринен жазуу түрүндө үтүр менен (кээ бир учурда тире менен) белгиленчү интонациялык берилиш менен ажыратылат. Мындай сөз айкашты **копулятивдүү** деп атаган. Экинчи учурда багынычсыз сөз айкаштардын ортосуна байламтаны киргизүү мүмкүн эмес болуп саналат жана интонациялык жактан ажыратуу да жок же факультативдүү болуп саналат. Жазуу түрүндө тыныш белгинин коюлушунун зарылчылыгы деле байкалбайт. Мындай сөз айкаштар **аппозитивдүү** деп аташкан (Бархударов, 1966: 121).

Копулятивдүү сөз айкаштарда сөз айкаштардын ортосундагы синтаксистик байланышты билдирүүчү каражат катары жазуу түрүндө үтүр менен ажыратылып, кандайдыр бир интонация менен байланышып жаткан сөздөрдүн ирети саналат. Мисалы: *Жигиттин чоң оттой жанып турган көздөрү кыздын жан дүйнөсүн түшүнүүгө аракет кылып жатты* (А). *Микола, Жапар, Жамила, Лена болуп мектептен чыгышты* (К.Б.). Бул байламтасыз багынычсыз сөз айкаштардын копулятивдүү экенин сөз айкаштардын ортосуна *жана* байламтасын киргизүү аркылуу текшере алабыз: *Жигиттин чоң жана оттой жанып турган көздөрү кыздын жан дүйнөсүн түшүнүүгө аракет кылып жатты*; *Микола, Жапар, Жамила жана Лена болуп мектептен чыгышты*. Мындай жол бизге препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонент функциясын аткарып жаткан копулятивдүү байламтасыз сөз айкашты түзбөгөн, бир же бир нече сөздөрдөн түзүлүп жаткан препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компонент группасынан айырмалоого жардам берет. Мисалы: *чоң оттой жанып турган көздөрү - эски таш үй*.

Үтүр белгиси *жана* байламтасын киргизүүгө мүмкүн экендигин көргөзөт: *чоң жана оттой күйүп турган көздөрү*. Ал эми *эски таш* сөздөрүнүн ортосундагы үтүрдүн жоктугу, алардын ортосуна *жана* байламтасын киргизүүнү талап кылбайт жана берилген сөздөрдүн багынычсыз сөз айкаш эмес экендигин тастыктайт.

Байламтасыз структура эки мүчөлүүгө караганда көп мүчөлүү багынычсыз сөз айкаштарына мүнөздү. Адатта, көп мүчөлүү багынычсыз сөз айкаш байламталуу-байламтасыз аралаш структурада болот. Акыркы кирип жаткан сөз байламта менен кирсе, акыркысына чейинкилери байламтасыз кирет. Бул сөз айкаштардын акыркыга чейинки мүчөлөрү тыныш белги менен берилип, ачык структурада болушат. Анын ачык структура экендиги интонациялык жактан да байкалат. Ал эми акыркы мүчө байламта менен кирип, байламта структуранын жабылганын көргөзөт да, интонациясы да жабылган таризде айтылат. Мисалы: *Узак убакыт кызыктуу, көңүлдүү, ийгиликтүү жана тез өтүп кетти* (К.А.).

Бирок мындай структура дайыма эле сактала бербейт. Кээде аны эч кандай байламтасыз эле берүүгө мүмкүн болсо, кээде сөз айкаштын ар бир мүчөсүнөн кийин байламта колдонулган учуру да кездешет: *Узак убакыт кызыктуу, көңүлдүү, ийгиликтүү, тез өттү; Узак убакыт кызыктуу да, көңүлдүү да, ийгиликтүү да жана тез да өттү.*

Аппозитивдүү сөз айкаштар багынычсыз сөз айкаштардын өзгөчө тобу болуп саналат. Алар дээрлик бардык учурда эки мүчөдөн турушат: зат атоочтордон, ат атоочтордон жана зат атоочтук сөз айкаштардан. Л.С.Бархударов аппозитивдүү сөз айкаштарга бир эле нерсени билдирүүдө алгач анын жалпы аты, анан энчилүү аты менен колдонулуп жүргөн сөз айкаштарды да киргизет (Бархударов, 1966):

Зжалпы Зэнчилүү – Король Лир; Академик Павлов; жолдош Акматов;

Хан Жантай; Кыз Жибек; Кыз Сайкал

Ошондой эле, бул структуранын тескери колдонулушу менен айтылып жүргөн сөз айкаштары да киргизилет:

Зэнчилүү Зжалпы – Айша эне; Дүйшөн ата; Зыйнат кыз

А.Иманов жогоруда белгиленгендей сөз айкаштарды “кесибин, наамын, даражасын, туугандык катышын, улутун, жаш өзгөчөлүгүн билгизет” деп зат атоочтук сөз айкаштарына киргизген (Иманов, 2009: 32).

Сөз айкашы катары алар бирдей даражада туруп, кайсынысы ядросу, кайсынысы багыныңкы компонент экени белгисиз. Алар бирдей даражадагы бири-бирине багынычсыз компонент, ядрого карай экөө бирдей багынычтуу компонент болуп саналат. Ошондуктан биз мындай структураны багынычсыз байланыштагы сөз айкаштардын катарына киргизебиз.

Зэнчилүү ЗФ – Барктабасов, жаңы директор; Акмат темир уста

А З – силер, балдар, биз, адамдар

А ЗФ – Силер, жаш окутуучулар [XXI – кылымдын кадрларын даярдап жатасыңар].

Жогоруда белгилеп кеткендей, копулятивдүү сөз айкаштардан айырмаланып, аппозитивдүү сөз айкаштарда интонациялык белги же көрсөтүлбөйт, же факультативдүү болуп саналат. Жазуу түрүндө берилгенде ал үтүр аркылуу, кээ бир учурларда тире аркылуу белгиленет. Копулятивдүү сөз айкаштардан айырмалап туруучу экинчи айырмачылыгы аппозитивдүү сөз айкаштарына *жана* байламтасын киргизүүгө мүмкүн эмес.

Мисалы: 1. Интонациясы жок сөз айкаштарда: Жаңы келин Акылай илбериңки чайын сунуп отурду (Аг.). Сен адамзат, жер энени коргой билишиң керек! (А). Бул тамаша күлбөс кыз анын кызын да боору эзилгенче күлдүрдү (жомок). 2. Интонация менен бөлүнгөн сөз айкаштарда: Эртеси күнү, Орозо айтта балдардын баары чогулушуп биздикине келишти. Силерди Барктабасов, жаңы директор чакырып жатат. Силердин көз алдыңарда Кыргызстандын бермети – Ысык-Көл турат (оозеки кептерден).

Аппозитивдүү сөз айкаштарда интонация факультативдүү деп эсептелингендиктен, анын колдонулушун дээрлик бардык учурун аныктап берүү кыйын болуп саналат. Үтүрдүн колдонулушу көпчүлүк учурда эркин болот.

Аппозитивдүү сөз айкаштарына зат атооч + жактама ат атооч же зат атоочтук сөз айкаш + өзү аныктама ат атоочу, жактама ат атооч + *баары/экөө* же сан атооч жана *бул/булардын баары, тиги/тигилердин баары* сөз айкаштарын да б.а., төмөнкү структурадагы сөз айкаштарды киргизебиз:

З А_{өзү} – Асан өзү

ЗФ А_{өзү} – баланын атасы өзү

А А_{өзү} – биз өзүбүз

А⁽²⁾ баары – алар(дын) баары

А Сн – биз экөөбүз

Мисалы: *Алып баруучу өзү жаңылтамачты айта албай калган* (К.А.). *Досумдун атасы өзү мени жардамга чакырды* (оозеки кептен). *Биз бешөөбүз бул оор жүктү ашууга чейин араң жеткирдик* (А.). *Алардын баары жааш өкүлдүн сөзүн колдошту* (А.). *Силер өзүңөр буга күнөөлүүсүңөр* (К.А.).

2-БАП БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Жөнөкөй сүйлөмдүн структура-семантикалык өзөгүн изилдөө маанилүү деп биринчи бапта белгиленсе, анын структуралык минимумдарынын жайылуу процессин изилдөө да ошондой эле маанилүү экендиги бул бапта далилденет. Башкача айтканда, сүйлөмдүн структурасын изилдөө үчүн сүйлөмдү түзүүчү элементтерди конструктивдик аспектиден карап чыгуу маанилүү экендиги көргөзүлөт. Ошондуктан, сүйлөмдүн конструктивдик аспектиси бул бөлүмдө кеңири изилдөөгө алынды.

Сүйлөмдүн структурасын изилдөөдө аны уюштуруучу мүчөлөргө бөлүп кароо керек. Сөз айкашы маселеси жөнөкөй сүйлөм жөнүндөгү изилдөөнүн

негизин түзүп турган маанилүү маселе катары бул бөлүм сөз айкашынын ички табияты, анын сөз менен, сүйлөм менен болгон өз ара катышы, сөз айкашынын типтери, көлөмү, алардын жасалуу мыйзамченемдүүлүгү, берген маанилери жөнүндө терең маалыматтарды берип, сөз айкашынын структуралык типтерин сунуштады. Ошондой эле, сөз айкаштарынын грамматикалык ички табиятын, анын түрлөрүн, маанисин кеңири ачып берүүгө аракет жасалды.

Кандайдыр бир чындыкка жетүү ар кандай талаш-тартыштын негизинде ишке ашарындай эле, сөз айкаштарын изилдөө да синтаксис тармагындагы көптөгөн чечиле элек маселелерди, же болбосо, окумуштуулардын белгилүү бир объект тууралуу ар кандай көз караштарын, пикир келишпестиктерин өзүнө камтыйт. Изилдөөбүз бирдиктүү ойго, аныктамага жетиши максатында синтаксис боюнча айрым бир чечиле элек маселелер бул бөлүмдө белгиленип кетти.

Сөз айкаштарынын грамматикалык табияттарын ачып берүү максатында салттуу грамматикаларда белгиленип жүргөн ыкташуу, башкаруу, таандык байланышы аркылуу уюшулган сөз айкаштарын структуралык моделдерге салуу менен иликтеп, анализге алдык.

Академик В.В.Виноградов башында турган бир катар окумуштуулар сөз айкаштары ар бир тилдин закону боюнча бири-бири менен байланышып келген эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан түзүлөрүн белгилейт. Алардын теорияларына таянуу менен, ишибизде сөз айкаштары кайсы сөз түркүмүнөн, кайсы жолдор менен байланышын түзөрүн, алардын компоненттеринин орун тартибине көңүл бөлүү менен структуралык жактан талдоо жүргүздүк.

Сөз айкаштары багынычтуу жана багынычсыз формадагы топторго бөлүнүп, багынычтуу сөз айкашы үч түрдүү классификацияда каралды. Биринчи классификацияга сөз айкаштын ядросунунун милдетин аткаруучу сөздүн кайсы

сөз түркүмүнө киргени боюнча, зат атоочтук, этиштик, сын атоочтук, тактоочтук, сан атоочтук, ат атоочтук сөз айкаштары деп белгиленди.

Экинчи классификацияга сөз айкаштын багыныңкы компонентин же ядросун түзүүчүлөр бир сөз менен же бир нече сөз менен берилишине жараша жөнөкөй сөз айкаштары жана татаал сөз айкаштары деген маанилери киргизилди.

Үчүнчү классификацияга сөз айкашты түзүүчүлөр катарлаш жайланышуусуна жараша ажырабаган жана катарлаш эмес жайланышуусуна жараша ажыраган деген эки учуру каралды.

Сөз айкашы маселесинде эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы деген түшүнүктөр бар. Сөз айкаштардын басымдуу бөлүгү эркин сөз айкаштары болуп саналат. Туруктуу сөз айкашын эркин сөз айкашынан ажыратуу максатында бул маселени камтыган бир катар изилдөөлөргө сереп салынуу менен туруктуу сөз айкашы талкууга алынат.

Сөз айкаштардын багыныңкы компонентинин алган орду боюнча препозициялык жана постпозициялык деп бөлүнүп анализ жүргүзүлдү. Алардын структурасын символдор менен белгилөө аркылуу кыргыз тилинде кездешүүчү сөз айкаштардын структуралык тизмесин түзүү аракети жасалды.

Зат атоочтук сөз айкаштар башка сөз айкаштарына салыштырмалуу тилде көп колдонулат жана анын багыныңкы компоненттери ар түрдүү синтаксистик белгилерде болушу менен айырмалат. Препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компоненттердин мааниси боюнча детерминатор, квантификатор, квалификатор деген үч топ белгиленди.

Зат атоочтук сөз айкаштар менен катар эле сын атоочтук, сан атоочтук, тактоочтук жана ат атоочтук сөз айкаштарынын кепте көп кездешүүчү формалары көрсөтүлүп, аларга структуралык жана семантикалык мүнөздөмө берилди.

Бул сөз айкаштарынан багыныңкы компонентинин түрдүүлүгү менен айырмаланган этиштик сөз айкашына ыкташуу жана башкаруу жолу менен

уюшулушу боюнча мүнөздөмө берилет. Этиштик сөз айкашын анализдөө анын атоочтук, кыймыл атоочтук жана чакчыл функционалдык формалары менен аткарылган учурларын камтып, түркологдордун изилдөөлөрүндөгү алгылыктуу теориялар ишти изилдөөдө колдонулган.

Багынычсыз сөз айкаштарынын байламталуу учуру синдетикалык деп, байламтасыз учуру асиндетикалык деп анализге алынат. Ошондой эле, багынычсыз сөз айкаштын мазмунуна эч кандай таасирин тийгизбей байламтаны киргизе алуу учурун копулятивдүү, байламтаны киргизүү мүмкүн эмес учурун аппозитивдүү деп бөлүү менен талкууланды.

Жалпылап айтканда, бул бөлүмдө кыргыз тилиндеги сөз айкаштары ядросунун кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай топторго бөлүштүрүлүп, алардын бардык түрлөрүнө системалуу түрдө кеңири мүнөздөмө берилген.

III БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЯДРОЛУК СҮЙЛӨМДӨР ЖАНА АНДАГЫ ПРОЦЕССТЕР

3.1. Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик процессти изилдөөдө сүйлөмдү түзүүчүлөрдүн кээ бир бирдиктери моделдин негизги, конструктивдүү маанилүү бөлүгүн түзүү менен, яросу же структуралык өзөгү болуп саналса, кээ бири моделдин структуралык негизине кирбей, анын колдонулушу өтө маанилүү болуп эсептелинбестен, потенциалдуу жактан гана колдонулуучу факультативдүү мүнөздө болот жана алар конструкциянын ядролук компоненттери болуп саналбайт. Алар моделдин структуралык өзөгү же конструктивдүү маанилүү бөлүгү болгон жалпы составга оңой эле кире алышат жана ошол эле учурда структуралык негизге маанилик жактан кыскарылышы менен, бирок грамматикалык жактан анча зыян келтирбестен алынып салынса деле болот. Ошентип, синтаксистик конструкциянын анализи анын компоненттеринин структуралык өзөгү жана факультативдүүсү деген көз карашта синтаксистик конструкциялардын андан ары кыскарууга мүмкүн болбогон ядролук структуралардын инвентарын жана жайылган моделин көрсөтүүгө жардам берет.

Сүйлөмдүн конструкциялык жактан маанилүү элементтери ядролук сүйлөмдү же сүйлөмдүн яросун түзүшөт. Сүйлөмдүн составынын андан ары жайылышы структуралык мүмкүнчүлүгү жагынан чексиз, ал ядрого синтаксистик процесстерди колдонуунун натыйжасында жана анын негизинде ядронун элементтеринин синтаксистик структурасынын татаалданышы менен же сүйлөмдүн составына ядролук эмес элементтеринин уланылышынын эсебинен ядронун жайылышы аркылуу ишке ашат. Ядролук сүйлөм структуралык жактан бүткөн, бирок андан ары кыскарууга карай жабык сүйлөм болуп саналат.

Парадигматикалык көз караш менен караганда, тилдин синтаксистик курамы – иерархиялык жактан түзүлгөн, бир нече системаны бир системага киргизген, иреттелген система. Анын биринин система-структуралык схемасы базистүү же ядролук болуп саналса, калгандары белгилүү бир синтаксистик процесстин комбинациясынын натыйжасында ядродон жаралгандар болуп саналат (Мусаев, 1982: №7).

Г.Г.Почепцовдун билдирүүсүндө, ядролук сүйлөм бул - байланышкан грамматикалык мазмунду контексттен сырткары бере алуучу конструкция жана ал контекстке көз каранды. Ал эми эллиптикалык сүйлөмдөр ядролук сүйлөмдөрдүн фрагменттерин гана өзүнө камтыйт жана толук составдуу ядролук сүйлөмдөн турбайт (Почепцов, 1971: 52).

Синтаксистик конструкциялардын ядролук жана башка моделдеринин структуралык типтерин формула менен берүү, алардын инвентарын түзүү - азыркы синтаксистик илимде ар кандай конструкциянын схемасын аныктоодогу жана моделдештирүүдөгү негизги маселелердин бири.

Акыркы учурда синтаксистик конструкциялардын теориялык моделдери жана структуралык схемалары боюнча индоевропалык тилдерди, анын ичинен орус тилин изилдөөчүлөр көптөгөн иштерди жүргүзүшкөн (Шведова, 1969, 1970; Почепцов, 1971; Золотова, 1973; Москальская, 1981). Бирок, бизге белгилүү болгондой, түркологияда, анын ичинде кыргыз тилин изилдөөдө бул багыттагы эмгектер жокко эсе. Мунун өзү синтаксистик конструкциянын моделдерин жана структуралык схемаларын аныктап жана сүрөттөп берүү актуалдуу маселелердин бири экендигин көргөзүп турат.

Ар бир тилдин структуралык схемасы жана моделдери ошол тилдин синтаксистик түзүлүшүнө тиешелүү спецификалардын негизинде өзүнө гана тиешелүү касиеттерге ээ жана уникалдуу. Схема менен берилген структуралык өзөк же моделдин ядросу – минималдуу мазмундагы белгилүү бир маалыматты

берүү үчүн колдонулган, синтаксистик конструкциясы минималдуу структураны жаратуучу конструктивдүү жактан маанилүү элементтер болуп саналат.

Эгерде динамикалык синтаксистин структуралык негизин түзгөн анын өзөктүк түшүнүктөрү же ядролук моделдери боюнча маселелер же ар кандай пикир келишпестиктер пайда болсо, аны көптөгөн структуралардын жаралышына көмөк болгон анын майда негиздерин изилдөө менен чече алабыз. Ошол максатта структуралык негиз же ядролук модел бул – колдонууга жана изилдөөгө даяр, Г.А.Золотова айткандай, “даяр үлгү” (Золотова, 1973).

Ядролук сүйлөмдөрдү изилдөөдө төмөнкү символдорду жана кыскартууларды колдонобуз:

См – сүйлөм

ЯС – ядролуу сүйлөм

Ээ – сүйлөмдүн ээси

Б – баяндооч

О – объект

О_(ж) – объектинин жандоочтун жардамы менен берилиши

аО – адресат

Быш._{орун} – орун бышыктооч

Быш._{мезгил} – мезгил бышыктооч

Быш._{сыпат} – сын сыпат бышыктооч

Быш._{максат} – максат бышыктооч

Быш._{себеп} – себеп бышыктооч

Быш._{сан-өлчөм} – сан-өлчөм бышыктооч

З_{жс} – жекелик сандагы зат атооч

Э_{жс} – жекелик сандагы этиш

З_{кс} – көптүк сандагы зат атооч

Э_{кс} – көптүк сандагы этиш

$B_{(6)} + B_{(x)}$ бышыктоочтордун ичинен ($_{(6)}$ – белгилүү бир) биринин (мисалы максат бышыктоочунун) калган бышыктоочтордун (мезгил, орун, сыпат, себеп, сан-өлчөм) бири менен айкашуусу.

Ядролук структуралар кыскарууга карай жабык болот жана анча көп эмес бирдиктен турат. Алар сыртынан караганда бири-бирине окшобогон сүйлөмдөрдүн ортосундагы жалпы структураны орнотууга жана ар түрдүү сүйлөмдөрдү бир нече фундаменталдуу типке киргизүүгө жардам берет. Мисал катары төмөндөгү сүйлөмдөрдү алсак, сыртынан алар бири-биринен абдан айырмаланып турат да, «ээ – орун бышыктооч – сан-өлчөм бышыктооч – этиш-баяндооч» болгон жалпы ядролук структурага ээ: 1– *Мен жээкте көпкө отурдум.* 2 – *Айылга келгендин эртеси күнү эле, мен үйдүн маңдайындагы таштан-ташка тийип, айылды бойлоп шарактап агып жаткан Барскоон суусунун жээгинде, кулагыма сиңип калган шаардын базар ызы-чуусун унутуш максатында, шаркыраган суунун музыкадай ыргагына термелип көпкө отурдум* (К.А.). Бул келтирилген мисалдардын биринчи сүйлөмү ЯС₆₉ тибиндеги сүйлөм (135-бетти караңыз). Ал эми экинчи сүйлөм ошол структурадагы ядродон тараган кеңири маанидеги жайылган сүйлөм.

Өзүнүн составы боюнча ядролук сүйлөм (ЯС) кеңири маанидеги жайылган сүйлөм менен дал келет: *Саадат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты* (К.Ж.). - *Саадат ошол убакытта Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты; Тамашаны жакшы көрчү жеңем алар менен тамашалаша берчү* (Ч.А.). - *Жеңем алар менен тамашалаша берчү.* Ядролук сүйлөм толук сүйлөмдүн ядросун, негизги конструктивдүү бөлүгүн, структуралык минимумун түзөт. Демек, ядролук сүйлөм: *Саадат ошол убакытта Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты; Жеңем алар менен тамашалаша берчү.*

Ядро сүйлөмдүн составында жогорудагы мисалдарда көргөзүлгөндөй, **компактуу** мүнөздө болбостон, **дистанттуу** да мүнөздө кездешет. Бирок

сүйлөмдүн ичиндеги ядронун элементтери сүйлөмдүн составында компакттуу жайгашууга аракеттенишет.

Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик процессине анализ берүүдөн мурда, дегеле ошол тилдеги сүйлөмдөрдүн структурасына, эң оболу, ядролук структураларга анализ берүү керек. Бул маселени чечүү үчүн жогоруда көргөзүлгөндөй эки жол каралат. Бул кеңири маанидеги жайылма сүйлөмдөрдү эң кичине, андан ары ажырабай калган структураларга чейин кичирейтүү жана ал конструкцияларды салыштыруу аркылуу лингвистикалык абстракция катары ядролук структураларын бекитүү.

Негизинен, ядролук сүйлөм грамматикалык жактан гана туура болбостон, өзүнүн кеңири маанидеги жайылма сүйлөмүнүн интонациялык контурун да кошо алып жүрөт. Мисалы: *Бала үй жаныбарлары тартылган китебин барактай баштады* (Аг.) деген сүйлөмдүн ядросу *Бала барактай баштады* эмес, *Бала китебин барактай баштады*. Биринчи ядро грамматикалык жактан туура жана жайылма сүйлөмдөрдөгүдөй интонациялуу контурга ээ болсо дагы ядролук сүйлөм боло албайт. Себеби жайылма сүйлөмдөгү *барактай баштады* деген сөз айкаш ядролук сүйлөм болуу үчүн лексикалык мааниси жагынан да жана өтмө/өтпөс этиш деген грамматикалык белгиси боюнча да толук эмес экендиги көрүнүп турат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда субъект актанттын болушунун өзү объект актанттын болушун талапкылат. “Ал эми бир структурада субъект жана объект актанттардын болушу инструменттин, адресаттын жана атрибуттун катышуу мүмкүнчүлүгүн көргөзөт” (Мусаев, 2010: 132).

Салттуу грамматикада белгиленип жүргөн жайылма сүйлөм – бул сүйлөмдүн тутумуна айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу болуп саналат. Ал эми жалаң сүйлөм ээ + баяндооч структурасында гана болот. Мисалга алынган биздин *Бала китебин барактай баштады* деген сүйлөм салттуу грамматикада жайылма сүйлөм деп

эсептелинет. Биздин учурда ал актанттын катышуусу менен уюшулган ядролук сүйлөм. Ал эми ушул эле сүйлөмдү жалаң сүйлөм структурасына *Бала барактай баштады* деп келтирсек, анда ал сүйлөм болбой калат. Демек, ядролук сүйлөм мааниси жагынан толук болушу керек.

Сүйлөмдүн синтаксистик структурасына берилген анализдерде ядролук сүйлөм – сүйлөмдүн деңгээлиндеги конструктивдүү мааниге ээ, абсолюттук көлөмдөгү сүйлөм болушу керек экендиги көрсөтүлөт. З.Харрис болсо биздин алып жаткан ядролук сүйлөмдү элементтардык сүйлөм деп караган (Харрис, 1962: 628). Ядролук сүйлөм сыяктуу эле, элементардык сүйлөм сүйлөмдүк касиетин сактаган, андан аркы редукцияга дуушар болбогон сүйлөм болуп саналат.

Төмөндө биз кыргыз тилинде кездешчү ядролук сүйлөмдөрдүн тизмесин беребиз. Ар бир ядро башка ядролук элементтерге жабык, бирок ядролук эмес өзүнүн элементтерине жайылуу үчүн ачык структурада болот жана кеңири маанидеги жайылган формадагы сүйлөмү үчүн структуралык жана коммуникативдик минимум болуп саналат.

Ядролук сүйлөмдү аныктоодо конструкциянын компоненттик составын сүйлөм мүчөлөрдүн термини менен белгилөөчү формула аркылуу беребиз. Формулалардын тартиби жөнөкөйдөн татаалды карай багыт алат. Цифра жана тамга менен берилген индекс аркылуу каралып жаткан формуланын классы жана разряддары көргөзүлөт. Кээ бир мисалдардагы чарчы кашаа сүйлөмдөгү ядролук эмес составдагы элементтерди камтыйт. Ар бир ядролук сүйлөм өзүнүн компоненттик структурасынын формуласы, баяндоочту билдирүүчү каражаттар, мисалдар жана комментарийлер менен берилет.

Кыргыз тилинде этишке тиешелүү мүчөлөрдү жалгоо менен эле кеңири маанидеги сүйлөмдөрдү бере алабыз. Мисалы: *Сиздердин аймакка интернет системасы киргизилгенби?* деген беш сөздөн турган пассивдүү конструкциядагы суроолуу сүйлөмдү *Интернетте иштирилген сиздерби?* – деген жалгыз гана

баяндооч менен берсе да болот. Берилип жаткан этишке жалганган мүчөлөр аркылуу эле биз жак, чак, сан, мамиле жана сүйлөмдүн түрүн (суроолуу) биле алабыз. Ал эми төмөнкү бир составдуу сүйлөмдүн мазмунун текст же абзац аркылуу гана түшүнүүгө болот. Жалгыз этиштен турган сүйлөм аркылуу айтылуучу ойдун мааниси толук берилбей калат. Мисалы: *Куттү*. Бул сүйлөм аркылуу ойду толук түшүнүү кыйын. Ал эми ал сүйлөм катышкан абзацты алсак: *Бала энесинин караанына зар болду. Көп ичинен өзүнө жакын адамдын элесин издеди. Аны сагынды. Куттү* (К.А.); *Түн. Сыдырым жел жүрүп турат. Салкын. Жолоочулар үчүн жол жүрүүгө ыңгайлуу* (К.Ж.). Берилген абзац аркылуу гана биз бул ойдун объектисин жана субъектисин биле алдык.

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүн А.Иманов жалпы жактуу сүйлөм, белгилүү жактуу сүйлөм, белгисиз жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм деп кеңири анализге алган (Иманов, 2009). Биз алардын бардыгын ЯС₇₇ түрүнө киргизебиз.

Ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө жөнөкөйдөн татаалды карай багыт алып, төмөнкү системанын негизинде ишке ашты. Жалпысынан алганда, кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр биз колдонгон схеманын он үч түрү менен ишке ашат жана сирконстанттын түрдүүлүгүнө байланыштуу 77 ядролук сүйлөм боло алат.

1. Ээ + Б
2. Ээ + O_(ж) + Б
3. Ээ + аО + Б
4. Ээ + аО + O_(ж) + Б
5. Ээ + O_(ж) + O_(ж) + Б
6. Ээ + аО + O_(ж) + О + Б
7. Ээ + Б_(х) + Б
8. Ээ + O_(ж) + Б_(х) + Б

9. $\text{Ээ} + \text{аО} + \text{Б}_{(\text{х})} + \text{Б}$
10. $\text{Ээ} + \text{аО} + \text{О}_{(\text{ж})} + \text{Б}_{(\text{х})} + \text{Б}$
11. $\text{Ээ} + \text{О}_{(\text{ж})} + \text{Б}_{(\text{б})} + \text{Б}_{(\text{х})} + \text{Б}$
12. $\text{Ээ} + \text{аО} + \text{Б}_{(\text{б})} + \text{Б}_{(\text{х})} + \text{Б}$
13. $\text{Ээ} + \text{Б}_{(\text{б})} + \text{Б}_{(\text{х})} + \text{Б}$

Сүйлөмдү түзүп турган элементтердин орду эркин болгондуктан, биз алардын ортосуна “ $\leftrightarrow$ ” белгисин койдук. Сүйлөм ичинде сүйлөмдүн ээсинин орду да бекем сакталбайт. Ага карабастан, структуралык чар-жайыттыктан качуу максатында сүйлөмдүн ээсин жогорудагы структураларда көрсөтүлгөндөй, биринчи орунда колдонууга аракет кылып, берилип жаткан моделдерде ээ менен баяндооч “+” белгиси менен гана коштолуп жүрөт.

ЯС₁. Ээ+Б₁, бул жерде Б₁ багытталбаган кыймыл-аракеттеги этиш. Бул ядродогу сүйлөмдүн үч түрү бар: **ЯС_{1а}**, **ЯС_{1б}** жана **ЯС_{1в}**.

Биринчи **ЯС_{1а}** түрү төмөнкү сүйлөмдөр менен берилет:

Апам келди.

Мен чарчадым.

Балдар уктап жатышат.

ЯС_{1а}. Бул сүйлөм $\text{З}_{\text{жс}} \text{Э}_{\text{жс}}$ же $\text{З}_{\text{кс}} \text{Э}_{\text{кс}}$ негизде болот. Ядролук сүйлөм «жекелик сан $\leftrightarrow$ көптүк сан» трансформациясын эркин алып жүрөт (Ал ырдады $\leftrightarrow$ Алар ырдады). Бул трансформация **ЯС_{1а}** ядролук структураны **ЯС_{1б}** ядролук структурадан айырмалай туруучу формалдуу көрсөткүч болуп саналат.

ЯС_{1б}. Мындай сүйлөмдөр $\text{З}_{\text{жс}} \text{Э}_{\text{жс}}$ составынан чыга алышпайт. **ЯС_{1б}** ядролук сүйлөмдөр «жекелик сан $\leftrightarrow$ көптүк сан» трансформациясында эч качан боло алышпайт:

Жаан жаап жаткан.

Жымжырттык созулду.

Күн ачылып кетти.

ЯС_{1в}. Бул типтеги сүйлөмдөр ээнин көмүскөдө калуусу менен жасалат. Баяндоочко уланган жак мүчөсү сүйлөмдүн ээсине мүнөздөмө берип турат. Мисалы: Кечигип келдиң.

Даяр болдум.

Жардам беришти.

ЯС₂. Ээ+О_(ж)+Б₂, бул жерде Б₂ – бир объектилүү этиш. Мисалы:

Ал балконду жапты.

Мен суроону кайталадым.

Бул аны таң калтырды.

Бул ядролук сүйлөмдүн объектиси жандооч менен берилген учурлары да көп кездешет. Мисалы:

Жумушчулар маяна тууралуу сурашты.

Ал тапшырма боюнча түшүнбөй калды.

Эне баласы жөнүндө кабатырланып жатты.

Сүйлөмгө кирип жаткан объект кээ бир учурларда жандооч менен бирге айтылса, дагы бир учурда ошол эле маани жандоочу жок эле айтыла берет. Мисалы: Ал апасын сурады – Ал апасы тууралуу сурады. Ошондуктан биз объектинин жандооч коштоп жүргөн учурларын да жана жандооч коштобогон учурларын да бир ядролук сүйлөмгө киргизебиз.

Мындай сүйлөмдөрдүн толуктоочунун татаалдануусу мүмкүн: Мен аны көрдүм → Мен анын кетип бара жатканын көрдүм; Эне баласы жөнүндө кабатырланып жатты → Эне баласы тууралуу кабатырланганын токтотту.

ЯС₃. Ээ+аО+Б₃, бул жерде Б₃ – адресаты менен берилген этиш. Мисалы:

Мен сага ишенем.

Ал максатына жетти.

Бала досуна кезикти.

ЯС₄. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} + \text{Б}_4$, бул жерде Б_4 – бир объектилүү, кыймыл аркеттин адресатын көргөзгөн этиш. Бул ядролук сүйлөм формулада көргөзүлгөндөй, адресатты толуктоонун формасында болот.

Азамат мага [кечээки болгон] иш тууралуу айтып берди.

Жигит ага жүз арчысын сунуштады.

Секретарь жетекчисине телеграмманы тапшырды.

ЯС₅. $\text{Ээ} + \text{О}_{\text{ж}} \leftrightarrow \text{О}_{\text{ж}} + \text{Б}_5$, бул жерде Б_5 – эки объектилүү этиш. Мындай сүйлөмдөрдүн объектилери жандооч менен коштолуп жүрөт. Мисалы:

Катчы мени менен бул тууралуу макулдашкан.

Шаар башчысы эл менен [шаардын] тазалыгы жөнүндө сүйлөштү.

Ал мени менен экзамендерим тууралуу сүйлөшөт.

ЯС₆. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{О} + \text{Б}_6$, бул жерде Б_6 – жандооч катышкан объектилүү жана кыймыл-аракеттин адресатын көргөзгөн этиш.

Досуң мага сен жөнүндө баарын айткан.

Ал апасына [үйлөнө турган] колуктусу тууралуу эч нерсе айта элек.

Мен Аселге [ал жерде жетишкен] ийгиликтерим тууралуу баарын айтып бердим.

ЯС₇. $\text{Ээ} + \text{Быш.}_{\text{орун}} + \text{Б}_7$, бул жерде Б_7 – мейкиндик багытындагы этиш. Мисалы:

Ата-энем айылда жашайт.

Китеп столдун үстүндө турат.

Апам шаарга кетти.

ЯС₈. $\text{Ээ} + \text{Быш.}_{\text{мезгил}} + \text{Б}_8$, бул жерде Б_8 – мезгилдик багытындагы этиш. Мисалы:

Окуя эки жыл мурун болгон.

[Биздин] поезд [саат] төрттө жөнөйт.

Экзамен эртең болот.

ЯС₉. $\text{Ээ} + \text{Быш.}_{\text{сыпат}} + \text{Б}_9$, бул жерде Б_9 – сапаттык багытындагы этиш. Мисалы:

Кызым жакшы окуйт.

Бала таттуу сүйлөйт.

Телеграмма тез жетет.

ЯС₁₀. Ээ+Быш._{максат}+Б₁₀, бул жерде Б₁₀ – максаттуулук багытындагы этиш.

Мисалы:

Мен тамактанганы кеттим.

Асел учурашканы келиптир.

Ал өзүнчө түтүн булатайын деп бөлүнүп кетти.

ЯС₁₁. Ээ+Быш._{себеп}+Б₁₁, бул жерде Б₁₁ – себепти билдирүүгө багытталган этиш. Кээ бир учурда бышыктооч *үчүн, себептүү* жандоочтору менен чогуу айтылат. Мисалы:

Ал үшүгөнүнөн титиреп турган.

Мен кечигип келгеним үчүн кечирим сурайм.

Данияр уялганынан кызарып кетти.

ЯС₁₂. Ээ+Быш._{сан-өлчөм}+Б₁₂, бул жерде Б₁₂ – сан-өлчөмдү билдирүүгө багытталган этиш. Мисалы:

Ууру тойгончо жейт.

Ал боору эзилгенче күлдү.

Сен көп иштедиң.

ЯС₁₃ Ээ+О↔Быш._{орун}+Б₁₃, бул жерде Б₁₃ – объектилүү, мейкиндик багытындагы этиш. Мисалы:

Ал шакегин текчеге койду.

Бала [таап алган] күчүгүн үйүнө алып кетти.

Кыз алманы себетке салды.

ЯС₁₄. Ээ+О↔Быш._{сыпат}+Б₁₄, бул жерде Б₁₄ – объектилүү, сапаттык багыттагы этиш. Мисалы:

Ал өзүн салабаттуу алып жүрдү.

Жигит сөзүн бекем сактады.

Сиз оромону жакшы жасайсыз.

ЯС₁₅. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{максат}} + \text{Б}_{15}$, бул жерде Б_{15} – объектилүү, максаттуулук багытындагы этиш. Мисалы:

Ал муну мактанайын деп айтты.

Карыя [бул] макалды тарбия бермекке айтты.

Каухар таза аба кирсин деп терезени ачып койду.

ЯС₁₆. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{16}$, бул жерде Б_{16} – объект катышкан, сан-өлчөмдү билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Мен муну экинчи айтбайм.

Мен ал күндөрдү көп эстейм.

Дыйкандар түшүмдү арбын алышты.

ЯС₁₇. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{себеп}} + \text{Б}_{17}$, бул жерде Б_{17} – объект катышкан, себепти билдирүү багытындагы этиш:

Ал докладдын даяр эмес болгондуктан окуган жок.

Сен муну күйгөнүңдөн айтып жатсаң керек.

Асел сүрөтүндү шашканынан беките албай калды.

ЯС₁₈. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{мезгил}} + \text{Б}_{18}$, бул жерде Б_{18} – объект катышкан, максаттуулук багытындагы этиш:

Биз докладдарыбызды эртең тапшырабыз.

Дыйкандар мелдешти кечээ башташты.

Окуучулар китептерин окуу жылынын аягында кайтарышат.

ЯС₁₉. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{сыпат}} + \text{Б}_{19}$, бул жерде Б_{19} – адресат катышкан, сын-сыпат багытындагы этиш. Мисалы:

[Азыркы жааган] жаан талаага абдан керек.

Жомок балдарга катуу таасир калтырды.

[Бул] ушак аларга тез [эле] жетти.

ЯС₂₀. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сан-өлчөм}}+\text{Б}_{20}$, бул жерде Б_{20} – адресат катышкан, сан-өлчөмдү билдирүү багытындагы этиш:

Ал мага төрт-беш жолу жолукту.

Мен сага үч жолу чалдым.

Туристтер бизге көп келет.

ЯС₂₁. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{себеп}}+\text{Б}_{21}$, бул жерде Б_{21} – адресаттуу, себебин билдирүү багытындагы этиш:

Биз сизге аргасыздан кайрылып жатабыз.

Мен сага күйгөнүмдөн айтып жатам.

Жамийла ага таарынгандыгы үчүн келбей койду.

ЯС₂₂. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{орун}}+\text{Б}_{22}$, бул жерде Б_{22} – адресаттуу, мейкиндикти билдирүү багытындагы этиш:

Ал мага парктын жанынан кезикти.

Депутат шайлоочуларына мектептен жолукту.

Текшерүүчүлөр бизге борбордон келет.

ЯС₂₃. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}}+\text{Б}_{23}$, бул жерде Б_{23} – адресат катышкан, мезгилди билдирүү багытындагы этиш:

Текшерүүчүлөр бизге кечээ келди.

Алар бизге былтыр кайрылган.

Мен силерге эртең жолугам.

ЯС₂₄. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{максат}}+\text{Б}_{24}$, бул жерде Б_{24} – адресат катышкан, максаттуулук багытындагы этиш:

Балдар ата-энесине учурашканы келди.

Ал бизге чөп жабышайын деп келди.

Бөрүбай корбашыга жолукканы аттанды.

ЯС₂₅. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{орун}}+\text{Б}_{25}$, бул жерде Б_{25} – объектилүү, мейкиндик багытындагы, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн этиш. Мисалы:

Мен балдарга белегимди үйдөн берейин деп жатам.

Мен сага бул сырдын жандырмагын айылдан айтам.

Акмат баласына кийимди базардан алып берди.

ЯС₂₆. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{максат}} + \text{Б}_{26}$, бул жерде Б_{26} – объектилүү, максаттуулук багытындагы, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн этиш:

Карыя балдарына бул окуяны биле жүрсүн деп айтты.

Мен аны силерге жардам берсин деп жибердим.

Мен силерге бул жагдайды түшүнсүн деп айтып жатам.

ЯС₂₇. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{мезгил}} + \text{Б}_{27}$, бул жерде Б_{27} – объектилүү, мезгилдик багытындагы, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн этиш:

Сен мага бул тууралуу эбак эле айтышың керек болчу.

Айылдагылар [бул суук] кабарды ага жазында айтмакчы болушту.

Биз ошондо сага [купуя] сырды ачканбыз.

ЯС₂₈. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{сыпат}} + \text{Б}_{28}$, бул жерде Б_{28} – объектилүү, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн, сыпаттык маанини камтыган этиш:

Капитан аларга шашылыш түрүндө [бул] кабарды билдирди.

Студент окуяны бизге ушундайча түшүндүрдү.

Балдар апасына болгон окуяны чурулдап айта башташты.

ЯС₂₉. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{себеп}} + \text{Б}_{29}$, бул жерде Б_{29} – объектилүү, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн, себептик маанини камтыган этиш:

Шашканымдан мен сага тамак даярдай албай калдым.

Ошол үчүн айыл тургундары жетекчилерге кат жөнөтүштү.

Ал бизге ишенгендиктен сырын айтты.

ЯС₃₀. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{О}_{(\text{ж})} \leftrightarrow \text{Быш}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{30}$, бул жерде Б_{30} – объектилүү, кыймыл-аракеттин адресатын көрсөткөн, сан-өлчөмдүк маанини камтыган этиш:

Мугалим [ата-энелер] чогулуш[у] тууралуу окуучуларга үч-төрт маал эскертип жатты.

Атам бизге бала чагы тууралуу көп айтып берчү.

Дыйкандар бизге буудайды он беш сомдон өткөрүп жатышат.

ЯС₃₁. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.сан-өлчөм} + \text{Б}_{31}$, бул жерде Б_{31} – объектилүү, мейкиндикти камтыган, өлчөмүн билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Алар сени бул жерде көп кармашпайт.

Гүл туздуу сууда жытын көпкө сактайт.

Көрөрмандар ырчыны сахнада көпкө чейин [кол чаап] кармап турушту.

ЯС₃₂. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.сыпат} + \text{Б}_{32}$, бул жерде Б_{32} – объектилүү, мейкиндикти камтыган, сыпатты билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Гүл тузду сууда жытын жакшы сактайт.

Сен айтканымды көкүрөгүңө бекем түй.

Биз сени айылдан кубанып тосуп алабыз.

ЯС₃₃. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.мезгил} + \text{Б}_{33}$, бул жерде Б_{33} – объектилүү, мейкиндикти камтыган, мезгилди билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Ал шакегин кечээ көлдөн жоготуп алды.

Апам мени аскерге ал жылы жибербей койгон.

Көз ачып жумганча Каныбек көз алдынан өмүр тарыхын элестетип өттү.

ЯС₃₄. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.себеп} + \text{Б}_{34}$, бул жерде Б_{34} – объектилүү, мейкиндикти камтыган, себепти билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Биз сени бул жерге жыргаганыбыздан чакырганыбыз жок.

Султанмурат аны айылга сыркоолоп калгандыгы үчүн кетирди.

Мен сени сакмалга аяганымдан жиберген эмесмин.

ЯС₃₅. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.максат} + \text{Б}_{35}$, бул жерде Б_{35} – объектилүү, мейкиндикти камтыган, максатты билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Биз сизди мектепке балаңыз жүнөндө айталы деп чакырдык.

Биз сени бул жерге өнөрүңдү көрөлү деп чакырдык.

Мен сизди алагды кылбоо үчүн кайыктын жанында калайын.

ЯС₃₆. Ээ+О↔Быш._{себеп}↔Быш._{максат}+Б₃₆, бул жерде Б₃₆ – объектилүү, себепти камтыган, максатты билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Ал сени атайы ызалансын деп чычалатты.

Силер кайра-кайра кайрылып жатканыңардан мен толук маалымат берейин деп чогултуп отурам.

Биз ачка болгонубуздан сени чай берсин деп чакырдык.

ЯС₃₇. Ээ+О↔Быш._{себеп}↔Быш._{мезгил}+Б₃₇, бул жерде Б₃₇ – объектилүү, себепти камтыган, мезгилди билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Ал чыдабаганынан сырын бүгүн айтты.

Мен сени аяганымдан убагында келдим.

Сейде үшүгөнүнөн отту ал күнү эрте жакты.

ЯС₃₈. Ээ+О↔Быш._{себеп}↔Быш._{сыпат}+Б₃₈, бул жерде Б₃₈ – объектилүү, себепти камтыган, сыпатты билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Ал катты сүйүнгөнүнөн шаша-буша ачты.

Мурат коркконунан эшикти араң ачты.

Башым ооруганынан мен ишти чала текшердим окшойт.

ЯС₃₉. Ээ+О↔Быш._{себеп}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₃₉, бул жерде Б₃₉ – объектилүү, себепти камтыган, сан-өлчөмдү билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Ал ырды жактырганынан үч жолу укту.

Окуучу тапшырманы түшүнбөгөнүнөн кайра-кайра сурады.

Дыйкандар жамгыр жаабандыктан талааны эки сугарышты.

ЯС₄₀. Ээ+О↔Быш._{мезгил}↔Быш._{сыпат}+Б₄₀, бул жерде Б₄₀ – объектилүү, мезгилди камтыган, сыпатты билдирүү багытындагы этиш. Мисалы:

Балаң сени кечээ аябай күттү.

Мен быйыл жаздын келишин чыдамсыздык менен күтүп жатам.

Урмат бүгүн үй тапшырмасын шашыла аткарып койгон.

ЯС₄₁. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{максат}} + \text{Б}_{41}$, бул жерде Б_{41} – объектилүү, мезгилдик-максат багытындагы этиш. Мисалы:

Ал бүгүн сени көргөнү келди.

Дыйкандар чөптү сугарганы таң атпай жөнөштү.

Урмат апасын дарылатам деп кечээ алып кетти.

ЯС₄₂. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{42}$, бул жерде Б_{42} – объектилүү, мезгилди камтыган, сан-өлчөм багытындагы этиш. Мисалы:

Мен сени кечээ үч жолу чакырттым.

Балам үй тапшырмасын сабакка чейин бир сыйра кайталап алат.

Жамийла [бул] ырды бүгүн [эмнегедир] кайра-кайра уккусу келип жатты.

ЯС₄₃. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сыпат}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{максат}} + \text{Б}_{43}$, бул жерде Б_{43} – объектилүү, сыпатты камтыган, максаттуулук багытындагы этиш. Мисалы:

Ал балдары ойгонуп кетпесин деп акырын сүйлөп жатты.

Студент дипломдук ишин ийгиликтүү тапшырайын деп катуу иштеди.

Силер мактоого татыктуу болуу үчүн ишти кылдат иштешиңер керек.

ЯС₄₄. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сыпат}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{44}$, бул жерде Б_{44} – объектилүү, сыпатты камтыган, сан-өлчөм багытындагы этиш. Мисалы:

Ал баласын сагынып тез-тез каттап жатты.

Мен тынчсыздана Арзыматты кайра-кайра чакырta бердим.

Мугалим муну кеңеш иретинде көп айтат.

ЯС₄₅. $\text{Ээ} + \text{О} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{максат}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{45}$, бул жерде Б_{45} – объектилүү, максатты камтыган, сан-өлчөм багытындагы этиш. Мисалы:

Мен сени унутайын деп көп аракеттендим.

Атам алманы ширелүү болсун деп үч сугарат.

Ал сени көрмөккө кайра-кайра кире берет.

ЯС₄₆. $\text{Ээ} + \text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{орун}} + \text{Б}_{46}$, бул жерде Б_{46} – адресаттуу, мезгилдик-мейкиндик багытындагы этиш.

Биз Алымга кечээ чогулуштан кезиктик.

Башкарма пахтачыларга бүгүн пахта талаасынан жолугат.

Апам бизге эки күндүн биринде эле айылдан каттап турчу.

ЯС₄₇. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сыпат}} + \text{Б}_{47}$, бул жерде Б_{47} – адресаттуу, мезгилдик-сыпат багытындагы этиш. Мисалы:

Бала апасына ошондо сыркоодой көрүнгөн.

Гулай бүгүн суроолорго такалбай жооп берди.

Ал мага бүгүн кабатырлангандай көрүндү.

ЯС₄₈. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{себеп}} + \text{Б}_{48}$, бул жерде Б_{48} – адресаттуу, мезгилдик-себеп багытындагы этиш. Мисалы:

Былтыр Арген бизге аргасыздан кошулган.

Ал сага кечээ уялганынан кезикпей койду.

Мен сага кечээ шашканымдан кезиге албай калдым.

ЯС₄₉. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{максат}} + \text{Б}_{49}$, бул жерде Б_{49} – адресаттуу, мезгилдик-максат багытындагы этиш. Мисалы:

[Бул] бригада бизге былтыр канал казмакчы болуп келген.

Мен силерге бүгүн жардам бергени келдим.

Биз силерге быйыл чөп чабышканы барабыз.

ЯС₅₀. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{мезгил}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сан-өлчөм}} + \text{Б}_{50}$, бул жерде Б_{50} – адресаттуу, мезгилди камтыган, сан-өлчөм багытындагы этиш. Мисалы:

Ал күндөрү Ормон бизге далай жардам берди.

Бул айда мен силерге бир барып кетем.

Асан апасына быйыл тез-тез каттап жатат.

ЯС₅₁. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{орун}} \leftrightarrow \text{Быш.}_{\text{сыпат}} + \text{Б}_{51}$, бул жерде Б_{51} – адресаттуу, мейкиндик-сыпат багытындагы этиш. Мисалы:

Автобустар бизге шаардан тынбай каттап турат.

Ага көлдөн катуу суук тийген экен.

Жардам аларга атайы Германиядан келди.

ЯС₅₂. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.себеп} + \text{Б}_{51}$, бул жерде Б_{51} – адресаттуу, мейкиндик-себеп багытындагы этиш. Мисалы:

Апам бизге кабатырланганынан айылдан келиптир.

Профессор студенттерине ишенгендиктен дарсканадан чыгып кетти.

Ал балдарына сагынычы тарабагандыктан үйүндө калды.

ЯС₅₃. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.максат} + \text{Б}_{53}$, бул жерде Б_{53} – адресаттуу, мейкиндик-максат багытындагы этиш. Мисалы:

Ал апасына учурашайын деп айылга кеткен.

Мен ага жолтоо болбоюн деп сыртка чыктым.

Биз сага кеңешели деп үйүңө келдик.

ЯС₅₄. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.орун} \leftrightarrow \text{Быш.сан-өлчөм} + \text{Б}_{54}$, бул жерде Б_{54} – адресаттуу, мейкиндикти камтыган, сан-өлчөм багытындагы этиш. Мисалы:

Эжейибиз бизге мектептен көп жардам берет.

Сен көпчүлүктөн экинчи мага сүйлөбө.

Мен сага үйдөн үч-төрт жолу эскерткем.

ЯС₅₅. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.сыпат} + \text{Быш.себеп} + \text{Б}_{55}$, бул жерде Б_{55} – адресаттуу, сыпатты жана себепти камтыган этиш. Мисалы:

Мен ага ишенбегенимден тымызын бушайман болуп жаттым.

Мен сага байкабастан катуу айтып алдым.

Бала энесине эркегендиктен өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлады

ЯС₅₆. $\text{Ээ}+\text{аО} \leftrightarrow \text{Быш.сыпат} \leftrightarrow \text{Быш.максат} + \text{Б}_{56}$, бул жерде Б_{56} – адресаттуу, сыпатты жана максатты камтыган этиш. Мисалы:

Мен сага жетейин деп тынбай иштедим.

Акыл аларга уят болуп калбайын деп катуу даярданды.

Жамал атасына учурашайын деп атайылап келди.

ЯС₅₇. Ээ+аО↔Быш._{сыпат}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₅₇, бул жерде Б₅₇ – адресаттуу, сыпатты жана сан-өлчөмдү камтыган этиш. Мисалы:

Ал баласына бушайман болуп көп ойлонот.

Мен Аселге этияттап бир жолу жолуккам.

Ал бизге чын-дилинен көп жардам берген.

ЯС₅₈. Ээ+аО↔Быш._{себеп}↔Быш._{максат}+Б₅₈, бул жерде Б₅₈ – адресаттуу, себепти жана максатты камтыган этиш. Мисалы:

Мен силерге кабатырланганымдан жардам берейин деп келдим.

Үшүгөнүнөн ал бизге жылынайын деп келди.

Мен сага ишенгенимден жардам сурайын деп келдим.

ЯС₅₉. Ээ+аО↔Быш._{себеп}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₅₉, бул жерде Б₅₉ – адресаттуу, себепти жана сан-өлчөмдү камтыган этиш. Мисалы:

Мен тапшырмага түшүнбөгөндүктөн үч жолу кайра иштедим.

Ал бизге таарынып такыр каттабай калган.

Биз ага уялганыбыздан экинчи кезиге алган жокпуз.

ЯС₆₀. Ээ+аО↔Быш._{максат}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₆₀, бул жерде Б₆₀ – адресаттуу, максатты жана сан-өлчөмдү камтыган этиш. Мисалы:

Алиман сага кезигейин деп көп келээр эле.

Алар бизге жардам бергени эки жолу келип кетти.

Ал командирине билдирейин деп далай далалаттанган.

ЯС₆₁. Ээ+Быш._{мезгил}↔Быш._{орун}+Б₆₁, бул жерде Б₆₁ – мейкиндик-мезгилдик маанидеги этиш. Мисалы:

Мен Бишкекте эмки жумада болом.

Осмон карыя Бишкекке былтыр көчүп кеткен.

Күн сайын жер жүзүндө жаңылыктар болуп турат.

ЯС₆₂. Ээ+Быш._{мезгил}↔Быш._{сыпат}+Б₆₂, бул жерде Б₆₂ – мезгилдик-сыпат маанини камтыган этиш. Мисалы:

Сен эртең шашпай кел.

Жаз быйыл эрте келди.

Жаңы-жыл көз ачып жумганча билинбей кирип келди.

ЯС₆₃. Ээ+Быш._{мезгил}↔Быш._{себеп}+Б₆₃, бул жерде Б₆₃ – мезгилдик-себеп маанини камтыган этиш. Мисалы:

Чынара шашып эрте кетип калган.

Ал [байкуш] былтыр кайгырганынан арыктап [да] кеткен.

Аба-ырайы жаанчыл болгондуктан түшүм быйыл мол болду.

ЯС₆₄. Ээ+Быш._{мезгил}↔Быш._{максат}+Б₆₄, бул жерде Б₆₄ – мезгилдик жана максаттык маанини камтыган этиш. Мисалы:

Ал максатына жетем деп көп иштеди.

Сабагына жетишейин деп ал көп окуйт.

Апасына жардам берем деп жүрүп ал эрте жетилди.

ЯС₆₅. Ээ+Быш._{мезгил}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₆₅, бул жерде Б₆₅ – мезгил жана сан-өлчөм маанини камтыган этиш. Мисалы:

Кайненең бүгүн [эмнегедир] аз сүйлөдү.

Жаан быйыл көп жаады.

Асан быйыл көп ооруду.

ЯС₆₆. Ээ+Быш._{орун}↔Быш._{сыпат}+Б₆₆, бул жерде Б₆₆ – мейкиндик жана сыпат маанини камтыган этиш. Мисалы:

Сабыр мектепте жакшы окуучу.

[Кичинекей] Айжан [жаңы] бала бакчага араң көндү.

Биз айылга шашпай көчүп барабыз.

ЯС₆₇. Ээ+Быш._{орун}↔Быш._{себеп}+Б₆₇, бул жерде Б₆₇ – мейкиндик жана себеп маанини камтыган этиш. Мисалы:

Үшүгөнүнөн алар үйгө киришти.

Ошол үчүн айыл тургундары шаарга качып жатышат.

Мен зериккенимден кошунамдыкына киргем.

ЯС₆₈. Ээ+Быш._{орун}↔Быш._{максат}+Б₆₈, бул жерде Б₆₈ – мейкиндик жана максаттык маанини камтыган этиш. Мисалы:

Өнөрүңдү көрмөккө биз мында отурабыз.

Билим алайын деп ал шаарга келген.

Азамат малды сугарайын деп короого чыкты.

ЯС₆₉. Ээ+Быш._{орун}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₆₉, бул жерде Б₆₉ – мейкиндик жана сан-өлчөм маанини камтыган этиш. Мисалы:

Мен экинчи канторго барбайм.

Чалгынга баруучулар үч кадам алдыга чыккыла.

Алар театрда анда-санда гана барышат.

ЯС₇₀. Ээ+Быш._{сыпат}↔Быш._{себеп}+Б₇₀, бул жерде Б₇₀ – сыпат жана себеп маанини камтыган этиш. Мисалы:

Шашканынан ал чалынып-булунуп чыгып кетти.

Көзү ыйлаганынан тоодой шишип чыккан.

Ал корконунан акырын сүйлөп жатты.

ЯС₇₁. Ээ+Быш._{сыпат}↔Быш._{максат}+Б₇₁, бул жерде Б₇₁ – сыпат жана максат маанини камтыган этиш. Мисалы:

Мен эс алайын деп жакшы эле аракет кылдым.

Максатына жетүү үчүн ал тынбай эмгектенди.

Алар планды аткарабыз деп катуу иштеп жатышат.

ЯС₇₂. Ээ+Быш._{сыпат}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₇₂, бул жерде Б₇₂ – сыпат жана сан-өлчөм маанини камтыган этиш. Мисалы:

Алмакан албуутанып үч келди.

Ал тымызын бир келип кетти.

Сен шашпай дагы бир жолу түшүндүрүп берчи.

ЯС₇₃. Ээ+Быш._{себеп}↔Быш._{максат}+Б₇₃, бул жерде Б₇₃ – себеп жана максат маанини камтыган этиш. Мисалы:

Коркконунан ал үйдү кайтарайын деп калды.

Көңүлүңдү оорутуп алгандыктан мен кечирим сурайын деп келдим.

Чарчаганыбыздан биз башыбызды сергители деп чыктык.

ЯС₇₄. Ээ+Быш._{себеп}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₇₄, бул жерде Б₇₄ – себеп жана сан-өлчөм маанини камтыган этиш. Мисалы:

Бала алсыз болгондуктан кайра-кайра ооруп калып жатты.

Сараңдыгынан ал көп жолу жаңылды.

Ызааланганынан ал көпкө ыйлады.

ЯС₇₅. Ээ+Быш._{максат}↔Быш._{сан-өлчөм}+Б₇₅, бул жерде Б₇₅ – максат жана сан-өлчөм маанини камтыган этиш. Мисалы:

Ишине так болом деп ал далай жаман көрүнгөн.

Милдеттенемди аткаруу үчүн мен күчүмдүн бардыгынча аракеттенем.

Билимдүү болом десең сен көп окуу.

ЯС₇₆. Ээ+Б₇₆, бул жерде Б₇₆ - ээ жана атооч сөздөн турган баяндооч.

Ал [жакшы] - кызматкер.

Балдар [биздин] – келечегибиз.

Күн ысык.

ЯС₇₇. Бир тутумдуу сүйлөмдөр. Мисалы:

Түн.

Кымкуут.

Суук.

Кыргыз тилине тиешелүү ядролук сүйлөмдөрдүн системасы, башка тилдердегидей эле, чектелүү формулалык тизмеде берилет. Бул жерде ядролук сүйлөмдөрдүн базасы берилген. Базанын өзү ар бир ядролук сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгүн көргөзүп турат.

3.2. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер

Түрк тилдери менен катар эле кыргыз тилинин синтаксистик системасында сүйлөмдүн ички структурасы, анын көлөмүнүн жайылышы, синтаксистик конструкциясынын структуралык татаалданышы тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Ал эми, материалдарда көрсөтүлгөндөй, синтаксистик конструкциялардын структуралык көлөмүндөгү айырмачылык көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Бир эле синтаксистик моделдин ичинде эки сөздөн турган жөнөкөй, минималдуу конструкция менен катар, бир нече сөздөрдөн турган, өтө татаал, жайылган конструкциялар да кездешет. Ошонун негизинде, изилдөөчүлөрдүн алдында минималдуу жана максималдуу көлөм жөнүндө, синтаксистик конструкциянын структуралык көлөмү менен байланыштуу синтаксистик процесстер жөнүндө маселе туулат.

Биздин оюбузча, ички структуралык берилиштеги формалык жана көлөмдүк өзгөрүүлөрдү анализдөө, алардын көлөмүн, узундугун жана структуралык татаалдыгын аныктоо, деривациялык көз караш менен алганда, андан ары – парадигматикалык маани менен караганда тилдин синтаксистик системасын изилдөөдөгү маанилүү аспектилердин бири болуп саналат.

Сандык жактан өзгөртүү жөнөкөй сүйлөмдүн ички структуралык составын сандык жактан кыскартуунун, компресстөөнүн эсебинен минималдуу көлөмгө чейин жеткирет, кыскартат же жөнөкөйлөтөт жана сандык толуктоонун негизинде максималдуу көлөмгө чейин жайылтууга алып барат. Демек, жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын көлөмдүк өзгөрүшү эки айрылыш багытта болот.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык жактан минималдуу же максималдуу болушу, биринчиден, маалыматтын мазмунунан, коммуникация процесси жүрүп жаткан конкреттүү жагдайдан, информанттын коммуникативдик маселенин

көлөмүн кеңейтүү аракетинен көз каранды. Маалыматтын көлөмүнүн кеңейиши жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасын жайылтуунун стимулу болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын составынын минималдуу көлөмү аны түзүүчү элементтердин көпчүлүк учурда бинардуу болушун талап кылып, бул көрүнүш жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын негизги схемасы болуп саналары белгилүү. Ал эми, минималдуу көлөм конструктивдүү редукция багытында жабык, бүткөн мүнөздө болсо, максималдуу көлөмгө жайылуу үчүн ачык болуп саналат.

Ядролук сүйлөм жана составы ядро менен гана чектелбеген сүйлөмдүн ортосундагы байланыш ядрону кеңири маанидеги «жайылган» сүйлөмгө чейин жайылтуу же, тетирисинче, экинчисин ядрого чейин кыскартуу болуп саналат. Ядро менен кеңири маанидеги жайылма сүйлөмдүн ортосундагы мындай түшүнүк, сүйлөмдү ядронун гана элементтеринен турган **жайылбаган** сүйлөм деп жана составы ядролуу элементтер менен гана чектелбеген **жайылган** сүйлөм деп интерпретация берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мына ушунун өзү ядро жана жайылган сүйлөм түшүнүктөрү менен ядролук сүйлөмдүн минималдуу жактан бүткөн, бирок ачык структурадагы мүнөзүн көргөзөт.

Түркологияда синтаксистик деривация түшүнүгү тилдин синтаксистик структурасынын системасын динамикалык жактан изилдөө катары каралат. Синтаксистик деривация түшүнүгүн кээ бир окумуштуулар сөздүн экинчи бир синтаксистик функциясы катары гана карашса (Курилович, 1962), дагы бири трансформациянын бир түрү катары карашып (Распопов, Сычева, 1974), үчүнчүлөрү аны каузациянын жардамы менен бир структуранын экинчи бир структурага өтүшүн эсептеген (Храковский, 1969). С.Ж.Мусаев деривацияны ортолорунда сакталган жалпы семантиканын жардамы менен куралган минималдуу эки элементтен турган өз алдынча синтаксистик конструкциянын структуралык ар түрдүүлүгү катары гана карабастан (трансформация жана

перифраза), өзүнүн составы жана структурасы боюнча минималдуу болгон ядролук конструкцияга белгилүү бир операторлордун жалганышы менен жайылуу жолу катары да караган. Мына ушул түшүнүктүн негизинде синтаксистик деривация түшүнүгү динамикалык синтаксистин негизин түзгөн жайылуу түшүнүгү менен тыгыз байланышта. “Ядролук моделдер вариация, модификация сыяктуу моделдин ичиндеги синтаксистик процесстерге ээ болсо, деривациялык моделдер жайылуу, трансформация жана перифраза сыяктуу моделдердин ортосундагы синтаксистик процесстерге ээ” (Мусаев, 2010:124).

Жөнөкөй сүйлөмдүн статикалык аспектиси – бул белгилүү бир учурдагы анын составы жана структурасы болуп саналса, динамикалык аспектиси – анын ички структурасындагы бардык синтаксистик процесстерди, анын статикасынын, курамынын, элементтеринин өзгөрүшүн жана алардын ортосундагы карым-катнашты, анын системасындагы, структурасындагы, курамындагы өзгөрүүлөрдү талап кылуучу себептердин жыйындысын изилдейт деп жогоруда белгилеп кеткенбиз. Динамикалык синтаксис, алды менен өзүнүн жаратылышы боюнча эң жөнөкөй структуралык схема менен мүнөздөлүүчү синтаксистик конструкциялардын ядролук моделдерин, алардын структура-функционалдык типтерин көргөзөт. Кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, алмашуу, репрезентация, трансформация, перифраза сыяктуу динамикалык синтаксистин процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта болуп саналат.

Синтаксистик процесстеги ар кандай моделдер бири-бири менен байланыштуу болгонуна карабастан, алар окшош болушпайт жана акыркы жыйынтыгы менен гана бири-бири менен айырмаланып турбастан, деривацияны ишке ашыруунун жолу, эрежелери, каражаттары аркылуу да айырмаланып турат.

Кандай гана структуранын пайда болгонуна карабастан, деривациялык процесстин формуласы $A+O\rightarrow B$ мүнөздө болот. Б пайда болгон структура AO дон турат. A - алынып жаткан структура, O - деривациянын формалдуу оператору.

Деривациянын формалдуу оператору берилип жаткан структура жана анын дериватынын ортосундагы деривация процесси учурунда пайда болгон структура-грамматикалык жана семантикалык айырмачылыкты көргөзүп турат. Деривациянын формалдуу операторунун жардамы аркылуу тилде жөнөкөй жайылган жана татаал конструкциялардын көптөгөн типтери пайда болот. Бул ошол тилде сүйлөөчүнүн, инсандын жөндөмдүүлүгү менен байланыштуу болот. Ал деривациянын формалдуу операторун аң-сезими менен түшүнүп же түшүнбөстөн колдонуу менен кептик иш-аракет процессинде сандык жана сапаттык “жаңы” структураларды пайда кылат жана ал структуралар ошол тилдин грамматикалык нормасына толук жооп берет. Мунун баары мыйзамченемдүү, табыгый тилдик көрүнүштү сунуштап, изилдөөчүлөрдөн аларды анализдөөнүн методдорун жана принциптерин аныктоону талап кылат.

Динамикалык синтаксис алгач эң жөнөкөй структуралык схема катары мүнөздөлгөн ядролук моделдердин синтаксистик конструкцияларын, алардын структура-функционалдык типтерин көргөзөт.

Деривациялык процесс ар түрдүү жолдор менен ишке ашырылат жана ошого жараша ар кандай дериваттар пайда болот. Эгерде деривациялык операцияны колдонуунун натыйжасында структуралык жана информациялык статусу боюнча татаал дериват пайда болсо, анда деривациянын бул жолу берилген ядролук сүйлөмдүн жайылышы катары түшүндүрүлөт. Ушул негизде, жайылуу бул ядролук эмес, татаал конструкциянын көптөгөн ар кандай типтерин пайда кылуучу синтаксистеги деривациялык процесстин негизги бир жолу болуп саналат. Ядролук сүйлөмдүн жайылышы иерархиялык жол менен аткарылат жана ар бир иерархиялык баскыч структура-грамматикалык жана информативдүү-семантикалык талаптарды аткаруу менен ишке ашат (Мусаев, 2010: 130).

Ядролук сүйлөмдүн бири-биринен болгон айырмачылыгы ошол тилдин алкагына мүнөздүү ядролук структураны тандоодо жатат. Андан айырмаланып,

ядролук сүйлөмдүн жайылма формасы болгон сүйлөмдүн составынын кандайдыр бир чеги болбойт. Ошентсе да, ал логикалык жактан бүткөн болушу керек. “Сүйлөмдүн узунун чектей турган кандайдыр бир белги жок, бирок кандай гана сүйлөм болбосун, узундугу боюнча бүткөн болушу керек» (Lees, 1957: 383).

Ядролук сүйлөмдүн жайылышы тиешелүү синтаксистик процесстердин натыйжасында ишке ашат. Бул процесске ядролук сүйлөмдүн өзүнүн түзүлүшү да кирет.

Деривация процессин анализдөөдө, ал төмөнкү синтаксистик процесстердин негизинде ишке ашарын көрө алабыз: кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу, трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация жана алмашуу. Төмөндө карай турган бул синтаксистик процесстердин типтери сүйлөмдүн структурасын анализдөөнүн негизинде келип чыгат жана ал «ядролук сүйлөм→анын жайылышы же өзгөрүшү» багытында болот. Ал эми карама-каршы багытындагы маанилер компрессия, кантоминация, кыскаруу, түшүрүү процесстеринде болот.

3.2.1. Кеңейүү процесси

Кеңейүү – тилдин грамматикасындагы фундаменталдуу мүнөз. Ал рекурсивдүүлүккө таянат жана кээ бир синтаксистик бирдикке, ошол эле синтаксистик статустагы жана сүйлөмдүн структурасына жалпы синтаксистик байланыштагы башка элементтердин кошулуусу болуп саналат. Синтаксистик элементтердин кеңейүүсү жабык эмес конструкцияны пайда кылат.

Кеңейтүүчү элементтердин болушу конструктивдүү жактан талап кылынбайт. Сүйлөм кеңейүүсүз эле структуралык жактан бүткөн болуп саналат.

Кеңейүүдөгү бири-бирине байланышкан мүнөздөгү элементтердин чынжыры жалпы бирдиктүү, бирок сүйлөмдүн кеңейтилген мүчөлөрү катары каралат жана жалпы синтаксистик статустагы жана байланыштагы синтаксистик элементтердин кандайдыр бир тартиптеги түзүлүшү болуп саналат.

Кеңейүүнүн эң жөнөкөй түрү синтагматикалык чынжырдагы кээ бир элементтердин кайталанышы болуп саналат.

Ээ	1)	Бүгүн кечке сиздер үчүн ыр жана ыр жаңырмакчы.
	2)	Улуу темир жолу жана көчө транспорттору, жер-жерлердин өнүгүшү, налогдун көтөрүлүшү, Франция менен Турциянын ортосундагы согуш, Россиядагы же Ирландиядагы ачкачылык ж.б. тууралуу <i>сөздөр, сөздөр жана сөздөр</i> болуп жатты.
Баяндооч	3)	Максатыбызга жетүү үчүн <i>окуйбуз, окуйбуз</i> жана <i>окуй</i> бермекчибиз.
	4)	Алыста күйүп турган, жашоонун үмүтү болгон жарыкты көздөй алар <i>баса беришти</i> жана <i>баса беришти</i> .
Толуктооч	5)	Биз <i>силерди</i> жана <i>силерди</i> гана күтөбүз.
Аныктооч	6)	Ал <i>сиздин</i> гана кеңешиңизди угат, <i>сиздин</i> гана, башка <i>эч кимдин</i> .
	7)	<i>Узун, узун</i> уз келди.
Бышыктооч	9)	Мен ал нерсени <i>өтө, өтө</i> аз колдоном.
	10)	Менин эшигим силерге <i>ар дайым, ар дайым</i> ачык.
	11)	Бала жаттаган ырын мактана чоң апасына <i>кайрадан, кайрадан</i> айта берди.
ж.б. учурлар	12)	Биз жакка <i>көп-көп</i> каттап турсаңыз. Анын командасында <i>узун-узун</i> кыздар болор эле.

Кеңейүүнүн кептеги мындай функционалдуу-экспрессивдүү мааниси (аны тавтология деп да атасак болот) бирдей эмес. Көпчүлүк учурда мындай кеңейүү

эмоционалдуу эффект берип, күчөтүүнүн каражаты болуп саналат, бирок ошол эле учурда сүйлөм стилдик жактан бузулган түрдө көрүнүшү да мүмкүн. Күчөтүүнүн мындай мүнөзү келтирилген мисалдарда (7-сүйлөм) аныктооч-сын атоочторду, (5-сүйлөм) толуктоочту, (9-сүйлөм) бышыктоочтун даражасын, (10-сүйлөм) мезгил бышыктоочту колдонуу аркылуу берилген. Этиш-баяндоочту (3-4-сүйлөмдөрдө) кеңейтүүдө, күчөтмө мааниси кыймылдын, мезгилдин созулган идеясы менен байланышкан. Этиштин кырдаалын кеңейтүү кыймыл-аракетти бир нече ирет кайталоо менен (11-сүйлөмдө) белгиленген. Ал эми зат атооч менен ат атоочтун тавтологиялык кеңейүүсү кеңейүүнүн ар кайсы элементи менен байланыштуу болот жана ал көп колдонулбайт (6-сүйлөм).

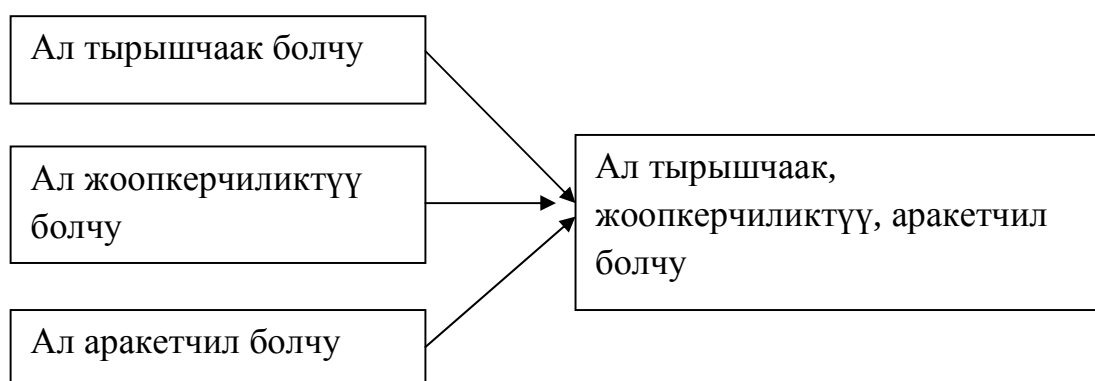
Кеңейүүнүн негизги белгиси кеңейүүнү түзүүчүлөрдүн структуралык берилишинин синтаксистик элемент катары жалпылыгы болуп саналат. Бирдей кеңейүүнүн алкагына ат атооч, зат атооч жана сан атооч (*Биз апам экөөбүз сизди чыдамсыздык менен күтүп жатабыз*), ат атооч, сан атооч (иреттик) жана сын атооч (*анын үчүнчү катуу оорушу*), ар кандай синтагматикалык класстагы жана разряддагы этиштер (*үчүнчү ирет конуш алмаштыруу, жаңы шартка көнүү, жаңы кошуна күтүү*) биригиши мүмкүн.

Кеңейүү процессине мүнөздүү көрүнүш – бул сүйлөм мүчөлөрүнүн синтактикалык-функционалдык жана категориялык жактан же синтаксистик байланышы жактан жалпы болушу эсептелет. Ошол эле учурда, алардын ортосундагы айырмачылыктардын болушу - салттуу көрүнүш. Баяндоочтун кеңейүүсү ар кандай типтеги баяндоочтордон турушу мүмкүн. Мисалы: *Аргымак бирде жалдуу, бирде жалсыз, азамат бирде малдуу, бирде малсыз* (макал); *Бир-эки күн байкай туралы, бизди байкап, аңдып жүргөндөр бар* (М.Э.).

Кеңейүүнүн чеги жөнүндө кеп кылганыбызда, ал структуралык жактан кандайдыр бир чектелүү мүнөзгө ээ эмес жана өтө кеңири болушу мүмкүн: *Тозок да, бейиш да, жан алгыч да жок* (Т.Кампанелла); *Ал тырышчаак,*

жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу (А); Асандын үнү катуу, каардуу, жинденген жана албууттанып чыгып жатты (К.А.).

Бирок ошол эле учурда бул конструкциялардын түзүлүштөрү белгилүү бир **компрессияга** дуушар болууда. Кеңейүү учурунда түзүлүшү боюнча татаал бир катар синтаксистик элементтерге жалпы болуп саналган бөлүгү кеңейүүгө дуушар болбостон түшүп калат. Мисалы:

Ал тырышчаак болчу, жоопкерчиликтүү болчу жана аракетчил болчу дегендин ордуна, *Ал тырышчаак, жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу* деп, *болчу* сөздөрү компрессияга дуушар болгонун байкайбыз.

Адатта, компрессияга жардамчы функциядагы этиштер дуушар болот. Ал эми толук маанидеги сөздөрдүн маанисин алардын лексика-семантикалык индивидуалдуулугунун негизинде башка сөз аркылуу берүү мүмкүн эмес.

Ошентип, кеңейүү менен катар анын карама-каршы мааниси **компрессия** чогуу жүрөт жана ошондуктан биз ага кеңейүүнүн карама-каршы мааниси катары токтолбойбуз.

Кеңейүүнүн элементтеринин ортосундагы байланышты Г.Г.Почепцов **аддитивдүү** жана **спецификативдүү** деп көргөзөт (Почепцов, 1971: 121).

Аддиция учурунда кеңейүүнүн ар бир элементи башка бир сапаттагы, предметтик мазмуну боюнча да анын оң же сол жагында жайланышкан

элементтерден синтаксистик жактан да көз каранды эмес өз алдынча бирдик болуп саналат.

Ал башкалар менен конструкциянын составындагы синтаксистик байланыш жана синтаксистик позициянын жалпылыгы менен гана байланыштуу. Аддитивдүү кеңейүүнү түзүүчүлөрдүн элементтер аралык биригүүсү байламта аркылуу да, байламтасыз жол менен да аткарылат: *Менин ал күндөрдөгү жашоом же көңүлдүү же кыйналгыдай эмес, көбүнчө жөн гана өмүр сүрүү болгон* (К.А.).

Сүйлөмдүн ар кандай мүчөлөрүнүн кеңейүүсүн же ар кандай лексикалык берилиштеги байламтасыз же багынычсыз байламталуу кеңейүү элементтерине мисал келтиребиз:

Ээ:	Анын оттой жанган көзү жана өзүнө ишенүү менен так-так сүйлөгөнү жана өзүн алып жүрүшү кишини өзүнө тартып турду; <i>Жаштыгы</i> жана <i>кирдиги</i> жана <i>эч нерседен үмүтсүздүгү</i> анын майыптыгы болучу; Кире бериштен <i>эшиктин ачылып жабылышы</i> , <i>коңгуроонун чырылдашы</i> жана <i>балдардын ызы-чуу болуп ойноп жатышы</i> угулуп жатты.
Баяндооч:	Ал кагаз кутучадагы чылымын <i>күйгүзүп</i> , ширеңкесин полго <i>ыргытып</i> , кекеринки бөлмөдөн <i>чыгып кетти</i> ; Кичинекей Асан текчедеги оюнчуктарды <i>чачып</i> , дивандын үстүндө ээси оогуча <i>секирип</i> , столдун үстүндөгү вазаны <i>сындырып</i> , анан өзүн күнөөлүү <i>сезип</i> , акыры <i>үйүмө кетем деп чыр салды</i> ; Айша идиш жууду, үй <i>шыпырды</i> , баарын өзү <i>башкарды</i> .

Жогорудагы мисалдарда көргөзүлгөндөй, баяндоочтордун аддициясы реалдуу чындыктагы процесстин тиешелүү мезгил тартибинде берилген. Аддитивдүү кеңейүү мазмунундагы баяндоочтун кыймыл-аракеттеринин бардыгы бир мезгилдик аралыкта өтүп, мезгилдештиги менен байланышат. Мисалы: *Ал*

балдарды төрөп, аларды багып, тамак берип, жуунтуп, кийимдерин жамап, тамак жасап жана үй шыпырып, өзү жарыбагандай тамактанып, өмүрүндө бир да жолу саякатка чыкпай, оорулардан азап чегип, эч качан кенендикти билген эмес (оозеки кептен).

Кийинки мисалда аддитивдүү этиш-баяндоочтор биринин артынан бири боло турган башкача мезгилдик формада өтөт: *Клубдагы оюн-зоок бүтүп, жарык өчүп, келгендер үйлөрүнө кайтышты (К.Б.); Кичинекей Асан текчедеги оюнчуктарды чачып, дивандын үстүндө ээси оогуча секирип, столдун үстүндөгү вазаны сындырып, анан өзүн күнөөлүү сезип, акыры үйүмө кетем деп чыр салды* (оозеки кептен).

Сүйлөмдүн бышыктооч, толуктооч, аныктоочтук элементтеринин кеңейүүсүнө мисалдарды келтиребиз:

Бышыктооч:	Картаң аял <i>идиш койгон текчесинен жана керебетинин үстүнөн</i> көз айнегин издеп жатты; Ал адам <i>шаишпай</i> , үнүн <i>кайра-кайра оңдоп коюп, олуттуу</i> сүйлөп жатты.
Толуктооч:	Ал мага өзүнүн <i>аялы, балдары, чарбасы, ден-соолугу жана кыйынчылыктары</i> тууралуу айтып берди; Мен бул <i>падносту</i> мурун такыр көргөн эмесмин, чоң <i>чайнекти</i> да, кичинекей <i>чайнекти</i> да.
Аныктооч:	<i>Кооз, кенен, узун көчөлүү, бийик, күрөң имараттары бар, эски</i> шаар Вена менин эсимден кетпейт; Анын <i>терең маанилүү сөздөргө бай, таамай айтылган, кайталангыс</i> ырларын окуугандан тажабайм

Өз алдынча маани бербөөчү сөздөрдүн кеңейүүнүн ар бир элементтеринде, структуралык тартибинде талап кылынбаса деле, бир элементтин кайталанып колдонулушу алардын өз алдынчалуулугун баса белгилеп, же экспрессивдүүлүк

жактан маанилүү экендигин билдирет. Кеңейүүнүн ар бир элементи бул учурда өз алдынча өзгөчөлөнгөн сапатка ээ экендиги көргөзүлөт: *Баланын чынчыл болуусун, адамгерчиликтүү болуусун, иштерман болуусун ар бир ата-эне талап кылышы керек* (оозеки кептен); *Мен сенин да, өзүмдүн да намысымды сактадым* (А.Т.); *Сенин окуу~~ң~~ тууралуу, жетишкендиктери~~ң~~ тууралуу, кайгы~~ң~~ тууралуу, дегеле, жашоо~~ңдогу~~ бардык нерсе тууралуу кабардар болуп жүргүм келет* (К.А.).

Кеңейүүдө бардык элементтерге тиешелүү жандоочтун жалпы колдонулушу жана кеңейүүнүн жалпы элементтеринин ар бири менен колдонулушу экспрессивдүү планда айырмачылыкты көргөзүп турарын төмөнкү эки сүйлөмдөн байкаса болот: *Мен сенин келечегин, ден-соолугу~~ң~~, балдары~~ң~~ жөнүндө ойлонуп жатам. Мен Тендлергассе көчөсүндөгү жатакана жөнүндө, түн ортосуна чейин университеттеги кабинетинен кетпей иштеген профессор Хайнер Айхнер жөнүндө, көрүүчүлөргө жык-жыйма толгон опера-балет театрлары жөнүндө, Моцарттын чыгармалары жа~~ңы~~рып турган хан сарайлар жөнүндө көп эстейм* (оозеки кептерден).

Спецификация учурунда бир синтаксистик элемент экинчи элементти тактоо, маанилик ачып берүү мүнөзүн алып жүрөт. Бул учурда белгилүү бир предметти же белгини тагыраак, конкреттүүрөөк мүнөздө берүү максатында көргөзүлүп жаткан түшүнүктү тарытуу жолу болуп саналат. Мисалы: *Ал сени эртең эрте~~ң~~ менен саат тогузда өзүнүн бөлмөсүнөн күтөт* (К.А.).

Спецификация мааниси менен байланыштуу бул сүйлөмдүн эки мүчөсү бирдей синтаксистик статуска ээ, бирок алардын семантикалык мазмуну белгилөөнүн конкреттүүлүк даражасы боюнча айырмаланып турушат. Сол жагында жайланышкан синтаксистик бирдик оң жагында жайланышкан бирдикке салыштырмалуу көбүрөөк жалпы түшүнүктү билгизип турат.

Спецификативдүү кеңейүү маанисинде байланышып жаткан синтаксистик элементтер алардын синтаксистик позициясынын жалпылыгына карабастан,

окшош мүнөздө болушпайт. Алар бири-бири менен иреттик байланыш менен байланышкан: ар бир кийинки келип жаткан элемент синтаксистик жактан да жана мааниси жагынан да доминациялык сөз менен гана байланышпастан, алдында турган сөз менен да байланышат. Бул жерде аддиция кеңейүүсүнө тиешелүү синтаксистик катардагы ар бир мүчө доминациялык сөз менен гана байланышкан синтаксистик автономдуулук жок.

Башка учурларда спецификативдүү кеңейүүдөгү элементтер предметке тиешелүүлүгү боюнча окшош келишет: *Генерал жоокерлерин, аткычтар ротасынын желеленген катарын сыдырып тиктеди* (Т.К.); *Биз сени айылда атамдын үйүндө күтөбүз* (оозеки кептен). Бул жерде *жоокерлерин, аткычтар ротасынын желеленген катарын; айылда атамдын үйүндө* сөздөрү окшош келет. Бул сыяктуу сүйлөмдөрдөгү спецификация сөздөрдүн категориялык айырмачылыгы менен, өзгөчө биринчи элементтин ат атоочтук тактооч же өтө жалпы маанидеги тактооч разрядына, экинчи элементтин зат атоочтун классына караштуу болгондугу менен байланыштуу. Жалпылап көргөзүүчү мүнөз же тактоочтук маанинин жалпы мүнөзү алар тарабынан берилип жаткан мейкиндик же мезгилдик берилишти милдеттүү түрдө конкреттештирет.

Кеңейүү сүйлөмдүн структурасындагы ядро же ядро эмес составдарынын ортосундагы чекти сактоо менен байланышпаган синтаксистик жаралуунун процесси болуп саналат. Жайылбаган сүйлөмдүн ядросунун элементтеринин кеңейиши, кеңейүү канчалык кеңири болгондугуна карабастан, жайылма сүйлөмдүн пайда болушуна алып келбейт, тескерисинче, жайылма сүйлөмдүн ядролук эмес составынын кеңири элементтеринин тутумун кыскартуунун натыйжасындагы редукция ядрого алып келбейт.

3.2.2. Татаалдануу процесси.

Кийинки синтаксистик процесс – **татаалдануу**. Ал кеңейүү процесси менен процесстин объектиси болуп саналган синтаксистик элементтин чегинен чыкпаган жалпы өзгөчөлүккө ээ. Кеңейүү учурундагыдай эле татаалдануу жолу менен пайда болгон түзүлүш ядролуу сүйлөмдүн жайылышына алып келбейт, же тетириңче жайылган сүйлөмдү ядролук сүйлөмгө чейин кыскартпайт.

Татаалдануу процесси көп кезигип, көп колдонулганына карабастан, өтө аз изилденген. Грамматикалык эмгектерде ага тиешелүү фактылар систематикалык жактан да, теориялык жактан да анализденбей, жөн гана аталып кеткен.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн ар кандай компоненттик составы бири-бири менен жалпы синтаксистик позицияда болушу менен гана байланышпайт. Бир эле сүйлөм мүчөсүнүн эки башка түрдүүлүгү деривация мааниси менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул учурда синтаксистик бирдиктин бир структурасы баштапкы болуп саналса, экинчиси – андан жаралып жаткан элемент же туунду болуп саналат. Ушул мазмунга мисал катары төмөнкү баяндоочторун алсак болот: *Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарый баштады (К.Ж.) ← Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарыды; Ай он бешинде тегерек болуп көрүнөт (С.Б.) ← Ай он бешинде тегерек көрүнөт*. Бул сөздөр өзүнүн синтаксистик статусу боюнча окшош, составы боюнча айырмаланып турат. Экинчи түзүлүштөн айырмаланып, биринчи түзүлүштүн биринчиден, маани берүүчү сөздөрдөн турган татаал конструкцияга ээ экендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Экинчиден, ал конструкцияны түзүүчүлөрдүн ортосундагы синтаксистик байланыштын өзгөчөлөнгөн мүнөздө экендиги. Багынычтуу байланышта болуу менен, бул байланыш сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы башка байланыштардан да айырмаланып турат.

Татаалдануу катышында турган сүйлөм мүчөлөрүнүн элементтеринин ортосунда формалдуу көз карандылык бар. Ал формалдуу көз карандылыкты

татаалдандырып турган элемент негизги синтаксистик бирдикти түзүүчүнүн формасын аныктайт. Биздин учурда *баштады*, *көрүнөт* баяндоочторунун негизги бөлүгүндө же атоочтук же чакчыл формасынын милдеттүү түрдө болуусу керек экендигин көргөзөт.

Ошентип, татаалдануу – структураны жөнөкөйдөн татаалга айланткан негизги мазмунду камтыган, синтаксистик бирдиктин структурасын өзгөрткөн синтаксистик процесс болуп саналат. Структуранын татаалдыгы бирдикти түзүп жаткан элементтердин бири-бирине синтаксистик жактан көз каранды экендигин көргөзөт.

Трансформация термини боюнча интерпретациялоодо татаалдануунун синтаксистик процессин татаалдануунун квазитрансформациясы катары карасак болот. Негизги, биринчи алынып жаткан структуранын мазмуну менен анын татаалданган трансформациясынын ортосундагы семантикалык айырмачылык квазитрансформация түшүнүгүн четке какбайт. Дал квазитрансформациянын өзүнө трансформацияга караганда чоң семантикалык айырмачылык мүнөздүү. *Күлдү* жана *күлө баштады* маанилери трансформациялык традициялык формуласында төмөнкүчө берилет: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E}_x + \mathcal{E}$ бул жерде $\mathcal{E}_x$ тиешелүү разряддагы этиш болуп саналат. Мисалы: *Азыр башталат* $\leftrightarrow$ *Азыр башталышы мүмкүн* (Ш.Б.).

Сүйлөм мүчөлөрүнүн жөнөкөй жана татаал структураларынын ортосундагы айырмачылыкты баяндооч менен а) жана б) сериясында көргөзүп кетели:

а) Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркашат.

б) Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркай алышат.

Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркашы керек.

Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркашы мүмкүн.

Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркай бермекчи.

Алар кечки саат сегизде стадиондо чуркай башташат.

Алар кечки саат сегизде стадиондон чуркаганга милдеттүү.

Алар кечки саат сегизде стадиондон чуркагандарына абдан кубанычтуу.

Аларга кечки саат сегизде стадиондон чуркагыла деп айтышты.

Ошол эле классификациялык статусту сактоо менен а) жана б) дагы баяндоочтор өзүнүн структуралары менен айырмаланышат. а) да ал жөнөкөй болсо б) да ал татаал болуп саналат. Төмөндө баяндоочтун жана сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн татаалданыштарын карайбыз.

Татаалданып жаткан элементтин морфологиялык жаратылышынын негизинде татаалдануунун үч негизги тибин белгилейбиз: 1) активдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу, 2) пассивдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу, 3) адъективдүү татаалдануу. Биринчи типте татаалдануучу элемент активдүү конструкциядагы этиш болсо (*Алар эртең кечинде тоодон кайтып келиши керек*), экинчи типте пассивдүү конструкциядагы (мисалы: *Алардын эртең кечинде тоодон кайтып келиши күтүлүүдө*) этиш болуп саналат. Ал эми үчүнчү типте татаалдануучу болуп этиш менен сын атооч болуп саналат (*Алардын эртең кечинде тоодон кайтып келүүсү коркунучтуу*).

Лингвистикалык көрүнүштү ар тараптуу анализдөө жана интерпретациялоо мыйзамченемдүү көрүнүш. Тилдик көрүнүштөрдү ар тараптан изилдөө ар кандай көз караштагы өзгөчөлүктөрдү көргөзүү менен, анын реалдуулугуна жетүүгө жардам берет.

Баяндоочтун составына активдүү конструкциядагы этиштик татаалдануу катары кирип жаткан элементтер ар түрдүү болушат. Баяндоочтордун активдүү конструкциядагы этиштик татаалдануусунун жети түрүн белгилейбиз.

1. Кыймыл аракеттин субъект менен модалдуулук мүнөздө байланышы:

Мындай баяндоочтун экинчи элементин $\mathcal{E}_m$ символу менен белгилеп, төмөнкү татаалдануунун формасын беребиз: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_m$. Мисалы: *Менин айтканыма*

ишенишиң керек (К.Ж.); Кашкарга тымызын келип калышы мүмкүн (К.Ж.); Ал күнү коё турсам болмок (Ч.А.).

2. Кыймыл-аракеттин божомолдуулугу.

Татаалдануунун элементи кыймыл аракеттин божомолдуулугун билгизет. Мындай маанидеги этиштер өтө аз. Татаалдануу формуласы: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_6$, бул жердеги $\mathcal{E}_6$ – божомолдуулук этишинен алынган. Мисалы: *Сен чындыкты уккун* келип жаткандайсың (Т.С.); *Өңүң кер-сары тартып калганына караганда ооруп калган сыяктанасың* (Ч.А.).

3. Кыймыл-аракеттин күтүлгөндүгү.

Баяндоочтун негизги элементи тарабынан берилген кыймыл аракет божомолдуулук, капысынан, күтүлбөгөн мааниде берилет, ошондуктан күтүүсүз же тетиринче күткөн белгилери менен болот: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_k$, бул жердеги $\mathcal{E}_k$ – күткөн кыймыл-аракет. Мисалы: *Мен жекшемби күнү бош эмес болуп калдым* (Аг); *Аны түшүнгөн жалгыз гана Алиман болуп чыкты* (Ч.А.).

4. Субъектинин кыймыл-аракетке болгон мамилеси.

Баяндоочтун татаалдануучу элементтери каалоо, каалабоо, ниет маанилеринде болот. Татаалдануунун мындай түрүндөгү этиштердин көпчүлүгү бир объектилүү функцияда боло алышат: *Сени менен сырдашкым келди* (Ч.А.); *Алиман анысын мага билдиргиси келген жок* (Ч.А.).

Бул татаалдануунун формуласы төмөнкүдөй болот: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{кал}}$, бул жердеги $\mathcal{E}_{\text{кал}}$ – каалоону билдирген этиш.

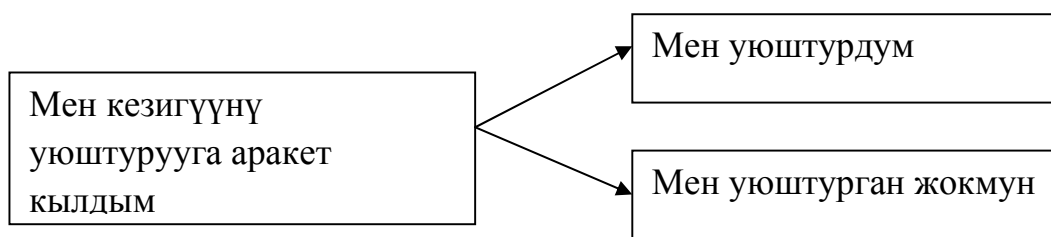
5. Кыймыл-аракеттин реалдуулугу.

Баяндоочтун бул татаалдануу структурасында алдында турган кыймыл-аракеттин реалдуулугун экинчиси а) жокко чыгарат же б) тастыктайт. Татаалдануу формуласы: $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_p$, бул жердеги $\mathcal{E}_p$ – кыймыл-аракеттин реалдуулугун билдирген этиш. Мисалы: *Бала ыйлайын деп араң турган* (оозеки кептен); *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтпоо керек экенин ойлоп турду* (К.А.).

Баяндоочтун мындай жол менен татаалдануусундагы сүйлөмдө этиш тангыч же жай формадагы жөнөкөй баяндооч менен трансформация боло алат. а) *Бала ыйлайын деп араң турган* → *Бала ыйлады*; б) *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтпоо керек экенин ойлоп турду* → *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтып берген жок*.

6. Кыймыл-аракеттин аткарылышы.

Кыймыл-аракеттин аткарылышы мындай типтеги этиштерге байланыштуу эки башка болушу мүмкүн: аткарылган же аткарылбаган. Бул кыймыл-аракеттин аткарылган же аткарылбагандыгынын бирин гана билдирген $\mathcal{E}_p$ тибиндеги этиштердин конструкциясынан айырмаланып, бул учурда кыймыл-аракеттин аткарылышын көргөзгөн этиштердин конструкциясы эки маанини тең камтыган трансформацияда болот:

Татаалдануу формуласы: $\mathcal{E} = \mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{атк}}$, бул жерде $\mathcal{E}_{\text{атк}}$ кыймыл-аракеттин аткарылышын билдирген этиштен келген. Мисалы: *Сунахан аны менен кезикпөөнүн айласын издеди* (К.Ж); *Алым бул табышмактын жандырмагын чечүүгө эчен аракетин кылды* (К.Ж.).

7. Кыймыл-аракеттин субъектисинин позициялык мүнөзү.

Баяндоочтун татаалданышынын өзгөчөлөнгөн түрү өзүнүн составына субъектинин позициясын же кыймылын билдирүүчү этиштерди камтыйт. Татаалдануу формуласы $\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{поз}}$, бул жерде $\mathcal{E}_{\text{поз}}$ – абалды билдирүүчү этиш.

Мисалы: *Аялы экөө тиричилигин сүйлөшүп чай ичип отурган эле* (Ч.А.); *Эне тизесинде олтурган баласынын чачынан сылап олтурду* (К.А.).

Пассивдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу аркылуу татаалданган баяндооч төмөнкү структурада болот: *Эгемендүүлүк күнүнө арналган чоң концерт стадиондо өтөөрү күтүлүүдө* (Аг); *Мирбек мырза бул ырына жаңы клип тартып жатканы айтылууда* (С.И.).

Пассивдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу төмөнкү трансформацияда берилиши мүмкүн: *Эгемендүүлүк күнүнө арналган чоң концерт стадиондо өтөт* → *Эгемендүүлүк күнүнө арналган чоң концерт стадиондо өтөөрү күтүлүүдө*; *Мирбек мырза бул ырына жаңы клип тартып жатат* → *Мирбек мырза бул ырына жаңы клип тартып жатканы айтылууда*.

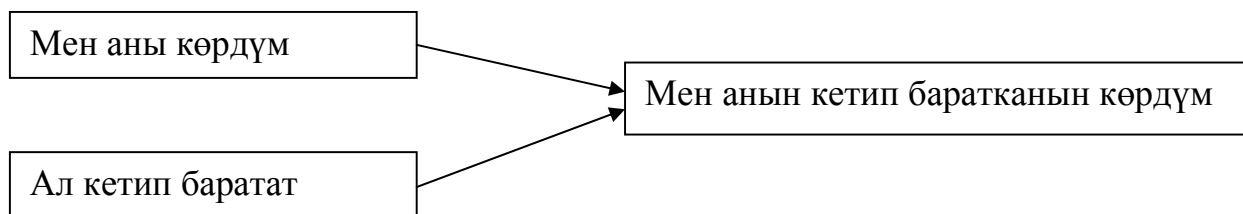
Жогоруда биз баяндоочтун этиштик татаалдануусун карадык. Татаалдандыруучу элемент активдүү же пассивдүү конструкциядагы этиштер гана болбостон, сын атооч категориясындагы баяндооч да боло алат. Мындай татаалданууну **адъективдүү** деп атайбыз. Мындай татаалдануунун процессин **З Э → З/Э С Э** формуласы менен беребиз. *Турмуш жакшырып баратат* (Т.С.) → *Элибиздин турмушу жакшырып баратканына мен ыраазы болуп турам*.

Адъективдүү татаалданган баяндооч учурунда кыймыл-аракетке модалдык белгиси бар татаалдануучу элемент кирет. Мисалы: *Бул ишти аткаруу өтө коркунучтуу* → *Бул ишти аткаруу өтө коркунучтуу болушу мүмкүн*; *Өрдөктөр каздарга караганда зыянкеч* → *Өрдөктөр каздарга караганда көбүрөөк зыянкеч болушу мүмкүн* (оозеки кептерден).

Объекттин тике толуктоочунун татаалдануусу – белгилүү бир семантикадагы этиштерден кийин колдонулат. Толуктооч менен анын татаалдануусу ортосундагы белги болуп полипредикативдүүлүк саналат. Бул белги каралып жаткан конструкцияларда эң маанилүү жана төмөндөгү мисалдардын баарына тиешелүү бирден-бир белгиси. Татаалданып жаткан жана

татаалдандыруучунун ортосундагы полупредикативдүү мүнөз мындай сүйлөмдөрдүн трансформациялык тарыхында көргөзүлөт. Берилип жаткан татаалданган толуктоочу менен сүйлөм эки сүйлөм кошулган сүйлөмдөй болот.

Мисалы:

Этиштин толуктоочунун татаалдануусун үч топко бөлөбүз. Биринчи жана эң кеңири топту толуктоочу татаалданбаган этиштер түзөт. Экинчи топко кээ бир же бардык маанилеринде жөнөкөй гана эмес татаал толуктооч менен айкаша алуучу элементтер кирет. Ал эми үчүнчү өтө аз санда колдонулуучу топко кээ бир маанилеринде сөзсүз түрүндө толуктоочтун татаалдануусун талап кылган этиштер кирет:

(биринчи топ) Окуу: Клара катты окуду.

(экинчи топ) Көрүү: Тарбиячы балдардын ойноп жатканын көрдү.

(үчүнчү топ) Атоо: Муну татаал сүйлөм деп атайбыз.

Сүйлөмдүн татаалданып жаткан мүчөсүнүн бири-бирине байланышуусунун даражасы ар кандай болушу мүмкүн. Кээ бир учурда татаалдандыруучу элемент түшүп калышы мүмкүн. Татаалдандыруучу элементтин түшүп калышы сүйлөмдүн грамматикалык жагына же калган элементтердин лексикалык мазмунуна таасирин тийгизбейт, бирок сүйлөмдүн маанилик-мазмунун дээрлик өзгөртүп салат. Мисалы: *Исабековдун кызды акмалап отурганын эч ким байкабайт* (Ч.А.) – *Исабековду эч ким байкабайт*.

Татаалдандыруучунун түшүп калышы этиштин семантикасына гана байланыштуу болбойт. Татаалдандыруучунун түшүп калуусуна зат атооч толуктоочтун семантикасынын таасири тиет. Мисалы угуу этишинин алдында зат

атооч-толкутооч үндү чыгара алчу мейли жандуу, мейли жансыз предметти көргөзүп турса (адам, коңгуроо) же тиешелүү объекттердин иш-аракеттеринин натыйжасы «үндүн генератору» болуп эсептелинсе, түшүрүүнү колдонууга болот. Мисалы: *Мен үндөрдү балдар бөлмөсүнөн чыгып жатканын уктум - Мен үндөрдү балдар бөлмөсүнөн уктум – Мен үндөрдү уктум* (оозеки кептен). Эгерде зат атооч мындай түшүнүктү билдирбесе, анда түшүрүү колдонулбайт: *Мен эшиктин катуу жабылганын уктум – Мен эшикти уктум* (оозеки кептен).

Сүйлөмдүн ээсинин да татаалданган учурлары кездешет: *Биз экөөбүз барабыз* (оозеки кептен); *Силер балдар биздин баштан өткөн оор күндөрдү көрбөгүлө* (А.).

3.2.3. Жайылуу процесси

Жайылуу синтаксистик көз карандылыктагы байланыштын негизинде сүйлөмдүн бир элементинин башка элементти алып кирүүсү. Процесс сүйлөм мүчөлөрүнүн деңгээлинде аткарылат. Жайылуу синтаксистик конструкциянын мүнөзүнө байланыштуу болот. Мисалы, *Ал жылмайды* деген ядролук сүйлөм жайылуу процесси учурунда *жылмайды* сөзүнө жайылууну колдонуу менен, *Ал тишин кашкайта жылмайды* (оозеки кептен) деп жайылышы мүмкүн.

Кыргыз тилинде колдонулуп келген жайылуунун башкы түрлөрү төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Э→Т Э: Ал онтоду → Ал жаны кыйнала онтоду.

Т→С Т: Айсулуу жакшы бийлейт → Айсулуу укмуштуудай жакшы бийлейт.

С→З С: Сыртта кардуу бороон болуп жатат → Сыртта кышкы кардуу бороон болуп жатат.

Т→Т_д Т: Кээ бир балдар шар окуй баштаган → Кээ бир балдар өтө шар окуй баштаган (Бул жерде Т_д тактоочтун даражасын көргөзүүчү бөлүкчө).

Сүйлөм мүчөлөрдүн алкагы менен чектелген кеңейүү жана татаалдануу процессинен айырмаланып, жайылуу – ар дайым бир сүйлөм мүчөсү алкагынан

чыккан процесс болуп саналат. Жайылуунун натыйжасында татаал синтаксистик бирдик – сөз айкаш пайда болот. Ал эми аны сүйлөмдүн деңгээлинде карасак, сүйлөм мүчөлөрүнүн тобу пайда болот. Ядролук сүйлөмдүн жайылышы жайылуу процесси менен түздөн-түз байланышта экендигин мүнөздөйт. Дал ушул процесс аркылуу жайылбаган сүйлөм жайылган сүйлөмгө айланат. Жайылуу процесси – белгилүү бир сүйлөм мүчөнүн чегинен чыгуудагы эң керектүү момент.

Жайылууну кеңейүү менен контрасттуу түрдө салыштырып кетсек, кеңейүүнүн элементи жалпы категориялык көз карандылыкта болсо, жайылуунун элементтерине мындай жалпылыктын кереги жок. Б.а., элементтердин ортосундагы катнаш түрдүү негизде түзүлгөндүктөн, жалпылык бул жерге мүнөздүү эмес.

Дагы бир эң маанилүү айырмачылык – кеңейүүнүн структуралык жактан чектүүлүгү. Жайылууда болсо ар дайым процесс андан ары улана бере алат, чеги жок болот. Жайылуунун мүмкүн болгон тереңдиги үстөмдүк кылуучу сөздүн рангасына жараша болот. Сөздүн рангалык абалы жана ага жараша жайылуунун мүмкүнчүлүгү кайсы класска караштуу экендигинен гана аныкталбастан, ал класстын ичиндеги разрядга да жараша болот.

Жайылуунун **биринчи баскычында** жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын жайылышы моделдин конструктивдүү жактан маанилүү курамына ар кандай синтаксистик функциядагы жаңы лексемаларды киргизүү менен ишке ашат, б.а., минималдуу курамдагы сүйлөм жаңы, конструктивдүү жактан маанилүү эмес факультативдүү элементтердин эсебинен жайылат жана алар ядролук сүйлөмдүн жардамчы мүчөлөрү катары жана алынган ядролук моделдин ички структурасын жайылтуучу каражат катары кызмат кылат. Ушул жол аркылуу жөнөкөй сүйлөм конкреттешет. Берилген субъект жана объект ар кандай аймактык, мезгилдик, сыпаттык маалыматтарды кошуу менен семантика-синтаксистик валенттүүлүктүн жалпы берилиши келип чыгат. Жөнөкөй

сүйлөмдүн ички структурасынын көлөмү кептин ар кандай валенттүүлүгүнөн көз каранды. Мисалы, ЯС₁₆ тибиндеги *Жамгыр жаады* ядролук сүйлөмдүн мүмкүн болгон потенциалдуу байланыштарын-валенттүүлүгүн көргөзсөк:

Жамгыр жаады.

Качан жаады? – *Жекшемби күнү* жамгыр жаады.

Кайда жаады? – Жекшемби күнү *Караколдо* жамгыр жаады.

Кандай жамгыр жаады? – Жекшемби күнү *Караколдо катуу, мөндүр аралаш* жамгыр жаады.

Ал эми ЯС₂ тибиндеги ядролук сүйлөмдүн жайылышын карасак: Ал терезени жапты.

Ким терезени жапты? – *Үшүп келген* ал терезени жапты.

Кайсы терезени жапты? – Үшүп келген ал *чоң* терезени жапты.

Качан жапты? – Үшүп келген ал *чоң* терезени *азыр эле* жапты.

Кантип жапты? – Үшүп келген ал *чоң* терезени азыр эле *тарс эттире катуу* жапты.

ЯС₁₇ тибиндеги ядролуу сүйлөмдүн жайылышы: Эне келинди кызматы үчүн алкап жатты.

Кайсы эне? – *Кубанычы койнуна батпаган* эне келинди кызматы үчүн алкап жатты.

Кайсы келинди? – Кубанычы койнуна батпаган эне *кошуна* келинди кызматы үчүн алкап жатты.

Кайсы кызматы үчүн? – Кубанычы койнуна батпаган эне *кошуна* келинди *бүгүнкү* кылган кызматы үчүн алкап жатты.

Кайсы жерден кылган кызматы үчүн? Кубанычы койнуна батпаган эне *кошуна* келинди *ашканада* бүгүнкү кылган кызматы үчүн алкап жатты.

Кандай кызматы үчүн? - Кубанычы койнуна батпаган эне *кошуна* келинди *ашканада* бүгүнкү кылган *оор* кызматы үчүн алкап жатты.

Кантип алкап жатты? – Кубанычы койнуна батпаган эне кошуна келинди ашканада бүгүнкү кылган оор кызматы үчүн *жан-алы* калбай алкап жатты.

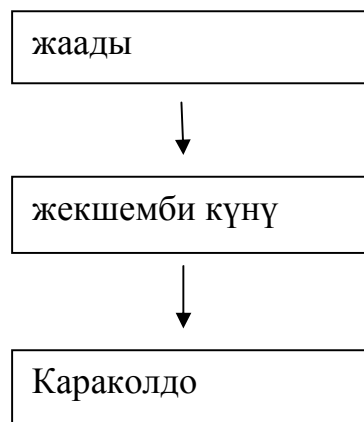
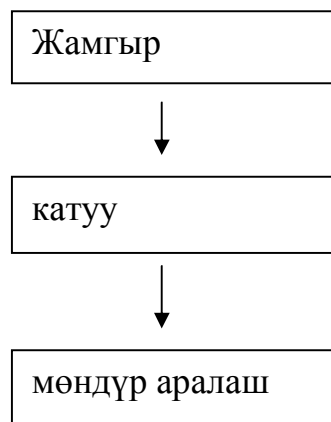
Качан алкап жатты? - Кубанычы койнуна батпаган эне кошуна келинди ашканада бүгүнкү кылган оор кызматы үчүн *эртели-кеч* жан-алы калбай алкап жатты.

Жогорудагы сүйлөмдөрдө, бериле турган негизги маалыматты билдирүүчү сүйлөмдүн маанилүү сөздөрүнө ошол мазмунга конкреттүүлүктү берүү үчүн, негизги маалыматка өтө маанилүү эмес факультативдүү сөздөрдү кошуу менен аларды жайылта алдык. Б.а., биринчи сүйлөмдө *жамгыр жааганы* негизги маалымат болсо, кайда, качан, кантип жааганы ж.б. биринчи маалыматка конкреттүүлүктү берүүчү факультативдүү маалымат болуп саналат. Экинчи сүйлөмдө, *ал терезени жапканы* негизги маалымат болсо, ким, качан, кантип, кайсы терезени жапканы ж.б. кошумча маалымат болот. Үчүнчү сүйлөмдө, *эне келинди кызматы үчүн алкаганы* негизги маалымат болсо, кайсы эне, кайсы келинди, келиндин кайсы, кандай, кайсы жерде кылган кызматы үчүн, качан, кантип алкаганы ж.б. кошумча маалымат экени байкалды.

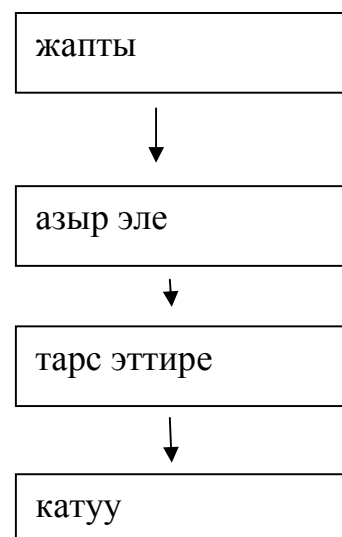
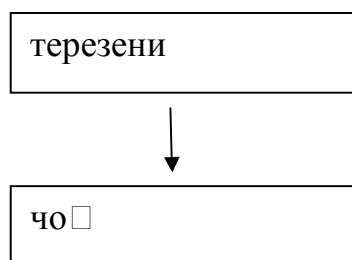
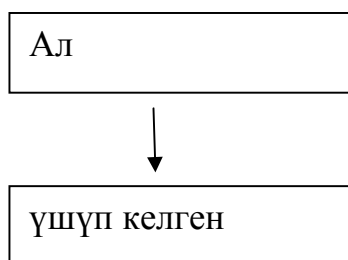
Ядролук сүйлөмдүн составындагы элементтердин саны сүйлөмдүн андан ары жайылышына жардам берет. Негизги элементтин дээрлик ар бири өзүнө кошумча элементтерди ала алат. Ядролук сүйлөм канчалык көп элементтен турса, алардын ар бирине кошумча элементтердин кошулушу аркылуу сүйлөмдүн структурасы ошончолук жайылган структурада болот.

Мисалы:

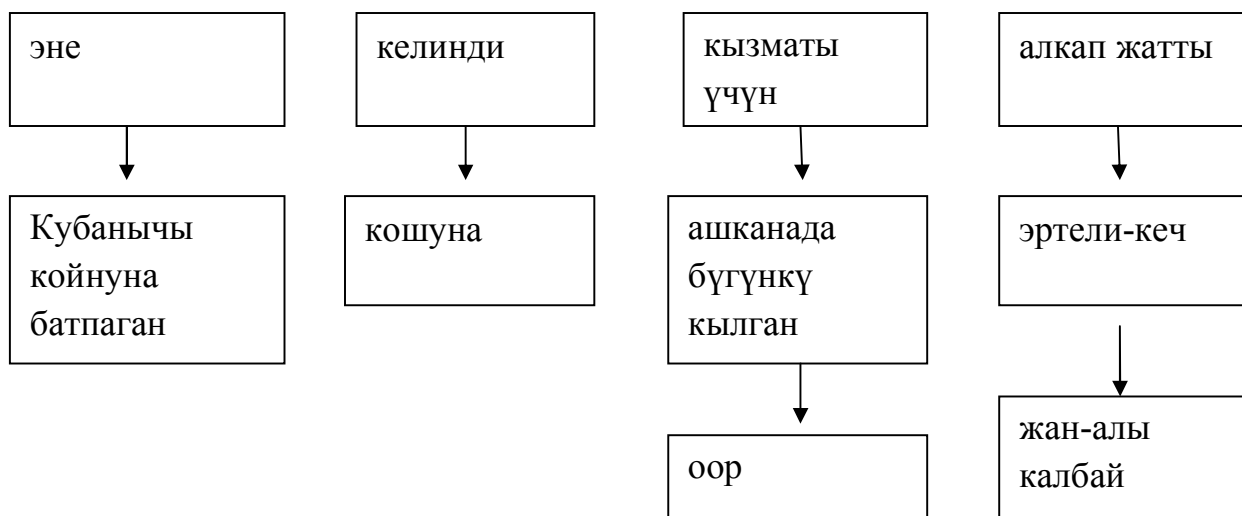
1.

2.

3.

Ядролук сүйлөмдөргө жаңы элементтердин кошулушу менен, кеңейүүнүн натыйжасында пайда болгон жөнөкөй сүйлөм кандайдыр бир предмет тууралуу маалыматты жайылта алды. Б.а., ядролук сүйлөмдөрдө жааган жамгыр, ал ачкан терезе, эне келинди кызматы үчүн алкаганы тууралуу айтылып жатса, бул маалыматтарга мезгилдик-аймактык, атрибуттук ж.б. кошумча маалыматтарды киргизүү аркылуу биринчи маалымат ар тараптан, ар кандай мааниде такталып, конкреттешти.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасынын жайылышынын **экинчи баскычы** биринчи баскычта киргизилген элементтердин эсебинен пайда болгон курамга, ал элементтердин кошумча берип турган маанилерин дагы тактай турган маалыматтарды, жаңы сөз айкаштарды киргизүү болуп саналат да, анын эсебинен кайрадан жаңы конструкция пайда болот. Жайылуунун мындай жолу бири-бирине байланышкан тизмекти элестетет, ар бир звено өзүнүн артынан кийинки звенону ээрчитип келет. Жайылуунун биринчи баскычында жөнөкөй сүйлөм структуралык жактан жөнөкөй элементтерди кошуп алуу аркылуу жайылса, экинчи баскычында ар бир элементке конструкция түрүндөгү кеңири формадагы сөз айкаштар жалганышы мүмкүн.

Кандай гана ядролук сүйлөм болбосун, анын жайылышынын чеги жок. Жогоруда алынган ядролук сүйлөмдөрдүн жайылган формалары бүткөн структурада деп айта албайбыз. Алардын андан ары жайылышы да мүмкүн болуп саналат. Мисалы: *Жамгыр жаады → Жекшемби күнү Караколдо катуу жамгыр жаады → Өткөн жекшемби күнү кечинде күтүлбөстөн, Караколдун өйдө жагына бир сааттай чамасында катуу мөндүр аралаш жамгыр жаады; Ал терезени жапты → Үшүп келген ал ашкананын чоң терезесин азыр эле тарс эттире катуу жапты → Керели кечке кой кайтарып үшүп келген ал ачуулануу менен бир аз жел кирсин деп ачылган ашкананын чоң терезесин азыр эле биздин көзүбүзчө кулакты жаңырта тарс эттире болгон күчү менен булкуй катуу жапты; Эне келинди кызматы үчүн алкады → Кубанычы койнуна батпаган эне кошуна келинди ашканада бүгүнкү кылган оор кызматы үчүн эртели-кеч жан-алы калбай алкап жатты → Кубанычы койнуна батпаган жалгыз бой эне өзүнө боору ачыган элпек кошуна келинди көп күндөн бери чаң басып жаткан ашканада керели-кечке тынбай бүгүн кылган оор кызматы үчүн эртели-кеч күбүрөнө, жан-алы калбай алкап жатты.*

Жайылуу синтаксистик процессин карап жатып компрессияга мүнөздөш **контаминация** түшүнүгүнө токтолобуз. Контаминация жайылуу процессине карама-каршы мааниде келет. Контаминацияда эки башка сүйлөм мүчөлөрүнүн биригүүсү, б.а., толук маанилүү эки сөздүн биригүүсүнөн бир сүйлөм мүчөсү пайда болот. Мисалы, *Ал ойгонгондо кыйналып жаткан болчу → Ал кыйналып ойгонду* (оозеки кептен) сүйлөмүндөгү мезгил бышыктооч менен тутумдаш баяндоочтун биригүүсүндөгүдөй, алардын кандайдыр бир мүнөздө кайчылашуусу. Контаминация компрессияга караганда кандайдыр бир деңгээлде күчтүү процесс болуп саналат. Компрессияда окшош жардамчы сөздөр биригип жатса, контаминацияда эки башка сүйлөм мүчөсүнүн биригүүсүн байкайбыз. “Контаминация предполагает большую степень единства, чем та, которая

обнаруживается при компрессии последнее являет собой свободное нанизывание один к другому функционально общих синтаксических элементов или их частей. Объединенные в рамках компрессии, они сохраняют отдельность и множественность. При контаминации возникает один член предложения из двух” (Почепцов, 1971:161).

Контаминацияга толук маанилүү сөздөр менен катар эле, толук маанилүү этиш жана этиштин жардамчы сөздөрү деле катыша алат. Биригүүнүн натыйжасында, баяндооч «толук кандуу этиш» компоненттик структурасын жаратат. Мындай конструкциялар төмөнкү формула менен трансформация боло алат: *Ал ойгонгондо кыйналып жаткан болуучу* → *Ал кыйналып ойгонду (оозеки кептен). Бала ойгонуп алып бир топ убакыт жатты (К.А.)* → *Бала ойгоо бир топ убакыт жатты*. Биринчи мисалда *кыйналып жаткан болуучу* тутумдаш этиштин жардамчы сөзү контаминацияга дуушар болуу аркылуу маанилүү сөздөрдөн турган этиш пайда болду. Ал эми экинчи мисалда, *ойгонуп алып* мезгил бышыктоочунун жардамчы сөзү контаминация аркылуу сын-сыпат бышыктоочко өтүп кетти. Бул бириккен сүйлөмдөрдө этиштин лексикалык мааниси бошондогонун байкайбыз.

Сүйлөмдүн элементтерин түшүрүү анын мазмунунун өзгөрүшүнө алып келет. Кээде адепки мазмундан тап-такыр алыс маани берилип калышы мүмкүн. Мисалы: *Бизге беи сом жетпейт* → *Бизге сом жетпейт; Ал калп айтчу адам эмес* → *Ал адам эмес* (Ахматов, 2006: 64).

Бул кыскарууда сүйлөмдүн мааниси толугу менен өзгөрүп кетти. Ал эми, сүйлөмдүн мааниси сакталып калышы үчүн, кыскарылышы сүйлөмдүн маанисине таасир бербеген элементтер гана кыскара алат.

Ошондуктан сүйлөмдөгү сөз айкаштарды кыскартууда Ю.Д.Апресяндын төмөндө белгилеген жолу колдонулушу керек. Ал контаминация процесси учурунда бир эле учурда экиден ашык эмес символдорду бир жаңы символго

кыскартууга болот, ошол эле учурда символдордун орун алмашуусуна жол берилбейт деген (Апресян, 1966: 178). Анын колдонгон усулу боюнча *Менин кызым абдан оор иш аткарып жатат* деген структурадагы сүйлөмдү кыскартсак:

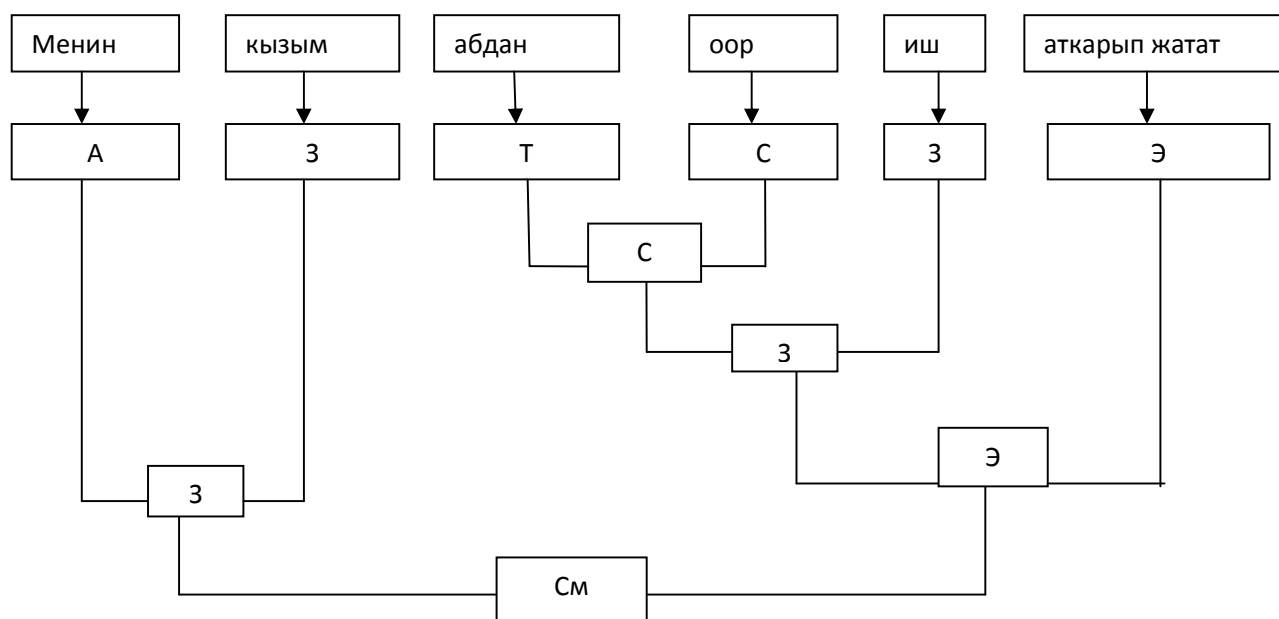
а) Сүйлөмдөгү сөз айкаштарын кыскартуунун жолу:

- 1) $T+C \rightarrow C$
- 2) $A+3 \rightarrow 3$
- 3) $C+3 \rightarrow 3$
- 4) $3+\mathcal{E} \rightarrow \mathcal{E}$
- 5) $3+\mathcal{E} \rightarrow C_m$

б) Сүйлөмдүн структурасында белгилөө:

1. $A+3+T+C+3+\mathcal{E}$
2. $A+3+C+3+\mathcal{E}$
3. $A+3+3+\mathcal{E}$
4. $3+3+\mathcal{E}$
5. $3+\mathcal{E}$
6. C_m

в) Эми бул сүйлөмдү таблицанын жардамы менен көргөзсөк:

Л.Блумфильддин жана Р.Уэллстин анализдери боюнча, сүйлөм ичиндеги сөздөр адегенде эки чоң бөлүккө ажыратылат. Андан соң ар бир бөлүк жаңы бөлүктөргө бөлүнөт. Ошентип мындай ажыратуу жолу морфемалык бирдиктерге чейин алып барат (Bloomfield, 1933; Wells, 1957).

Жайылуу процессин анализдеп жатып, анын дагы бир карама-каршы процессин байкайбыз. **Кыскартуу** – жайылуу сыяктуу эле ал сүйлөм мүчөлөрүн модификациялайт, бирок модификатор катары бул жерде сүйлөм мүчөсү статусуна ээ эмес элементтер, атай кетсек, бөлүкчөлөр берилет. Мисалы: *Ал дагы деле үмүтүн үзө элекпи? (А.Т.) → Ал үмүтүн үзө элекпи? Биз муну азыр эле жасап коебуз → Биз муну азыр жасайбыз (оозеки кептен); Жада калса чарба маселелерин да атасынан артык билбесе, кем билбейт (Ч.А.) → Чарба маселелерин атасынан артык билбесе, кем билбейт.*

Кыскартуу түшүнүгү, бул же тигил сөзгө биригүү менен өзү байланышып жаткан сөздүн семантикасына эч кандай таасирин тийгизбей, сүйлөмдүн маанилик мазмунуна кандайдыр бир кошумча маанини киргизген бөлүкчөлөргө тиешелүү

болуп саналат. Б.а., бөлүкчө менен ал сөздүн ортосунда эч кандай ички лексика-фразеологиялык байланыш жок. Алардын байланышы лексикалык аспекти боюнча караганда, лексикалык айкашуу байланышы менен гана чектелген. Ошол себептен алардын түшүп калуусу сүйлөмдүн структуралык жактан бүткөндүгүнө таасирин тийгизбейт.

Ядролук сүйлөмдөргө синтаксистик жактан көз каранды эмес элементтердин кошулган учурлары көп кездешет. **Кошулуу** – сүйлөмдүн составына модалдык сөз же алардын функционалдык эквиваленти сыяктуу кошулуучу элементтерди киргизүү менен байланышкан синтаксистик процесс. Бул процессти жайылуудан айырмалап туруучу негизги бир өзгөчөлүгү – бул жерде синтаксистик көз карандылык байланышынын жоктугу.

Модалдык сөздөр сүйлөмдүн составына ар дайым сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө караганда семантикалык жана маанилик обочолонгондугун сактоо менен кирет. «Модалное слова лежат как бы в иной грамматической плоскости, по сравнению другими элементами высказывания...» (Виноградов, 1947: 725). Алар сүйлөмдүн составынан оңой эле алынат.

Кошулуу процессин сүрөттөө формализациясын жайылуу процессинде колдонгон жол аркылуу көргөзөбүз.

$X \rightarrow Z, X$. Бул жерде Z кошулуучу элемент. Мисалы, $ЯС_1$ тибиндеги ядролуу сүйлөм үчүн:

$Ээ + Б_1 \rightarrow \text{Ага карабастан}, Ээ + Б_1$

Мисалы: *Жымжырттык өкүм сүрүп турган* $\rightarrow$ *Ага карабастан,* *жымжырттык өкүм сүрүп турган* (оозеки кептен).

Ядролук сүйлөмдөргө кошулчу элементтерге дагы мисал келтирсек: *Ага карабастан,* *чымырканып иштеп, үйүбүздү куруп алдык* (Б.Э.); *Тилекке каршы,* *асыл эмгек үйүлгөн өлүк болду* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөрдө байкалгандай, кошулган элементтер сүйлөмдүн мазмунуна эч кандай таасирин тийгизген жок.

Сүйлөмдүн структурасына кирип жаткан элементтин өзгөчөлөнгөн абалын көргөзүүчү формалдуу белгилердин бири – анын позициялык жактан мобилдүүлүгү болуп саналат. Мисалы: *Чымырканып иштеп, ага карабастан үйүбүздү куруп алдык; Асыл эмгек тилекке каршы үйүлгөн өлүк болду.*

Кошулуу элементтерине Г.Г.Почепцов кайрылууларды же каратма сөздөрдү да киргизген (Почепцов, 1971). Каратма сөздөрдүн сүйлөмдүн составына кошулушу, анын мазмунуна эч кандай таасирин тийгизбейт. Мисалы: *Алтынай, мени кечирип кой. Сени бул каргашалуу кырсыктан сактай албадым (Ч.А.) Жолдоштор, качанка чейин бай-манаптардын жетегине көнөбүз! (Ж.Т.)* Модалдык сөз сыяктуу эле каратма сөз сүйлөмдүн калган составынын кандайдыр бир элементи менен белгилүү бир сүйлөм мүчөнү мүнөздөй турган типтеги байланышта боло албайт жана сүйлөмдүн составынан көз карандысыз элемент катары кирет.

3.2.4. Алмашуу, репрезентация жана түшүрүү процесстери

Жогоруда ядронун жайылышы менен байланышкан же структурасын татаалдандыруу менен байланышкан синтаксистик процесстер каралды. Лингвистикада жогоруда аталган процесстерден сырткары **алмашуу** процесси да каралат.

Кепте мурун колдонулган конкреттүү предметтик мааниси бар конструкциянын жана сөздөрдүн ордуна структуралык мааниси боюнча жалпыланган элементтердин структура-функционалдык маанисин Г.Г.Почепцов «синтаксистик прономинализация» деп атаган (Почепцов, 1971: 170). Ал сөздөргө *андай, ошондой* сыяктуу сөз алмаштыргычтары кирет. Мисалы: *Ал сексенге чыкса да, андай көрүнбөйт (К.А.) → Ал сексенге чыкса да сексендегидей көрүнбөйт; Ал кубанып турса да, кубанычын билдирген жок → Ал кубанып турса да, анысын билдирген жок* (оозеки кептен).

Кийинки процесс **репрезентация** – бул көрүнүш алмашуу менен тыгыз байланышта, бирок андан айырмаланып турат. Репрезентация учурунда кээ бир синтаксистик бирдиктин бөлүгү толугу менен колдонулат.

- *Айтышыңа караганда ушулар дары болушу мүмкүн.*
- *Ооба. Ушулар дары болот (К.Ж.);*
- *Силерди көргөнүбүзгө абдан кубанычтабыз!*
- *Биз дагы (оозеки кептен).*

Алмашуу менен репрезентациянын регулярдуу айкашып жүрүшү диалогдордо, репликаларда көп кезигет.

Түшүрүү (эллипсис) – конструкциянын структуралык жактан керек элементин импликацияга которуу. Түшүрүү синтаксистик процесс катары милдеттүү түрдөгү кубулуш болуп саналат. Эки жана андан көп элементтердин ортосундагы милдеттүү дистрибутивдүү мамиле алардын биринин түшүп калуусуна шарт түзөт. Сакталып калган элементтин багыттуулугу сүйлөөчүгө ошол багыттын объектисин түшүрүп коюуга, ал эми угуучуга аны калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мына ушунун өзү лигвистикалык мазмунду түзөт, б.а., эллипсистин колдонулуш мүмкүнчүлүгү контекстке таянуу менен ишке ашат. Мисалы: *Дал ушундай жоопту мен сенден күткөм (Т.С.) → Ушул жоопту мен сенден күткөм; Бул мен издеген сүрөттүн дал өзү → Бул мен издеген сүрөт* (оозеки кептен).

Аталган синтаксистик үч процесске тең (алмашуу, репрезентация жана түшүрүү) жалпы окшош мүнөз болуп, тегерегиндеги (адатта, алдындагы) текст менен байланышта болуусу алардын колдонулушу үчүн эң керектүү шарт болуп эсептелинет.

3.2.5. Трансформациялык процесс.

Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөдө анын ичиндеги **трансформациялык** өзгөрүүлөргө токтолбой кете албайбыз. Трансформациялык анализ жана синтездин жардамы менен “синтаксистик процесстердин ортосундагы көптөгөн байланыштарды көргөзө алабыз. Ошону менен катар, бардык синтаксистик системаларды терең жана толук түшүнө алабыз” (Адамец, 1965: 63).

“Синтаксистик трансформация ар кандай жаралыштарды жана ар кандай берилиштерди белгилөөдө кеңири колдонулат жана анын натыйжасында ар кандай конструкциянын үстүнөн аткарылган түрдүү өзгөрүлүштөр синтаксистик трансформация катары таанылат” (Мусаев, 2010: 143).

С.Ж.Мусаевдин конструкциялардын трансформация жолунда колдонгон шарттарын бул ишибизде да колдонобуз: 1. Эки фразада да тең лексикалык элементтер бирдей болушу керек, б.а., лексикалык инварианттуулук; 2. Берилип жаткан фразадагы синтаксистик байланыштардын ортосундагы маани, элементтердин мүнөзү трансформада толугу менен сакталышы керек, б.а., синтаксистик байланыштардын инварианттуулугу; 3. Эки конструкция тең семантикалык жактан шайкеш келип, жалпы семантикалуу болушу керек, б.а., семантикалык инварианттуулук (Мусаев, 2010: 144).

Айтылышта колдонулган кандай гана өзгөрүү болбосун мазмундук пландагы өзгөрүүгө да алып келет. Бирок синтаксистик трансформация өзгөрүшүндө конструкциянын жалпы семантикасы сакталат.

Алынып жаткан жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы, компоненттеринин ирети жана грамматикалык статусу өзгөрүп, сүйлөмдүн функциясы, элементтеринин саны, синтаксистик байланыштын мүнөзү жана алардын ортосундагы семантикалык мамиле дээрлик толугу менен сакталат. Мисалы: *Кээ-кээде Танабай*

ушинтип өз алдынча кыялдана бере турган (Ч.А.) ↔ Анда-санда Танабай ушинтип кыялга бата турган.

Жөнөкөй сүйлөмдөгү трансформация сүйлөм ичиндеги айрым бир мүчөлөрдүн морфемалык өзгөрүшүнүн (*Бүгүн биз үйлөнгөн күн → Бүгүн экөөбүздүн үйлөнгөн күнүбүз*), семантикалык инварианттуулугунун (*Айсулуу жакшы бийлеген кыз → Айсулуу жакшы бийлейт*), жаңы элементтин кошулуусунун натыйжасында аткарылат (*Балдарынын келечегине кам көрүү – ата-эненин парзы → Балдарынын келечеги үчүн кам көрүү – ата-эненин парзы*).

Ошону менен катар эле, жөнөкөй сүйлөм ичиндеги трансформация туюк мамиле конструкциясына өтүү аркылуу да ишке ашкан болот: *Сен жактырган гүлдү алып келишти → Сага жаккан гүл алып келинди* (оозеки кептен). *Ошентип Танабайга боз үйдүн ордуна брезент чатыр бермей болушту (Ч.А.) → Ошентип Танабайга боз үйдүн ордуна брезент чатыр берилмей болду.*

Багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы өз алдынча турганда маанисин толук сактай алуучу эки сүйлөмдүн же багынычсыз байланыштагы сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн биригисүүнүн натыйжасында жөнөкөй сүйлөм пайда болот: *Сен ойлонуп иш кылсаң, өзүңө жакшы болот (А.) → Ойлонуп иш кылганың өзүңө жакшы; Маалыматтарды англис тилинде угуңуз, сизге пайдалуу болот → Маалыматтарды англис тилинде угуу сизге пайдалуу болот* (оозеки кептен).

3.2.6. Перифраза процесси

Жөнөкөй сүйлөм **перифраза** кубулушуна дуушар болгондо, анын ичиндеги морфемалардын өзгөрүшү кеңири болот да, конструкциянын грамматикалык структурасы милдеттүү түрдө өзгөрөт. Грамматикалык структуранын өзгөрүшү жаңы конструкциянын морфемдүү составынын синтактика-семантикалык валенттүүлүгүн башкаруусун шарттайт. Перифраза теориясы бир эле семантиканы

ар кандай структуралык жолдор менен берүүдө кезигүүчү синономияга басым жасайт. Демек, перифраза теориясы логикалык жактан трансформациялык теориянын уландысы жана деривациялык синтаксистин теориялык жактан өсүшү болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн перифразасы тилде көп кездешүүчү көрүнүш жана ар бир перифраза уникалдуу жана индивидуалдуу. Жөнөкөй сүйлөмдөрдө перифразанын жөнөкөй жана ар кандай перифразалык типтери кездешет.

Жөнөкөй перифразага мисал келтирсек: *Сени менен чалгынга чыгыш коркунучтуу* → *Сага ишенип болбойт* → *Сен кишини сатып жибересиң* (оозеки кептен). Бул жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик синонимдер болуп саналат. Бул перифразалык өзгөрүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө, биринчиден, морфемалык өзгөрүш кеңири болсо да, алардын инварианттуу жалпы семантикасы сакталган. Экинчиден, биринчи перифразалык конструкциядагы синтаксистик бирдиктер экинчи перифразалык конструкциядагы лексикалык бирдиктер менен окшош келбесе да, бул компоненттер бирдей синтаксистик функцияда болот. Үчүнчүдөн, алардын колдонулуш шарттары окшош. Төртүнчүдөн, ар бир конструкция өзүнө тиешелүү маалыматтык мүнөздү гана алып жүрбөстөн, стилистикалык, кеп маданияттык, эстетикалык, узустук мүнөздү да алып жүрөт жана алардын бири кептик ситуацияга, шартка жараша тандалат.

Перифразанын контаминациялык жолунда бир же бир нече өз алдынча турган сүйлөмдөр биригүү аркылуу бир жөнөкөй сүйлөмдү жаратышат. Контаминация жолу аркылуу пайда болгон сүйлөм биринчи сүйлөмдүн сандык жана сапаттык жактан өзгөргөн варианты болуп саналат. Контаминациялык процесс ар дайым эки компоненттен турат, биринчиси – бири-бирине байланыштуу алынып жаткан сүйлөмдөр, экинчиси – контаминациянын натыйжасынан пайда болгон сүйлөм. Н.А.Баскаков (1961), Н.З.Гаджиеванын (1986) белгилөөсү боюнча “көз каранды

трансформалар” тарыхый жактан өтө чоң грамматикалык трансформацияга дуушар болгон өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн пайда болот.

Биринчи алынып жаткан сүйлөм жана анын деривациялык варианты натыйжасынан пайда болгон сүйлөм ар дайым бири-бирине синтаксистик жактан синонимдүү болуп саналат. Контаминация учурунда адепки сүйлөмдөр сандык жана сапаттык жактан жана грамматикалык структурасы да өзгөрүп, структура-грамматикалык трансформацияга дуушар болушат. Натыйжасында, бир же бир нече сүйлөмдөрдөн бир жөнөкөй сүйлөм пайда болуп, адепки сүйлөмдөргө салыштырмалуу өтө аз сандагы компоненттерге ээ болот.

Эки же андан көп өз алдынча турган сүйлөмдөрдүн контаминациялык перифразасынын натыйжасында пайда болгон жөнөкөй сүйлөмгө мисал келтирсек: *Сенин колундан келерине биз ишенебиз → Сенин колундан келет. Биз ага ишенебиз* (оозеки кептен); *Бир убакытта бригадир Орозмат кырманга келип калды эле, атынан түшөр замат, Жамийла анын жанына басып барды да, учурашпай туруп, түркөсүнөн айтты: Арабаңызды алыңыз! (Ч.А.) → Бир аз убакыт өттү. Бригадир Орозмат кырманга келди. Ал атынан түштү. Жамийла анын жанына басып барды. Ал Орозмат менен учурашкан жок. “Арабаңызды алыңыз!”, - деп ага түркөсүнөн айтты; Кечээ Филадельфиядан келген студенттин доклады көйгөйлүү маселелерди көтөргөнүнө ыраазы болгон профессор ишти мыкты деп баалады → Кече Филадельфиядан студент келген. Ал доклад окуган. Доклад көйгөйлүү маселелерди көтөргөн. Ага профессор ыраазы болгон. Студенттин ишин мыкты деп баалаган* (оозеки кептен).

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы перифраза процессин карап жатып, ага аткарылышы боюнча жакын келген **конверсия** процессин да ушул бөлүмдөн анализдөөнү туура көрдүк.

О.И.Москальская конверсиялык берилиштеги, грамматикалык өзгөчө мүнөздөгү перифразаны перифразанын өзгөчө түрү катары белгилеп, анын

логикалык формуласын $x P y \rightarrow y P x$ структурасында көргөзөт (Москальская, 1981: 121). Бул учурда перифраза симметриялык конверсиялык шартта болот. Эки аргумент тең бири-бирине бирдей деңгээлдеги мамиледе болот жана конверсия аргументтерди эч кандай лексикалык өзгөртүүсүз эле ордуларын алмаштырат.

Конверсиялык маани – бул конструкциянын атоочтук мүчөлөрүнүн ортосундагы, ошол мүчөлөрдүн карама-каршы мазмунда орун алмашуусу болуп саналат. Конверсиялык мүнөз – маалыматтын семантикасы бирдей логикалык валенттүүлүк багыттарында эркин жүрө алуучу атоочтуктардын ортосунда өтөт. Карама-каршы багыт алуучу мүчөлөр бири-бирине синтаксистик синоним катары турушу керек. Бул эки конструкциянын конверсиялык мүнөздө экендигин билдирүүчү негизги шарттын бири (Мусаев, 2010: 162). Мисалы: *Актан Акылай менен барат* $\rightarrow$ *Акылай Актан менен барат* (оозеки кептен).

Жөнөкөй сүйлөм жана анын структурасынын конверсия жолу менен перифраза болушу логикалык жана грамматикалык валенттүүлүгү көз карашында симметриялык (эквиваленттүү) же ассиметриялык (эквиваленттүү эмес) болот. Ошондой эле логикалык көз караш менен алганда ассиметриялык, ал эми грамматикалык көз караш менен алганда симметриялык же тескеринче да болушу толук ыктымал.

Симметриялык шарттагы конверсиядагы лексикалык курамдын өзгөрүүсүз калуусу каралып жаткан синтаксистик процесстин грамматикалык мүнөзүн белгилөөнү талап кылган жана буга И.О.Москальская грамматикалык тематизация түшүнүгүн киргизген. Жогоруда келтирилген мисалда предикаттын бул же тигил субъектисин ээлик милдеттин ордуна коюу маселеси турат (биздин мисалда Акылайды же Актанды). Сүйлөмдүн ээсин (темасын) тандоо сүйлөмдүн кептеги функциясы менен, сүйлөмдү текстке киргизүү максаты менен байланыштуу болот.

Перифраза процессиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн конверсиясы логикалык да жана грамматикалык да валенттүүлүк көз карашта симметриялуу болуш үчүн

конверсияга дуушар болуучу предметтер бири-бирине карай бирдей даражада туруусу керек. Бул шарт перифраза болуучу жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн грамматикалык жана логикалык симметриялуулукту сактоо үчүн маанилүү шарт болуп саналат. Мисалы: *Бизди эстегениң – бизди сыйлаганың → Бизди сыйлаганың – бизди эстегениң; Укканыңды уккан жерде калтырбаганың – ушакчылык мүнөзүң → Ушакчылык мүнөзүң – укканыңды уккан жерде калтырбаганың* (оозеки кептерден).

Бул мисалдарда жөнөкөй сүйлөмдөр конверсияга дуушар болуучу конструкциялардын логикалык да, грамматикалык да валенттүүлүк көз карашында симметриялык негизде перифраза боло алды. Бул жерде эч кандай лексика-грамматикалык жана логикалык өзгөрүү болгон жок. Бирок сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алмашуусу натыйжасында алардын функциясы өзгөрүп, сүйлөмдө синтаксистик өзгөрүү жүрөт.

Эгерде жогоруда каралгандай симметриялык маанидеги сүйлөмдөрдүн конверсиясын гана карасак, аны перифразанын түрүнө киргизүү керекпи деген суроо туулары шексиз. Себеби анда перифразага тиешелүү сүйлөмдүн лексикалык статусунун өзгөрүүсү деген негизги сапат байкалбайт. Ал эми көпчүлүк учурларда биз тетириңче симметриялык эмес конверсиялык шарттагы учурларды кездештиребиз. Демек, бул аргументтердин бири-бирине болгон катышы ар түрдүү болуп, алардын орун алмашуусу кошумча операциясыз бир эле маалыматты билдирүүчү эквиваленттүү жол катары эсептелинбейт. Салыштырсак: *Гулия Гүлүйдүн келини – Гүлүй Гулиянын келини.*

Симметриялык эмес катыштагы аргументтердин орун алмашуусундагы маалыматтын сакталышы, адаттагы перифразадагы синонимдердин орун алмашуусундагыдай эмес, лексиканын алмашуусунун жардамы аркылуу же б.а., тетири (конверсиялык) мазмунду билдирүүчү конверсия сөздөрдүн жардамы аркылуу ишке ашат. Алар төмөндөгүдөй сөздөр болушу мүмкүн:

а) кыймыл-аракеттин багыты аркылуу гана айырмаланчу этиштер же этиштик фразеологизмдер. Мисалы: *Мен досума китеп белекке бердим – Досум менден китеп белекке алды; Кезигүүнүн аягында биз эртеҢки күндүн тартиби менен тааныштык – Кезигүүнүн аягында бизге эртеҢки күндүн тартиби тааныштырылды* (оозеки кептерден);

б) атоочтук конверсиялар: ата – бала; ата-эне – балдар; оң – сол; улуу – кичүү; аз – көп, ж.б. Мисалы: *Гулия Гүлүйдүн келини – Гүлүй Гулиянын кайненеси; Тариэл Каухардан төрт жаш улуу – Каухар Тариэлден төрт жаш кичүү* (оозеки кептерден);

в) этиштин мамиле формасы: *Балдар жаҢы жыл темасына сүрөт тартышты – ЖаҢы жыл темасына сүрөттөр тартылды* (оозеки кептен).

Мындай симметриялык эмес мазмунду лексиканы алмаштыруу аркылуу билдирүү перифразага кирери талашсыз деп белгиленет (Москальская, 1981: 123).

Конверсия процессиндеги жөнөкөй сүйлөм грамматикалык валенттүүлүк көз карашында ассимметриялуу болуусу мүмкүн, б.а. анын логикалык валенттүүлүгү өзгөрүп, лексико-морфологиялык статусу эч өзгөрүүсүз калган учурлары да кездешет. Мисалы: *Салам айтпаган жигит → Жигит айтпаган салам; Гүл жакшы көрбөгөн кыз → Кыз жакшы көрбөгөн гүл* (оозеки кептен).

Бул келтирилген мисалдарды грамматикалык валенттүүлүк көз карашында карасак, симметриялуу болуп саналат да, ар бир жөнөкөй сүйлөм өзүнө гана тиешелүү семантикага ээ жана экинчиси менен эч кандай жалпы мааниге ээ эмес болгондуктан, бир логикалык валенттүүлүктү билдире албагандыктан, логикалык жактан ассимметриялуу болуп саналат.

Жогорудагы келтирилген мисалдардан айырмаланган, грамматикалык көз карашта алганда ассимметриялуу, бирок логикалык валенттүүлүк көз карашында симметриялуу болгон учурларды карасак: *Мен күтпөгөн жаҢылык → ЖаҢылыкты күтпөгөн мен; Бала жакшы көргөн балмуздак → Балмуздакты*

жакшы көргөн бала (оозеки кептен). Предметтердин конверсиясы аркылуу перифраза болгон бул мисалдар логикалык валенттүүлүк көз карашында бири-бирине эквиваленттүү болуп саналат да, симметриялуу деп эсептелинет. Ал эми, грамматикалык валенттүүлүк көз карашында биринчи сүйлөмдөгү логика экинчисинде сакталуу үчүн кошумча операциясыз аткарыла албастыгынан, морфологиялык өзгөрүү жүрүп, бири-бирине эквиваленттүү боло алышпайт да, ассиметриялуу деп эсептелинет.

3-ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Бул бөлүмдө сүйлөмдөрдүн структурасынын негизин түзгөн ядролук сүйлөмдөргө жана жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерге структуралык жактан да, синтаксистик жактан да анализ берилди. Сүйлөмдүн синтаксистик процессин изилдөөдө ядролук сүйлөмдөр жана анын жайылышы деген эки курам каралды, б.а. сүйлөмдүн негизги жана факультативдүү курамы анализденди.

Ядро сүйлөмдүн ичиндеги конструктивдүү жактан маанилүү бөлүктөрүн түзөт. Лингвистикалык жактан алганда, ядролук сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан минималдуу жана коммуникативдүү жактан бүткөн структура. Ал контекстке жана колдонуу ситуациясына көз каранды эмес, өз алдынча колдонулуш жөндөмдүүлүгүнө ээ. Ядролук сүйлөмдөр тилдин синтаксисинин негизги бөлүгү, анын негизинде алынган тилдин кеңири маанисиндеги жайылма сүйлөмдөрү жасалат.

Тилдин ядролук сүйлөмдөрү болуп сүйлөм мүчөлөрү андан аркы редукцияга дуушар боло албаган ахбалга чейинки кыскаруусу саналат. Ядролук сүйлөм структуралык жактан туура, контекстуалдык жана кырдаалдык шартка көз каранды эмес, ошол абалында өзүнөн чыгып жаткан жайылма формасынын тибин, структуралык жана лексикалык мүнөзүн алып жүрө алат.

Ядролук сүйлөм же сүйлөмдүн структуралык каркасы, анын составы адабияттарда сүйлөмдүн иерархиясы катары да каралып жүрөт. Сүйлөмдүн ядросу анын логика-грамматикалык негизи болуп саналат. Сүйлөмдүн андан аркы жайылышы ядронун канчалык деңгээлде толук берилишине жана маалыматтык катышына жараша болот. Ядролук сүйлөмдүн курамы канчалык көп түзүлүштөн турса, анын жайылышы да ошончолук кенен болот. Эгер берилүүчү кеңири маалымат кыска ядролук сүйлөм менен айтылса, анда бир нече ядролук сүйлөм колдонулушу мүмкүн же, тетиричче, узун ядролук сүйлөм менен айтылса, анда бир эле сүйлөм менен кеңири маалыматты бере алабыз.

Сүйлөмдүн ээси жана баяндоочу тегерегине өзүлөрүнө байланыштуу сөздөрдү чогултууга жөндөмдүү жана ошону менен алар (ээлик группадагы, сын атоочтук группадагы, этиштик группадагы ж.б.) ар кандай синтаксистик сөз айкаштарды пайда кыла алышат.

Ядролук сүйлөмдөрдүн базасын түзүү менен гана ядролук аспектиде тилдин грамматикасы аркылуу жаралган сүйлөмдүн бардык түрлөрүн бири-бири менен салыштыра алабыз. Ар бир тилдин ядролук сүйлөмдөрүнүн базасынын аягы болот жана башка тилдерден айырмаланып турат. Кыргыз тилинин жай формадагы негизги мамиледеги ядролук сүйлөмдөрү биздин изилдөөбүздө 77 түрдү көрсөттү.

Ядро менен гана чектелип калбаган сүйлөм жайылган сүйлөм болуп саналат. Жайылуунун көлөмү жана анын структурасынын чеги жок деп эсептелинет. Ал сөздөрдүн айкашуу мүмкүнчүлүгүнө гана көз каранды.

Ядролук сүйлөмдөрдүн жайылышы жана ядролук сүйлөмдөрдүн компоненттеринин курамындагы синтаксистик жаралуу – синтаксистик процесстин кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, алмашуу, кошулуу, репрезентация, трансформация, перифраза, конверсия процесстери аркылуу берилди.

Ал эми бул процесстерге карама-каршы багыттагы процесстер компрессия, контоминация, кыскаруу жана түшүрүү терминдери менен берилди.

Сүйлөмдүн структурасы боюнча изилдөөбүздүн жыйынтыгы тилдин теориясы боюнча кызыгууну жаратат. Сүйлөп жаткан адам белгилүү бир мазмунду билдирүү үчүн тилдин кандай каражатын колдонуу керек экендигин түшүнүү менен тандай алат жана бир катар структуранын ичинен референттик мазмунда окшоштордун бирин тандоо мүмкүнчүлүгүнө да ээ. Мисалы, *«Жамийла» Чынгыз Айтматов тарабынан жазылган же Чынгыз Айтматов «Жамийланы» жазган* деген структурадагы сүйлөмдүн бирин айтайын деген ойдун таасири аркылуу тандай алат. Ошол эле учурда ядрого синтаксистик процесстерди колдонуу жана аны жайылтуу сүйлөп жаткан адам үчүн эркин болуп саналат.

Берилип жаткан интерпретациядагы ядролук сүйлөмдөр таанып-билүү теориясы үчүн жана ушул формалардын алкагында бардык кептер аткарылып жаткандыгы үчүн коммуникация теориясы үчүн да керектүү болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Тил илиминде синтаксистин пайда болгонунан бери бир топ убакыттын өтүшү, анын негизги максат-милдеттери, изилдөөгө алына турган маселелери, теориялык жоболору, түзүп турган бирдиктери такталып, синтаксис тууралуу кыйла сандагы изилдөөлөр аткарылып, бир топ эмгектердин жаралышы бул илимдин калыптанган, жалпы чечимдери бар деп саналышына негиз түзөт. Бирок ошол эле учурда коомдун, замандын өзгөрүшү илимдин өнүгүүсү менен коштолуп, биздин алдыбызда тил илиминин өнүгүшүнүн улам жаңы этаптары ачылууда. Илимдин өнүгүүсү менен лингвистикалык ар кандай жаңы теориялар синтаксистин изилдөө тармактарын жайылтып, чектерин кеңейтүүдө. Синтаксистик изилдөө сүйлөм түшүнүктөрүн, сүйлөмдү түзүп турчу сөз айкаш түшүнүктөрүн ар кыл аспектиден изилдөөгө алган. Сүйлөмдүн статикалык аспектиси маселеси боюнча, б.а., сөз айкашы жана сүйлөмдүн түзүлүшү, семантика-структуралык типтери, грамматикалык формалары, сөз айкашты жана сүйлөмдү түзүүчүлөрдүн өз ара байланышуу жолдору тууралуу эмгектер динамикалык аспектини камтыган эмгектерге караганда кыйла көп болуп саналат. Бул көрүнүштүн өзү тил илиминде синтаксистин статикалык аспектисине динамикалык аспектиге караганда көп көңүл бөлүнүп келгендигин баяндайт. Ал эми динамикалык аспект жаңы изилденип жаткан багыт болгондуктан, азырынча бул тармак боюнча талаш-тартыш ойлор айтылып, бирдиктүү ойлор дагы жарала элек экендигин адабияттарга сереп салганыбызда байкалды. Динамикалык аспекти синтаксистик процесстери сыяктуу айрым бир маселелери тууралуу кээ бир тилдерде бирин-серин эмгектерди кезиктирсек да, кыргыз тил илиминде бул маселеге арналган изилдөө иши жокко эсе экендигине күбө болдук жана синтаксистик түзүлүштүн ядролук структураларын аныктоо, сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн ядролук моделдеринин инвентарын түзүү, ядролук сүйлөмдөрдүн

жайылыш механизмдерин, деривациялык процесстерин изилдөө колго алынышы керек экендигине ынандык.

Мына ушул себептердин негизинде, жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөө ишибиз, синтаксистин динамикалык аспектисине багытталган. Сүйлөмдүн минималдуу бирдиги сөз айкашы маселесинен баштап, ар кандай механизмдердин натыйжасында сүйлөмдү максималдуу көлөмгө жеткирген синтаксистик процесстер изилденди.

Сүйлөмдүн структурасынын өнүгүп-өсүү проблемасы тил илиминин изилдөөлөрүндө ар тараптан каралат. Бул иште сүйлөмдүн көлөмүнүн өсүшүн, анын эң минималдуу түзүлүшү ядролук сүйлөмдөрдөн тартып, анын ар кандай лексика-грамматикалык материалдардын жардамы аркылуу байышы менен жайылуунун ар түрдүү процессин, ошондой эле конкреттүү формаларды терең түшүнүү үчүн жана сүйлөмдүн жайылышында эң чоң ролду ойноочу сөз айкаштар түзүлүшүнө көңүл бөлүнөт.

Сүйлөмдүн көлөмүнүн узарышын изилдөөдө анын составындагы компоненттер канчалык деңгээлде маанилүү деген маселе туулат. Сөз айкаштарынын структурасы, алардын курамы, түзүлүшү, көлөмү сүйлөмдүн тутумунун түзүлүшүнө таасирин тийгизбей койбойт. Ошондуктан адегенде сөз айкашынын өзүнүн ички түзүлүшүн аныктап-тактап, аны анализдеп алуу талап кылынат.

Сөз айкашынын өзүнө гана мүнөздүү болгон көп кырдуу өзгөчөлүктөрү бар. Ал сыяктуу өзгөчөлүктөр ар бир улуттук тилдеги сөз айкаштарынын түрлөрүн, алардын ички табиятын тереңдетип изилдөөнү талап кылат. Андай конкреттүү изилдөөлөрдүн жыйынтыгы өз учурунда сөз айкашынын жалпы теориялык маселелерин иштеп чыгууда өтө баалуу негиз боло алат. Бул изилдөөбүздө сөз айкаштарынын семантика-синтаксистик, структуралык касиеттери ирети менен ачып берүү аракетинин негизинде төмөнкү жыйынтыктарга келдик:

1. Сөз айкашын түзүп турган компоненттеринин бири-бирине көз карандылыгына жараша багынычтуу жана багынычсыз деп бөлүнөт да, багынычтуу сөз айкаш а) ядросунун милдетин аткарып жаткан сөздүн кайсы сөз түркүмүнө киргендигине байланыштуу зат атоочтук, сын атоочтук, ат атоочтук, тактоочтук, сан атоочтук, этиштин функционалдык формалары менен жасалган сөз айкаштар деп белгиленет; б) багыныңкы компоненти же ядросу бир сөз менен же бир нече сөз менен берилгенине жараша жөнөкөй сөз айкаш же татаал сөз айкаш деп бөлүнөт; в) сөз айкашты түзүп жаткан компоненттер катарлаш же катарлаш эмес жайланышуусуна жараша ажыраган же ажырабаган деп талданат.

2. Сөз айкаштарды түзүп турган компоненттин бири маанилүү болуп саналат жана ал сөз айкаштын ядросун түзөт. Экинчиси жардамчы компонент катары эсептелип, сөз айкаштын багыныңкы компонентинин милдетин аткарат.

3. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын ичинен тилибизде көп кездешүүчү катары зат атоочтук сөз айкаш белгиленип, анын багыныңкы компонентинин ядрого карай алган ордуна жараша препозициядагы зат атоочтук сөз айкаш жана постпозициядагы зат атоочтук сөз айкаш деп эки түрү каралды жана зат атоочтук сөз айкаштын багыныңкы компонентинин аткарган функциясына жараша детерминант, квантификатор жана квалификатор деп ажыратылды. Зат атоочтук сөз айкаштарынын структуралык типтери сунушталды.

4. Зат атоочтук сөз айкаш менен катар эле этиштин функционалдык формалары менен жасалган сөз айкаштар да тилибизде кеңири колдонулуучу сөз айкаштардын катарына кирери белгиленип, ыкташуу жана башкаруу жолдору менен уюшулган алардын структуралык типтери анализге алынды

5. Сан атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук, ат атоочтук сөз айкаштар структуралык жактан окшош мүнөзгө ээ деп каралып, тилибизде зат атоочтук сөз айкаш менен этиштин функционалдык формалары менен жасалган сөз айкаштарга

караганда азыраак колдонулуучу сөз айкаштар деп белгиленип, алардын структуралык моделдери сунушталды.

6. Багынычсыз сөз айкаштардын көп кырдуу мүнөздөрү анализге алынып, байламталуу жана байламтасыз деген түрлөрү белгиленип, байламтасыз сөз айкашына байламтаны киргизе алуу же албоо мүмкүнчүлүгүнө жараша копулятивдүү жана аппозитивдүү деген формалары талкууланды жана багынычсыз сөз айкаштардын типтери структуралык моделдерге киргизилди.

Изилдөө ишибиз сөз айкашынын структуралык жактан өсүшү менен шартталып, сүйлөмдүн структурасы маселесине багыт алат. Сүйлөмдүн көлөмүн, аны уюштуруудагы конкреттүү формалар жана алардын жай сүйлөм ичиндеги функциясын изилдөө – сүйлөмдүн сандык мүнөзү менен шартталып турат, б.а., сүйлөм түзүлүшүнүн сандык өзгөрүшү анын сапаттык мүнөзүнүн өзгөрүшүнө да алып келет. Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесс аркылуу сүйлөмдүн структурасынын өсүшү жана анын ичиндеги сөз айкаштарынын өсүшү сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрдүн жана жылышуулардын натыйжасында ишке ашат да, бул механизмдердин натыйжасында пайда болгон грамматикалык көрүнүштөрдүн өзгөрүүлөрү бири-бири менен көпчүлүк учурда байланыштуу болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө процессинде биз сүйлөмдүн структурасынын өсүшүндөгү сапаттык байкоо жүргүзүүнү сандык изилдөөнүн жардамы аркылуу тактаганга аракет кылдык жана ал төмөнкү жыйынтыкка алып келди.

1. Ядролук сүйлөмдөр боюнча изилдөөбүз тилдеги сүйлөм конструктивдүү жактан маанилүү элементтерден жана факультативдүү элементтерден турат деген тыянакты берди.

2. Сүйлөмдүн факультативдүү элементтерин алып салуу менен андан ары кыскартууга мүмкүн болбой калган ядролук сүйлөм деп аталган минималдуу

көлөмүнө жеткире алабыз же ядролук сүйлөмгө факультативдүү элементтерди кошуу менен сүйлөмдү анын жайылган максималдуу көлөмүнө жеткиребиз.

3. Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдүн инвентарын берүүдө сүйлөмдүн структуралык өсүшү логикалык, сапаттык, сандык байкоо жүргүзүү менен такталып, ядролук сүйлөмдү жаратуучу схемалык 13 формула берилди.

4. Ядро сүйлөмдүн конструктивдүү жактан маанилүү элементтери болуп саналат. Ядролук сүйлөмдөр тилдин синтаксисинин негизи катары эсептелинет. Алар тилдин фундаменти болуу менен кеңири маанидеги жайылган сүйлөмдөрдү жаратышат. Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдү изилдөөбүз алардын 77 түрүн аныктоого алып келди.

Сүйлөмдүн көлөмүнүн эволюциясы грамматикалык түзүлүштөгү ар кандай тилдик көрүнүштөргө таасирин тийгизбей койбойт. Б.а., сүйлөмдүн көлөмү ар кандай грамматикалык түзүлүштүн өсүшүнүн бирден-бир факторлорунан болуп саналат. Мындан сүйлөмдүн көлөмү проблемасын, ошону менен катар, анын компоненттеринин көлөмү проблемасын грамматикалык аспектиде гана изилдебестен, стилистикалык аспектиде да изилдениши керек экени байкалат. Ошондуктан биз ядролук сүйлөмдөн чыгуу менен, сүйлөмдүн андан ары жайылуу аркылуу көлөмүн өзгөртүшүн, структурасын сактоо аркылуу маанисин өзгөртүүсүн же тетирисинче, маанисин сактоо аркылуу структурасын өзгөртүүсүн изилдөөнүн борбору кылдык. Анын үстүнө кыргыз тил илиминде бул маселе боюнча изилдөөлөр жүргүзүлө элек.

Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы аны структуралык, маанилик өзгөртүүгө дуушар кылуучу синтаксистик процесстер боюнча изилдөөбүз төмөнкүдөй жыйынтыкты берди:

1. Жөнөкөй сүйлөм структуралык жактан өсүшүнө карай тутумуна факультативдүү элементтерди кошуунун натыйжасында төмөнкү синтаксистик процесстерге дуушар болушат: кеңейүү, жайылуу, татаалдануу, кошуулуу;

2. Жөнөкөй сүйлөм тутумунан айрым бир элементтердин түшүрүлүшү менен структуралык жактан кыскарышына карай компрессия, контаминация, кыскаруу, түшүрүү процесстерине дуушар болот;

3. Жөнөкөй сүйлөмдүн синонимдик бир түрү катары структуралык жактан өзгөрүшүнө жараша трансформация, перифраза, конверсия, алмашуу, репрезентация процесстерине дуушар болот;

Жалпысынан изилдөөбүздү жыйынтыктап жатып, сүйлөмдүн түзүлүшүн жана сөз айкаштын түзүлүшүн жана алардын ортосундагы байланышты өзүнө камтыган тил илими боюнча көптөгөн изилдөөчүлөрдүн эмгектерине сереп салуу менен жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди анализдеген кызыктуу да, маанилүү да ар тараптан изилденген эмгектерди жана ар кандай ойлорду кездештирүү менен жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси дагы деле терең изилденип бүтө элек тармак экенин белгилейбиз. Бул ишибизде биз жөнөкөй сүйлөмдүн курамын түзүүчү сөз айкаштарын изилдөө менен бирге, сүйлөмдүн структурасына конструктивүү анализ жүргүзүп, анын борбору болгон ядролук сүйлөмдөр жана синтаксистик процесстер түшүнүгүн анализдеп, кыргыз тилинин синтаксисин түзгөн жөнөкөй сүйлөм маселесине аздыр-көптүр өз салымыбызды кошо алдык.

Шарттуу кыскартуулар

А. – “Аалам” газетасы

А.Т. – А.Токомбаев

А.У. – А.Убукеев

А.Ч. – А.Чехов

Аг. – “Агым” газетасы

Б.Э. – Б.Элебесов

К.А. – “Көк Асаба” газетасы

К.Б. – К. Баялинов

М.Г. – М.Горький

М.Э. – М. Элебаев

Н.Б. – Н.Байтемиров

С.Б. – С. Бөлөкбаев

Т.С. – Т.Сыдыкбеков

Ч.А. – Чыңгыз Айтматов

С.И. – “Супер Инфо” газетасы

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТЕ КОЛДОНУЛГАН ТЕРМИНДЕР ЖАНА АЛАРГА БЕРИЛГЕН ТҮШҮНДҮРМӨ

Аддиция – кеңейүү процессиндеги сүйлөмдүн элементтеринин ар түрдүү сапатта жана бири-бирине көз каранды эместиги.

Адъективизация – зат атоочтун илик жөндөмөсүндө туруп, сын атоочтук мааниде колдонулушу.

Актант – предикативдүү сөз аркылуу шартталып, сүйлөмгө кирүүсү сөзсүз түрүндө талап кылынып турган ээ жана толуктооч сөздөр.

Аппозитивдүү – сөз айкаштарынын ортосуна багынычсыз байламтаны киргизүүгө мүмкүн болбогон жана интонациялык жактан ажырабаган учуру. Жазуу түрүндө алардын ортосуна тыныш белги кээ бир учурда колдонулса, кээ бир учурда колдонулбайт. Мисалы: *Жаңы келин Акылай* илбериңки чайын сунуп отурду; Силердин көз алдыңарда *Кыргызстандын бермети – Ысык-Көл* турат.

Асиндетикалык байланыш – багынычсыз сөз айкаштын ортосундагы синтаксистик байланыштын байламтасыз берилиши.

Вариация – сүйлөмдүн чак боюнча өзгөрүүсү.

Деривация – ядролук сүйлөмдөрдүн ар кандай синтаксистик процесстердин натыйжасында өзгөрүүсү.

Детерминатив – (determiner - аныктагыч) зат атоочтук сөз айкаштардын багыныңкы компоненттеринин ролун аткаруучу ат атооч сөздөр.

Динамикалык аспект – сүйлөмдүн ар кандай синтаксистик процессин, статикасынын өзгөрүшүн, өзгөрүүнүн себептерин изилдейт.

Дистанттуу – факультативдүү мүчөлөр катышкан учурда ядролук сүйлөмдөрдүн ортолорунун ажыроого учураганы.

Инвентарь – бир нерсенин так жана толук тизмеси.

Инверсия – (inversio – (орун) алмашуу) стилистикалык ыкма катары сөздөрдүн же сөз айкаштарынын сүйлөмдөн орун алуу тартибинин сакталбай

колдонулушу. Инферсиянын формалары жөнөкөй кепте эмес, поэзияда көп кездешет.

Каузация – (cause - себеп, causation – себеби болуу) эки ситуациянын ортосундагы себептик маани. Алынып жаткан натыйжанын себеби болуп, субъекттин максаттуулук багытындагы иш-аракети саналат. Каузатор каузация болуучу объектке таасирин тийгизет.

Квазитрансформация – (quasi – как будто, будто бы) имиш, божомолдуу деген маанини кошо алып жүргөн приставкалуу трансформация. Приставка “чыныгы эмес” деген сөздүн маанисинде да жүрөт.

Квантификатор – (quantifiers – сан өлчөмдү көргөзүүчүлөр) семантикалык жактан заттын санын көргөзүп туруучу элемент.

Компрессия – толук маанилүү сөз менен жардамчы сөздүн биригүүсү. Мисалы: Ал эртеңки иши тууралуу ойлонуп жатты – Ал эртеңки иши тууралуу ойлонду.

Конверсия – сүйлөмдүн курамындагы конструкциялардын структуралык жактан орун алмашуусу аркылуу логиканын бузулбай берилиши. Алынып жаткан лексема башка сөз түркүмүнө караштуу болуп калат. Мисалы: Акылай Актан менен барат – Актан Акылай менен барат.

Контаминация – эки башка сүйлөм мүчөлөрүнүн биригүүсү, б.а., толук маанилүү эки сөздүн биригүүсүнөн бир сүйлөм мүчөсү пайда болот. Мисалы: Ал ойгонгондо кыйналып жаткан болчу – Ал кыйналып ойгонду.

Концептуалдуу схема – белгилүү бир эрежелер менен байланышкан түшүнүктөрдүн жана концепциялардын системасы, б.а., бири-бирине байланышкан түшүнүктөр болуп саналат. Мисалы: архитектор, куруучу, прораб.

Компакттуу – факультативдүү мүчөлөр катышкан учурда ядролук сүйлөмдөрдүн ажыратылбастан, жыйнактуу колдонулушу.

Копулятивдүү – мазмунун толук сактоо менен сөз айкашынын ортосуна багынычсыз байламтаны киргизүү. Байламта киргизилбеген учурда, жазуу түрүндө алардын ортосуна үтүр же тире белгиси коюлат. Мисалы: чоң, оттой жанып турган көздөрү.

Модификация – сүйлөмдүн модалдык жактан өзгөрүүсү. Мисалы: Жолугууга кечикпей келди – Жолугууга кечикпей келсе болмок – Жолугууга кечигип келди.

Морфема – татаал этиштин курамындагы структуралык функцияны аткарган сөз. Ал негизги маанини билдирип жаткан этиштин чак, жак, санын билдирүү менен жардамчы кызматты аткарат. Мисалы: *билдирип жатат* деген этиштик сөз айкашта *жатат* деген сөз структуралык функция аткарып турат.

Номинализация – субстантивация сыяктуу эле башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн заттык мааниге өтүшү.

Перифраза – бир эле ойду тилдин лексикалык жана грамматикалык каражаттарынын жардамы аркылуу ар түрдүүчө берүү.

Рема – адресатка билдирилип жаткан жаңы маалымат.

Репрезентация – репликада колдонулуучу, сүйлөмдөгү деривация процессине дуушар болуучу синтаксистик элементтердин бир бөлүгүнүн кайталанышы. Мисалы: “Мен *аны көргүм келип жатат*,” деп ал айтты. “Аз калды. Сен *аны көрөсүң*” деп эжеси жооп берди. Же жаңы сөздөр менен биринчи сүйлөмдө айтылган маанини кайталайт. Мисалы:

- Биз силер менен жолукканыбызга абдан кубанычтабыз.

- *Биз дагы.*

Семантема – татаал этиштин курамындагы семантикалык функцияны аткарган сөз. Этиштин курамындагы бул сөз негизги маанини билдирип турат. Мисалы: *билдирип жатат* деген этиштик сөз айкашынын *билдирип* деген сөзү семантикалык функцияны аткарып жатат.

Синдетикалык байланыш – багынычсыз сөз айкашынын ортосундагы синтаксистик байланыштын байламтанын жардамы аркылуу берилиши.

Синтагматика (синтагматикалык чынжыр) – бир нече сөздүн семантикалык, грамматикалык, фонетикалык принциптин негизинде биргелешип колдонулушу. Синтагманын минималдуу көлөмү катары сөз айкашын эсептесе болот, бирок ал фразага чейин узарат. Ушунун өзү сөз айкаш менен синтагма түшүнүгүн айырмалап турат.

Сирконстант – предикативдүү сөзгө көз каранды жана анын активдүү синтаксистик валентүүлүгүн толуктап турган, катышуусу сөзсүз түрүндө деле талап кылынбоочу бышыктооч сөздөр.

Спецификация – кеңейүү процессиндеги сүйлөмдүн элементтеринин биринчисин тактоо максатында экинчи же үчүнчү элементтердин кошулуп колдонулушу.

Статикалык аспект – сүйлөмдүн составы жана структурасы

Тавтология – сүйлөмгө эмоционалдык көрк берүү үчүн сөздүн кайталанып колдонулушу.

Тема – автордун ою боюнча адресатка белгилүү болгон маалымат.

Трансформация – сүйлөмдүн грамматикасын жана лексикалык курамын минималдык жактан өзгөртүү аркылуу жаңы сүйлөмдүн пайда болушу.

Эллипсис – конструкциянын структуралык бир элементинин түшүп калышы.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдуллаев, С.Н. Исследования по тюркологии. Простое предложение в уйгурском языке [Текст] / С.Н.Абдуллаев. – Каракол: Б. и., 2004. – 97 с.
2. Аблаков, А. Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Аблаков. - Алма-Ата, 1987. – 52 с.
3. Аванесов, Р.И. Второстепенные члены предложения как грамматическая категория [Текст] / Р.И.Аванесов // Рус. яз. в шк. - 1936. -№4.- С.53-60.
4. Адамец, П. К вопросу о трансформационном анализе предложений без номинатива и с неядерным номинативом в современном русском языке [Текст] / П.Адамец //Slavika pragensia. VII.- Praha, 1965. – P.63-78.
5. Адамец, П. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения [Текст] / П.Адамец, В.Грабе //Slavia. -1968. - №2.- С.185-192.
6. Адмони, В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке [Текст] / В.Г.Адмони. - М.: Высш. шк., 1973. – 176 с.
7. Адмони, В.Г. Структурный каркас элементарного предложения в современных германских языках [Текст] /В.Г.Адмони //Структурно-типол. описание соврем. германских языков.- М., 1966. – С.165-197.
8. Апресян, Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики [Текст] / Ю.Д.Апресян. - М.: Наука, 1966. – 305 с.
9. Ахманова, О.С. К вопросу о словосочетании в современном английском языке [Текст] / О.С.Ахманов //Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. – 1950.- Т. 9, вып.6. – С. 476-491.
10. Ахманова, О.С. О роли служебных слов в словосочетании [Текст] /О.С.Ахманова // Докл. и сообщ. (Ин-т языкознания АН СССР). - М., 1952. – Вып. 2.- С.117-134.

11. Ахматов, И.Х. Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках [Текст] / И.Х.Ахматов. – Нальчик: Эльбрус, 2006. – 281 с.
12. Ахматов, И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаева-балкарском языке: (Основные вопросы теории) [Текст] / И.Х.Ахматов. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – 360с.
13. Ахмедов, Дж.С. Предикативы в современном азербайджанском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Дж.С.Ахмедов.- Л., 1970.- 14с.
14. Бабицкий, К.И. К вопросу о моделировании структуры простого предложения [Текст] / К.И.Бабицкий //Проблемы структур. лингвистики. - М., 1962. – С. 115-129.
15. Балакаев, М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке [Текст] / М.Б.Балакаев. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. - 123 с.
16. Бархударов, Л.С. Структура простого предложения современного английского языка [Текст] / Л.С.Бархударов. – М.: Высш. шк., 1966.- 200 с.
17. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение [Текст] / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1975. - 287 с.
18. Баскаков, Н.А. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке [Текст] / Н.А.Баскаков // Исслед. по сравнит. грамматике тюрк. языков. - М., 1961. – Ч.3: Синтаксис.- С.111-121.
19. Баскаков, Н.А. Словосочетания в современном турецком языке [Текст] /Н.А.Баскаков. - М.: Наука, 1974. – 186 с.
20. Баскаков,Н.А. Структура простого предложения в тюркских языках [Текст] / Н.А.Баскаков // Тр. ин-та яз. и лит. АН Кирг. ССР.- Фрунзе, 1956. – Вып. 6.- С. 81-97.
21. Баскаков, Н.А. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке [Текст] / Н.А.Баскаков // Вопр. языкознания.- 1956.- №6. – С.79-91.

22. Батманов, И.А. Способы выражения синтаксических отношений в кыргызском языке [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1940.- 68 с.
23. Белошапкова, В.А. Сложное предложение в современном русском языке [Текст] / В.А.Белошапкова. - М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
24. Болотина, Ю.Н. Модели русских элементарных простых предложений пространственной семантики с локативным компонентом в форме винительного падежа без предлога [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Ю.Н.Болотина. - Новосибирск, 2006. – 271 с.
25. Валимова, Г.В. Сложное предложение и сочетание предложений [Текст] / Г.В.Валимова // Теорет. проблемы синтаксиса в соврем. индоевропейских языках. – Л., 1975.- С.186-187.
26. Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения [Текст] / В.В.Виноградов // Вопр. грамматического строя. - М., 1955.- С. 389-435.
27. Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] /В.В.Виноградов.- М.; Л.: Учпедгиз, 1947.- 784 с.
28. Волоцкая, З.М. Установление отношений производности между словами [Текст] / З.М.Волоцкая // Вопр. языкознания. – 1960.- №3. – С.100-108.
29. Выготский, Л.С. Мышление и речь [Текст] / Л.С.Выготский.- 5-изд., испр.- М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
30. Гаджиева, Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков [Текст] / Н.З.Гаджиева. - М.: Наука, 1973. – 408 с.
31. Гаджиева, Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебриников. - М.: Наука, 1986. – 285 с.
32. Гордлевский, В.А. Грамматика турецкого языка [Текст] / В.А.Гордлевский.- М.: Изд-во Моск. ин-та востоковедения, 1928. - 164 с.

33. Грабе, В.Р. О возможности использования трансформаций, при преподавании синтаксиса русского языка [Текст] /В.Р.Грабе, П.Адамец //Ceskoslovenska Rusistika.- 1964.- №2.- С.74-81.
34. Грамматика киргизского литературного языка [Текст] .- Фрунзе: Илим, 1987.- Ч.1: Фонетика и морфология. - 402 с.
35. Грамматика русского языка [Текст] / ред.: В.В.Виноградов, Е.С.Истрина. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.2, ч.1: Синтаксис. - 704 с.; Т.2, ч.2: То же.- 444 с.
36. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили [Текст] / С.Давлетов, С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 235 б.
37. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н.К.Дмитриев. - М.; Л.: Наука, 1948. – 276 с.
38. Есперсен, О. Философия грамматики [Текст] / О.Есперсен .- М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 578 с.
39. Жакыпов, Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы / Ы.Жакыпов. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. - 282 б.
40. Жапаров, А. Грамматическая структура словосочетаний в современном литературном киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А.Жапаров. - М., 1955. – 23 с.
41. Закиев, М.З. Синтаксический строй татарского языка [Текст] / М.З.Закиев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. – 456 с.
42. Засорина, Л.Н. Введение в структурную лингвистику [Текст] /Л.Н.Засорина.- М.: Высш. шк., 1974. – 319 с.
43. Зимек, Р. Семантический аспект синтаксической трансформации / Р.Зимек //Cedkoslovenka rusistika. X1.- 1966.- №2. - С.66-72.

44. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А.Золотова. - М.: Наука, 1973. - 352 с.
45. Золотова, Г.А. Функционализм в современной русистике [Текст] / Г.А.Золотова // Соврем. рус. лит. яз. - М., 2003. - С.658-659.
46. Иманов, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А.Иманов. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 420 б.
47. Иофик, Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке [Текст] / Л.Л.Иофик. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. - 264 с.
48. Иртеньева, Н.Ф. Теоретическая грамматика английского языка=A theoretical english grammar (Syntax) [Текст] / Н.Ф.Иртеньева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох. - М.: Высш. шк., 1969. – 143 с.
49. Исаченко, А.В. Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных [Текст] / А.В.Исаченко // Исслед. по структурной типологии. - М., 1963. – С. 61-93.
50. Казем-Бек, М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст] / М.А.Казем-Бек. – 2-изд.- Казань: Император. Казан. ун-т, 1846. – 466 с.
51. Кацнельсон, С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации [Текст] / С.Д.Кацнельсон //Проблемы языкознания. –М., 1967. – С.20-23.
52. Колмогоров, А.Н. Автоматы и жизнь [Текст] / А.Н.Колмогоров //Возможное и невозможное в кибернетике. - М., 1963. – С. 10- 29.
53. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст] / А.Н.Кононов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 447 с.
54. Кудайбергенов, С. Тууранды сөздөр [Текст] / С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957. – 108 б.
55. Кулятина, Т.С. Одноактантные модели элементарных простых предложений с непереходными глаголами в современном русском языке

- [Текст]: дис.... канд. филол. наук /Т.С.Кулятина. - Новосибирск, 2006. – 211с.
56. Курилович, Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории частей речи [Текст] / Е.Курилович // Очерки по лингвистике.- М., 1962.- С. 57-70.
57. Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология) [Текст]: жогорку окуу жай. филол. фак. студент. арналган окуу китеби // ред.: Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Кырг. мамл. окуупедмамбас, 1964. - 379 б.
58. Лиз, Р.Б. О переформулировании трансформационных грамматик [Текст] / Р.Б.Лиз // Вопр. языкознания. – 1961.- №6. - С. 41-50.
59. Лиз, Р.Б. Что такое трансформация [Текст] / Р.Б.Лиз // Вопр. языкознания. – 1961.- №3. - С. 66-77.
60. Ломоносов, М.В. Российская грамматика [Текст] / М.В.Ломоносов // Полн. собр. соч. - М.; Л., 1952.- Т.7. - С. 389-578.
61. Ломтев, Т.П. Парадигматика предложения на основе конвертируемости отношений [Текст] / Т.П.Ломтев //Инвариант. синтакс. значения и структура предложения. – М., 1969. – С. 56-69 .
62. Ломтев, Т.П.. О некоторых вопросах структуры предложения [Текст] / Т.П.Ломтев // Общее и русское языкознание. - М., 1976. - С. 140-158.
63. Майзель, С.С. Изафет в турецком языке [Текст] / С.С.Майзель. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 187 с.
64. Москальская, О.И. Проблема системного описания синтаксиса [Текст] / О.И.Москальская. - М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
65. Москальская, О.И. Синтаксическая парадигматика и синтаксическая деривация [Текст] / О.И.Москальская // Проблемы общего и германского языкознания. - М., 1978. - С.71-78.

66. Мурзин, Л.Н. Синтаксическая деривация [Текст] / Л.Н.Мурзин. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. - 170 с.
67. Мусаев, К.М. О глагольно-именных конструкциях в современном казахском языке [Текст]: дис.... канд. филол. наук / К.М.Мусаев. – М., 1956. - 185 с.
68. Мусаев, С.Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери [Текст] / С.Ж.Мусаев. – Бишкек: Б. и., 2010. - 756 б.
69. Мусаев, С.Ж. Основные способы связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке [Текст] / С.Ж.Мусаев // Тюркол. исслед. - Фрунзе, 1985. - С. 80-92.
70. Мусаев, С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке [Текст] / С.Ж.Мусаев. - Фрунзе: Илим, 1987. - 160 с.
71. Мусаев, С.Ж. Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке [Текст] / С.Ж.Мусаев //Изв. АН Кирг. ССР.- 1983.- №3. - С. 85-91.
72. Мусаев, С.Ж. Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялар жана алардын структуралык типтери [Текст] / С.Ж.Мусаев // Эл агартуу. – 1982. – №7. - 52-55 б.
73. Мусаев, С.Ж. Структурное ядро синтаксических конструкций [Текст] / С.Ж.Мусаев // Тюркология - 88: Тез. докл и сообщ. V Всесоюз. Тюркол. конф. – Фрунзе, 1988. – С. 219-221 .
74. Мусаев, С.Ж. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык табияты жана аны окутууда эске алынуучу айрым маселелер [Текст] / С.Ж.Мусаев // Эл агартуу.- 1986.- №12. - 23-27 б.
75. Осмонова, Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар [Текст] / Ж.Осмонова. – Фрунзе: Мектеп, 1972. - 162 б.
76. Панов, М.В. Синтаксис [Текст] / М.В.Панов // Рус. яз. и сов. о-во: проспект.- Алма-Ата, 1962. - С. 69-79.

77. Петерсон, М.Н. Очерк синтаксиса русского языка [Текст] / М.Н.Петерсон. – Пг.: ГИЗ, 1923. - 530 с.
78. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М.Пешковский. - 7-изд.- М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
79. Почепцов, Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения [Текст] / Г.Г.Почепцов. – Киев: Вища шк., 1971. – 192 с.
80. Распопов, И.П. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия [Текст] / И.П.Распопов, Н.С.Сычева // Филол. науки.- 1974.- №3.- С.66-72.
81. Ружичка, Р. О трансформационном описании так называемых без личных предложений в современном русском литературном языке [Текст] / Р.О.Ружичка // Вопр. языкознания. – 1963.- №3. - С. 22-31.
82. Русская грамматика [Текст]: в 2 т. / под ред. Н.Ю. Шведовой.- М.: Наука, 1980. – Т.2: Синтаксис. - 710 с.
83. Сартбаев, К.К. Синтаксис сложного предложения в киргизском языке [Текст] / К.К.Сартбаев. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957. - 175 с.
84. Седельников, Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений [Текст] / Е.А.Седельников // Филол. науки .- 1961. - С. 66- 77.
85. Сеидов, Ю.М. Словосочетания в азербайджанском языке [Текст]: автореф. дис.... д-ра филол. наук / Ю.М.Сеидов. - Баку, 1965. - 45с.
86. Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи [Текст] / Э.Сепир. - М.: Кр. пролетарий, 1934. - 223 с.
87. Серебренников, Б.А. Проблема глагольного вида в тюркских языках [Текст] / Б.А.Серебренников // Вопр. грамматики тюрк. языков. - Алма-Ата, 1958. – С. 12-30.

88. Серээдар, Н.Ч. Основные типы предложений с именным сказуемым в тувинском языке [Текст]: дис ... канд. филол. наук / Н.Ч.Серээдар. – Новосибирск, 1995. - 160с.
89. Серээдар, Н.Ч. Структурно-семантическая организация предложений наличия, локализации, количества и отсутствия в тюркских языках Южной Сибири [Текст] / Н.Ч.Серээдар, Е.К.Скрибник, М.И.Черемисина. – Новосибирск: Б. и., 1996. - 82 с.
90. Сидоров, В.Н. К вопросу о выражении субъекта и объекта действия в современном русском литературном языке [Текст] / В.Н.Сидоров, А.С.Ильинская // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз.- 1949.- Т.8, вып. 4. - С. 343-354.
91. Синтаксис современного русского языка [Текст]. – СПб.: Б. и., 2008.- 346 с.
92. Слюсарева, Н.А. Лингвистический анализ по непосредственно составляющим [Текст] / Н.А.Слюсарева // Вопр. языкознания. - 1960.- №6. - С.100-107.
93. Соболева, П.А. О трансформационном анализе словообразовательных отношений [Текст] /П.А.Соболева //Трансформацион. метод в структур. лингвистике.- М., 1964. - С. 114-141.
94. Современный русский язык [Текст] / под ред. В.А.Белошапковой.- 2- изд., испр. и доп. - М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
95. Соловар, В.Н. Модели простых предложений хантыйского языка с двухместными предикатами [Текст] /В.Н.Соловар // Предложение в языках Сибири. – Новосибирск, 1989. – С.47-55.
96. Степанова, Т.Н. О разграничении обстоятельства и дополнения в английском предложении [Текст] / Т.Н.Степанова // Иностр. яз. в высш. шк.- М., 1963.- Вып.2. - С.72-79.

97. Структурный синтаксис английского языка [Текст]: пособие по теорет. грамматике / под ред. Л.Л.Июфик. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. - 176 с.
98. Тедякова, В.М. Простое предложение в шорском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.М.Тедякова. – Новосибирск, 1994.- 23 с.
99. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л.Теньер. - М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
100. Тойчуев, Т.К. Кыргыз тилиндеги мейкиндик маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери [Текст]: филол. илим. канд.... дис. автореф. /Т.К.Тойчуев. – Бишкек, 2010. – 24 б.
101. Турсунов, А. Глагольные словосочетания в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Турсунов. – Алма-Ата, 1991. – 47 с.
102. Турсунов, А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары [Текст] / А.Турсунов. - Фрунзе: Илим, 1976. – 1-болук.- 94 б.
103. Тыбыкова, А.Т. Исследования по синтаксису алтайского языка: Простое предложение [Текст]: моногр. / А.Т.Тыбыкова.– Новосибирск: НГУ, 1991. – 226 с.
104. Убрятова, Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка [Текст] /Е.И.Убрятова.- М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1950.- Ч.1: Простое предложение. - 304 с.
105. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды [Текст] / Ф.Ф.Фортунатов. - М.: Учпедгиз, 1956. – Т.1. - 450 с.
106. Харрис, З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре [Текст] / З.С.Харрис // Новое в лингвистике.- М., 1962. – Т.2. - С.528-636.
107. Хомский, Н. Лингвистика, логика, психология и вычислительные устройства [Текст] / Н.Хомский // Матем. лингвистика. - М., 1964. - С.69-107.

108. Хомский, Н. Несколько методологических замечаний о порождающей грамматике [Текст] / Н.Хомский. - Вопр. языкознания.- 1962.- №4. - С.110-122.
109. Хомский, Н. Синтаксические структуры [Текст] / Н.Хомский // Новое в лингвистике. - М., 1962. – Т.2. - С. 412-527.
110. Храковский, В.С. Деривационные отношения в синтаксисе [Текст] / В.С.Храковский //Инвариант. синтакс. значения и структура предложения. – М., 1969. - С. 138-147.
111. Храковский, В.С. Проблемы синонимии и конверсности пассивных и активных конструкций [Текст] / В.С.Храковский //Универсалии и типол. исслед. – М., 1974. - С.80-91.
112. Храковский, В.С. Тюркский залог с позиций универсальной концепции диатез и залогов [Текст] / В.С.Храковский // Сов. тюркология. - 1989.- №5. – С. 22-25.
113. Черемисина, М.И. Исследование моделей элементарного простого предложения в тюркских языках Южной Сибири [Текст] / М.И.Черемисина // Гуманитар. науки в Сибири.- 1997.- №4. - С.56-61.
114. Черемисина, М.И. О теоретических вопросах модельного описания предложений [Текст] / М.И.Черемисина // Предложение в языках Сибири. – Новосибирск, 1989. – С. 3-18.
115. Чертыкова, М.Д. Глаголы говорения в хакасском языке [Текст]: дис ... канд. филол. наук / М.Д.Чертыкова. – Новосибирск, 1996. - 195 с.
116. Шапира, А.Б. О предмете синтаксисе [Текст] / А.Б.Шапира // Тез. докл. на совещании языковедов вузов. и академ. учреждений по теоретическим вопросам синтаксиса. - М., 1960. – С. 3-4.

117. Шаумян, С.К. Теоретические основы трансформационной грамматики [Текст] / С.К.Шаумян // Новое в лингвистике. - М., 1962.- Вып.2. - С. 391-411.
118. Шведова, Н.Ю. О понятии “регулярная реализация” структурной схемы простого предложения [Текст] / Н.Ю.Шведова // Мысли о современном русском языке.- М., 1969. - С. 67-80.
119. Шведова, Н.Ю. Структурные схемы предложения и их регулярные реализации [Текст] /Н.Ю.Шведова //Грамматика соврем. рус. лит. языка.- М., 1970. - С. 546-595.
120. Шведова, Н.Ю. Типология односоставных предложений на основе характера и парадигм [Текст] / Н.Ю.Шведова //Проблемы современной филологии. - М., 1965. - С. 282-287.
121. Ширалиев, М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения [Текст] / М.Ш.Ширалиев // Вопр. грамматики тюркских языков. - Алма-Ата, 1958. - С. 79-90.
122. Щерба, Л.В. О частях речи в русском языке [Текст] / Л.В.Щерба // Избр. тр. по русскому языку.- М., 1957.- С. 63-85.
123. Энгельс, Ф. Анти-Дюринг [Текст] / Ф.Энгельс // К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч.- 2-изд. - М., 1950.- Т.20.- С. 5-338.
124. Ярцева, В.Н. Исторический синтаксис английского языка [Текст] / В.Н.Ярцева. - М.; Л.: Наука, 1961. - 308 с.
125. Ярцева, В.Н. Основной характер словосочетания в английском языке [Текст] / В.Н.Ярцева // Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз.- 1947.- Вып.6. - С. 501-508.
126. Ярцева, В.Н. Предложение и словосочетание [Текст] / В.Н.Ярцева //Вопр. грамматического строя. - М., 1955. - С. 436-451.

127. Ярцева, В.Н. Слова-заместители в современном английском языке [Текст] / В.Н.Ярцева //Учен. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук.- Л., 1949.- №97, вып. 14. - С. 194-195.
128. Bach, E.W. An Introduction to Transformational Grammars. [Text] / E.W. Bach. - N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1964. – 205 p.
129. Bach, E.W. Subcategories in Transformational Grammars. [Text] / Bach, E.W // Proceedings of the 9th Conference of Linguistics. - Cambridge: Mass., 1962. 672-678 p.
130. Bloomfield, L. Language. [Text] / L. Bloomfield. - N.Y.: Univ. of Chicago Press, 1933. – 564 p.
131. Chatman, S. Immediate Constituents and Expansion Analysis. [Text] / S. Chatman // Word. – 1955. - V. II, No.3. - P. 377-385.
132. Fries, Ch.C. The structure of English. [Text] / Ch.C. Fries. - N.Y., 1952. – 304 p.
133. Greenberg, J.H. Essays in Linguistics. [Text] / J.H. Greenberg. - Chicago, 1957. – 108 p.
134. Harris, Z.S. Discourse Analysis. [Text] / Z.S. Harris // Language. - 1952. - V. 28, No. I. – P. 1-30.
135. Hill, A.A. Introduction to Linguistic Structures: From Sound to Sentence in English. [Text] / A.A. Hill. - N.Y.: Harcourt, Brace; Toronto: Longmans, 1958. – 496 p.
136. Jespersen, O. Analytic Syntax. [Text] / O. Jespersen. - L., 1937. – 170 p.
137. Jespersen, O. Essentials of English Grammar. [Text] / O. Jespersen. - L., 1933. – 387 p.
138. Karcevski, S. Systeme du verbe russe. [Text] / S. Karcevski. - Prague, 1927. – 167 p.

139. Katz, J.J. Mentalizm in Linguistics. [Text] / J.J. Katz // Language. – 1964. - V.40, No.2. - P. 124-137.
140. Lees, R.B., Chomsky, N. Syntactic Structures. [Text] / R.B. Lees, N. Chomsky // Language. – 1957. - V. 33. - P. 375-408.
141. Ries, J. Beitrage zur Grundlegung der Syntax. H. 2. Zur Wortgruppenlehre. [Text] / J. Ries. - Prag., 1928. - 151 s.
142. Ries, J. Was ist Syntax? [Text] / J. Ries. - Marburg, 1894. – 163 p.
143. Robert, D. Van Valin. Exploring the Syntax-Semantics Interface. [Text] / D. Van Valin Robert. – N.Y.: Cambridge University Press, 2005. – 310 p.
144. Schechter, P. Kernel and Non-kernel Sentences in Transformational Grammar. [Text] / P. Schechter // Preprints of papers for the Ninth International Congress of Linguists. - Cambridge, Mass., - 1962. – P. 692-696.
145. Stageberg, H. An Introductory English Grammar. [Text] / - N.Y., 1958. – 455 p.
146. Stockwell, R.P. The Transformational Model of Generative or Predictive Grammar. [Text] / R.P. Stockwell // Natural language and the Computer. - N.Y., - 1963. – P. 23-46.
147. Wells, R. Immediate Constituents. [Text] / R. Wells // Readings in Linguistics. Edited by M.Joos. - Washington, - 1957. – P. 186-207.
148. Worth, D.C. The Role of Transformations in the Definitions of Syntagms in Russian and other Slavic Languages. [Text] / D.C. Worth // American Contributions to the International Congress of Slavists. The Hague, - 1963. – 60 p.